Marvin Harris

YAMYAMLAR VE KRALLAR

Kültürlerin Kökenleri

Çeviren: Doç. Dr. M. Fatih Gümüş

İMGE kitabevi

Prof. Marvin Harris'in diğer çalışmaları:

- The Cultural Ecology of India's Sacred Cattle. (Current Anthropology 7: 51-59, 1966)
- The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture. (New York: Thomas Y. Crowell, 1968)
- Comments on Alan Heston's 'An Approach to the Sacred Cow of India'. (Current Anthropology 12: 199-201, 1971)
- The Withering Green Revolution. (Natural History 82, 2: 20-22, 1973)
- Cows, Pigs, Wars and Witches: The Riddles of Culture. (New York: Random House, 1974)
- Culture, People, Nature: An Introduction to General Anthropology. (New York: Thomas Y., 1975)
- Culture Materialism: The Struggle for a Science of Culture. (New York: Random House, 1979).

© 1994, Bu çevirinin tüm yayın hakları
İmge Kitabevi Yayınları Ltd. Şti.ne aittir.
Kısmen de olsa fotokopi, film gibi yöntemlerle
çoğaltılamaz.

Marvin Harris

YAMYAMLAR
VE
KRALLAR
Kültürlerin Kökenleri

Çeviren: Doç. Dr. M. Fatih Gümüş

İMGE
kitabevi

İmge Kitabevi Yayınları: 84
1. Baskı: Ocak 1994
Dizgi: İmge Ajans
Baskı ve Cilt: Zirve Ofset Ltd. Şti. 229 66 84
ISBN 975-533-070-4

Özgün adı: Cannibals and Kings, The Origins of Cultures

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650/ANKARA
Tel: 419 46 10 - 419 46 11 - 425 52 02
Faks: 425 65 32

İÇİNDEKİLER

Giriş 7

1. Kültür ve Doğa 13
2. Cennetteki Öldürmeler 21
3. Tarımın Kökeni 37
4. Savaşın Kökeni 53
5. Proteinler ve Azgın İnsanlar 73
6. Erkek Egemenliğinin ve Oedipus Kompleksinin Kökeni 87
7. İlkel Devletlerin Kökeni 105
8. Mesoamerica'nın Colomb-öncesi Devletleri 129
9. Yamyam Krallık 147
10. Merhamet Peygamberi 169
11. Etin Yasaklanması 191
12. Kutsal İneğin Kökeni 209
13. Hidrolik Tuzak 229
14. Kapitalizmin Kökeni 245
15. Endüstriyel Bir Düş 263

Son Söz ve Kendimle Yaptığım Moral Konuşma 279
Başvuru Kaynakları, Göndermeler ve Notlar 287
Bibliyografya 299
İndeks 341

GİRİŞ

Batı dünyası yüzyıllardır özdeksel (maddi) gelişmenin hiç durmayacağı inancıyla kendini avutmaktadır. Bizim için yaşamın bugün dede ve ninelerimizin yaşamından çok daha kolay olduğunu kanıtlamak üzere arabalarımızı, telefonlarımızı ve merkezden ısıtmayı örnek diye gösteriyoruz. Biz her ne kadar gelişmenin geçici duraklamalardan dolayı yavaş ve düzensiz olabileceğini kabul ediyorsak da, gelecekte yaşamın, her şeye karşın, şimdikinden bir hayli daha kolay olacağı duygusunu taşıyoruz.

Bu inancı destekleyen bilimsel kuramlar büyük çoğunluğu yüz yıl önce ileri sürülmüş olan kuramlardır. Victorian bilim adamlarının bakış açısına göre, kültür'ün evrimi sarp bir dağa doğru yapılan bir haç yolculuğuna benzer ve uygar halklar "daha aşağı" kültürlerce ileride aşılacak olan çeşitli düzeylerdeki yabanıllık ve barbarlığı o dağın tepesinden bakıp hor görebilirlerdi. Victorian'lar şu sözde yabanılların özdeksel yoksulluğunu abartmışlar ve aynı zamanda "sanayi uygarlığının" yararlarını da çok büyütmüşlerdi. Onlar eski taş çağını, insanların gündüzlerini sürgit besin aramakla ve gecelerini de keskin dişli kaplanlarla kuşatılmış berbat mağaraların içinde yaktıkları ateşlerin çevresinde toplanarak derin bir korku ve güvensizlik içinde geçirdik-

leri bir dönem olarak betimlemişlerdir. Bizim "yabanıl" atalarımız ancak ürün yetiştirme giz'i bulunduktan sonradır ki köylerde yerleşip rahat konutlar yapmayı sağlayacak yeterli boş zamana sahip oldular. Ve onlar gene ancak o zamandır ki yiyecek fazlasını depolayabildiler ve bir yandan da düşünmek ve yeni düşüncelerle deneyler yapmak için zaman bulabildiler. Bu da varsayıma göre yazının bulunmasına, kentlere, örgütlü hükümetlere ve sanat ve bilimin gelişmesine yol açtı. Bunun ardından da yeni ve daha hızlı bir gelişme aşamasını gösteren yani seri halinde üretilerek işten artırım sağlayan makinaların sunduğu tansıksal (mucizevi) bolluklarıyla ve yaşamı zenginleştiren teknolojisiyle bir sanayi devrimini başlatan buhar makinası ortaya çıktı.

Böyle bir beyin yıkamanın etkisinden kurtulmak kolay değildir. Bununla birlikte, sanayi toplumunun özünün çürümüş olduğunu ve çalışma dışındaki saatleri eğlencelerle dolduran araçlara karşın, şimdi yararlandığımız bir kaç lüksü elde tutmak için çocuklarımızın gittikçe daha sıkı çalışmak zorunda kalacaklarını düşünmekten kendini alamayanların sayısı artıyor. Büyük endüstriyel bolluk yeryüzünü yalnız artıklar ve zehirler saçıp kirletmekle kalmıyor; aynı zamanda o giderek daha da niteliksiz, pahalı ve kusurlu mal ve hizmetleri kusarcasına önümüze sürüyor.

Benim bu kitapta güttüğüm amaç, Victorian türdeki ileriye -ve- yükseklere doğru ilerleme görüşünün yerine daha gerçekçi bir kültürel evrim betimlemesini getirmektir. Bugün yaşama standardının başına gelenler geçmişte de aynen yaşanmıştır. Bizim kültürümüz teknolojinin başarısızlığa uğradığını gösteren ilk örnek değildir. Büyümenin sınırlarına dayanan ilk örnek de o değildir. Daha önceki kültürlerin teknolojileri de ardı ardına başarısızlığa uğramışlar ve sonunda bunlar yerlerini yeni teknolojilere bırakmışlardır. Ve büyümenin ulaştığı sınırlar aşılmakta, ama zamanla bu yeni sınırlar da geride bırakılarak aşılmaktadır. Bizim çağdaş gelişme sandığımız olguların çoğu aslında tarih öncesi dönemlerde insanların geniş ölçüde yararlanmış olduk-

ları standartların günümüzde yeniden kazanılmasından ibarettir.

Taş çağının insanları hemen ardlarından gelmiş olanların pek çoğundan daha sağlıklı koşullar altında yaşamışlardı: Romalılar zamanında yeryüzünde hastalık, öncesine göre daha çoktu ve hatta ondokuzuncu yüzyılın başlarında çocukların yaşam süresi belki de 20.000 yıl öncesinden pek farklı değildi. Dahası var, taş çağının avcıları geçimlerini sağlamak üzere tipik Çinli ve Mısırlı köylülerden –ya da, sendikalarına karşın, çağdaş fabrika işçilerinden daha az çalışıyorlardı. İyi beslenme, eğlenme ve estetik zevkler gibi güzel olanaklara gelince, erken dönemin avcıları ve bitki toplayıcıları günümüzde ancak en zengin Amerikalıların göze alabilecekleri bir düzeydeki lüks koşullarda yaşıyorlardı. İki günlük bir çalışmayla yararlanılan ağaçlıklar, göller ve temiz hava için günümüzde bir yönetici beş gün çalışıyor. Pencerelerinin ötesinde bir kaç metrekarelik bir çimen görme ayrıcalığı elde etmek için artık bütün aileler otuz yıl boyunca durmadan çalışıp didinerek para biriktiriyorlar. Ve bunlar da ayrıcalıklı bir azınlıktır. Amerikalılar derler ki, "Yemeği yemek yapan ettir", ve onların besinleri hayvansal proteinler yönünden zengindir (bazılarına göre çok zengindir), ama bugün yaşayan halkın üçte ikisi istençleri dışında bitkiyle beslenir (vejetaryendir). Taş çağında, herkesin diyetinde yüksek düzeyde protein ve az miktarda nişasta bulunurdu. Ve et dondurulmuş ya da bol antibiyotikli ve yapay renkte değildi.

Ama ben bu kitabı çağdaş Amerika ve Avrupa'nın yaşam standartlarını aşağılamak için yazmış değilim. Kimse yadsıyamaz ki biz bugün geçen yüzyıldaki büyük-dede ve ninelerimizden daha iyi durumdayız. Gene kimse yadsıyamaz ki, bilim ve teknoloji yüz milyonlarca insanın beslenme düzenini, sağlığını, yaşama süresini ve özdeksel konforlarını geliştirmeye katkıda bulunmaktadır. Gebeliğin önlenmesi, doğal yıkımlara karşı güvenlik ve ulaşım ve iletişimde kolaylık gibi konularda erken çağ toplumlarının en gönençli olanını bile açıkça geride bırakmış bulunuyoruz. Benim usumdaki temel sorun son 150 yılın sağladığı ka-

zanımların gerçek olup olmadıkları değil, ama bunların sürekli olup olmadıklarıdır. Yakın zamanların işleyimsel (endüstriyel) bolluğu, acaba sürgit yükselen bir özdeksel ve tinsel yüceliş eğrisinin doruk noktası olarak mı görülebilir, yoksa genellikle yukarıya doğru yöneldiği kadar sıklıkla aşağı doğru da inen bir eğri üzerindeki kabarcık benzeri son bir çıkıntıdan mı ibarettir? Kanımca ikinci görüş çağdaş antropolojinin kanıtları ve açıklayıcı ilkeleriyle daha çok uyum halindedir.

Benim amacım üretimin arttırılmasını ve nüfus artışının denetimini sağlamak üzere çeşitli dizgelerin (sistemlerin) getirdiği özdeksel ve tinsel gönenç ile bunların maliyet-kâr durumu arasındaki ilişkiyi göstermektir. Geçmişte, gebeliği güvenle ve etkili biçimde önleyen araçların yokluğundan kaynaklanan o karşı konulmaz üremenin yaptığı baskılar sık sık üretimin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Böyle bir üretim yoğunlaşması hep çevrenin tüketilmesine neden olmakta ve genellikle bu çevre yıkımından doğan yeni üretim dizgelerinin her biri kurumlaşmış şiddetin, kölece çalışmanın, sömürünün, ya da zulmün kendine özgü bir biçimini sergilemektedir. Bundan dolayı üremenin baskısı, yoğunlaşan üretim ve çevre yıkımı, aile örgütünün, mülkiyet ilişkilerinin, siyasal ekonominin ve beslensel yeğlemelerle besin tabularını içeren dinsel inançların ulaştığı evrimin anlaşılması için gerekli anahtarı vereceğe benzerler. Gebeliğin önlenmesi ve çocuk düşürmenin çağdaş teknikleri gizilgüçlü ve kesin yeni ögeler olarak bu tabloda yer alırlar, çünkü bunlar üremenin yaptığı baskılardan doğum kontrolu yoluyla hemen kurtulmakta kullanılan bütün o eski tekniklerin dayanılmaz cezalarını ortadan kaldırırlar. Ama gebeliğin önlenmesine ve çocuk düşürmeye ilişkin yeni teknolojinin gelmesi belki çok gecikmiş olabilir. Çağımızın devlet toplumları sanayide yoğun üretim modeline kendilerini bağlamışlardır. Bu yeni yoğun sanayilerle bağlantılı çevresel yıkımlardan doğan cezaları biz şimdiden ödemeye başlamış bulunuyoruz ve sanayi düzeninin büyüme sınırlarını aşmak için hangi yeni zorlamalara gerek duyulacağını önceden kimse söyleyemez.

Benim tarihsel belirlenimciliğe (determinizm'e) ilişkin ku-

ramlarımın olasılıkla elverişsiz bir tepkiyi kışkırtacağını biliyorum. Bazı okurlar benim yamyamlık, sevgi ve acıma dinleri, etyemezlik, çocuk katilliği ve üretimin maliyet/kâr hesapları arasında bulduğum beklenmedik bağlantılardan rahatsız olacaklardır. Sonuç olarak, ben insan ruhunu kapalı bir mekanik ilişkiler dizgesi içine hapsetmeyi düşünmekle suçlanabilirim. Ama benim niyetim tam anlamıyla bunun tersidir. Kör bir belirlenimcilik modelinin geçmişe egemen olması onun geleceğe de egemen olması gerekir anlamına gelmez.

Daha ileri gitmeden önce, "belirlenimcilik" sözcüğünün anlamını açıklamam gerekir. Yirminci yüzyılın bilim olguları bağlamında, artık bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki bir mekanik bire-bir ilişki anlamında bir neden ve sonuç bağlantısından söz edilmiyor. Atomaltı fizik'inde Heisenberg'in neden-ve-sonuç kesinlikleri yerine mikro-parçacıklara ilişkin neden-ve-sonuç olasılıklarını koyan "belirsizlik ilkesi", çoktandır egemenliğini sürdürmektedir. "Bir tek ayrıklık (istisna) kuralın yanlışlığını kanıtlar" yolundaki paradigma fizikteki saltanatını yitirdiğine göre, ben kendi payıma onu kültürel olaylar üzerinde sınama niyetinde değilim. Benim kültürel olgular arasında bulunan belirlenimci yöndeki bir ilişkiden anladığım şey yalnızca şudur ki benzer koşullar altındaki benzer değişkenler benzer sonuçlar vermek eğilimindedirler. Ben özdeksel süreçlerle tinsel (moral) yeğlemeler arasındaki ilişkinin bir kesinlikler ve özdeşlikler ilişkisi değil de bir olasılıklar ve benzerlikler ilişkisi olduğuna inandığım için, hem tarihin belirlendiğine hem de insanların tinsel bir seçim yapıp istenç'ini (iradesini) özgürce kullanma yeteneğine sahip bulunduğuna inanmakta güçlük çekmem. Gerçekte, benim üzerinde ısrarla durduğum olası durum şudur: özdeksel süreçlerle değerler arasındaki olağan neden-ve-etki ilişkilerinin önceden kestirilemeyen tersine dönüşünü içeren inanılmaz tarihsel olaylar meydana gelebilir ve işte bu nedenle biz hepimiz tarihe katkıda bulunmaktan sorumluyuzdur. Ama insan olarak bizim kültürü ve tarihi kendi serbest yeğleme standartlarımıza uydurma yeteneğine sahip olduğumuzu ileri sürmek tarihin ger-

çekten böyle bir yeteneğin ürünü olduğunu söylemek anlamına gelmez. Tam tersine. İleride göstereceğim gibi, kültürler genellikle koşut ve yakınsak (convergent) yollar boyunca gelişmektedirler ve bu yolların üretim, üreme, yoğun üretim ve çevre tüketimi süreçlerine ilişkin bilgiyle önceden kestirilmesi olanağı yüksektir. Ve ben bunlara bütün dünyada hem tiksinilen hem de yüceltilen dinsel töre ve inançları da katıyorum.

Kanımca, toplumsal yaşamın gelişen dizgelerinin bugüne dek izlediği yönler üzerinde özgür istencin ve ahlâksal seçimin etkileri nerdeyse anlamsız bir düzeyde kalmıştır. Eğer benim görüşüm doğruysa, insanlık onurunu mekanik belirlenimciliğin saldığı korkuya karşı korumayı düşünenlerin şu soruyu derinden irdelemekte bana katılmaları gerekir: toplumsal yaşam bugüne değin şaşmaz bir biçimde acaba neden hep önceden kestirilemeyen değil de kestirilebilen düzenlemelerden oluşuyor? Ben şuna inanıyorum ki, barış, eşitlik ve gönence ilişkin o kuşkulu amaçlara ulaşılması yolunda özgürce seçme olanağını engelleyen etmenlerin en büyüklerinden biri savaşların, eşitsizliğin ve yoksulluğun yaygınlığını açıklayan evrimci özdeksel süreçleri kavramada gösterilen başarısızlıktır. Kültür biliminin kasıtlı olarak savsanmasından dolayı baskı altında bilinçsizce istedikleri şeyleri şanki özgürce benimsediklerini ısrarla ileri süren bir çok ahlâkçılar dünyayı doldurmuştur. Oysa aslında özgür olabilecek milyonlarca insan özgürce seçmenin karşısındaki olasılıkların anlaşılmaması nedeniyle kendilerini köleliğin yeni biçimlerine teslim etmektedirler. Toplumsal yaşamı daha iyiye doğru değiştirmek için önce bu yaşamın genellikle neden hep kötüye doğru değiştiği gerçeğini öğrenmekle işe başlamak gerekir. İşte bu yüzdendir ki ben gerek kültürel gelişimin nedensellik etmenlerine ilişkin bilgisizliği, gerekse özlenen bir sonuca ters düşen olasılıklara karşı gösterilen kayıtsızlığı ikiyüzlülüğün törel biçimleri olarak görüyorum.

1
Kültür ve Doğa

Avrupa'nın büyük buluşlar çağı boyunca ortaya çıkan bulucular (kâşifler) töre ve kurumların evrensel modelini kavramakta geri kaldılar. Onlar bazı bölgelerde –Avusturalya'da, Kuzey Kutbunda, Güney Amerika'nın ve Afrika'nın en güneyindeki topraklarda– hâlâ nerdeyse tıpkı Avrupa'nın çoktan unutulmuş o taş çağı ataları gibi yaşayan topluluklar buldular: bunlar geniş topraklara serpilmiş durumda sürekli devinen ve doğrudan doğruya hayvan avcılığıyla ve yabanıl bitkiler toplayarak yaşayan yirmi ya da otuz kişilik sürülerdi. Bu avcı-toplayıcılar anlaşılan seyrek görülen ve tehlikelerle kuşatılmış bir türün üyeleriydiler. Onlar başka bölgelerde –Kuzey Doğu Amerika'nın ormanlarında, Güney Amerika'nın cengellerinde ve Doğu Asya'da– sürekli yerleşik denebilecek köylerde çiftçilikle yaşayan ve belki de birkaç büyük komünal toplumdan oluşan nüfusça daha yoğun topluluklarla karşılaştılar, ama buralardaki silâhlar ve aletler de gene tarihöncesinin kalıntılarıydı.

Amazon ile Missisipi kıyılarında ve Pasifik adalarındaki köyler daha büyüktü; bazılarının nüfusu bin kişiyi buluyor hatta aşıyordu. Bazıları da devlet kimliğini çok andıran konfederasyonlar biçiminde örgütlenmişlerdi. Her ne kadar Avrupalılar onların "yabanıllık"larını abarttılarsa da bu köy topluluklarının çoğu düşman kafalarını ganimet olarak toplar, savaş tutsaklarını ateşte diri diri kızartırlar ve törensel şölenlerde insan eti yer-

lerdi. "Uygar" Avrupalıların (birbirlerini yamyam gibi yemekten tiksinmekle birlikte), örneğin, büyücülük davalarında insanları işkenceden geçirdikleri ve bütünüyle kentlerin halklarının yok edilmelerine hiç de karşı durmadıkları olgusu bellekte tutulmalıdır.

Başka yerlerde, kuşkusuz, bulucular despotlarca ve egemen sınıflarca yönetilen ve düzenli ordularca korunan çok gelişmiş devletler ve imparatorluklarla karşılaştılar. Öncelikle kentleri, anıtları, sarayları, tapınakları ve hazineleriyle bu büyük imparatorluklar bütün o Marco Polo'ları ve Colombus'ları etkileyerek ta okyanuslara ve çöllere doğru çekip götürmüşlerdi. Bir Çin vardı –dünyanın bu en büyük, engin ve ileri krallığının önderleri uygar dünyanın dışındaki küçük krallıklara yalvarıp yakaran "kırmızı-yüzlü barbarları" çok hor görürlerdi. Ve bir Hindistan vardı– bir ülke ki orada inekler derin bir saygı görürlerdi ve yaşamın eşitsiz yükleri her bir ruhun daha önceki yaşamında hak ettiği değere göre bölüşülmüştü. Ve sonra her biri kendi özel sanat ve dinleriyle, kendilerine özgü dünyalarıyla yerli Amerikan devletleri ve imparatorlukları vardı: taştan büyük kaleleriyle, asma köprüleriyle, hâlâ kullanılabilir olan tahıl ambarlarıyla ve devlet-kontrollu ekonomisiyle Inca'lar; insan yürekleriyle beslenen ve ardı arkası kesilmez yeni kurbanlar arayan kana susamış tanrılarıyla Aztec'ler. Bir de yabancıl (egzotik) nitelikleriyle Avrupalıların kendileri vardı: bir Barış Prensi adına savaşlar açan, kazanç uğruna insanları satın almaya ve satmaya zorlayan, mekanik beceriler ve mühendislik alanlarındaki üstünlükleriyle sayılarının gücünü çok aşan güçleri ele geçiren Avrupalılar.

Bu modelin anlamı neydi? Bazı topluluklar bir yaşam biçimi olarak avcılığı ve bitki toplayıcılığı neden bıraktılar da başkaları onu sürdürdüler? Ve çiftçiliği benimseyenler arasından bazıları neden köy yaşamıyla yetindiler de başkaları durmadan hep devlet düzenine doğru yaklaştılar? Gene kendilerini devlet biçiminde örgütleyenler arasından bazıları neden imparatorluklar kurmayı başardılar da ötekiler bunu yapamadılar? Neden bazı-

ları ineklere taptılar da başkaları yamyam tanrılara insan yürekleri yedirdiler? İnsanlık tarihi bir kişi tarafından değil de on milyar aptal tarafından mı anlatılıyor –yoksa bu bir şans ve tutku oyunundan başka birşey değil mi? Sanmıyorum. Kanımca ortak kültürel biçimlerin korunmasını yöneten, değişiklikleri başlatan ve koşut ya da ıraksak yollar boyunca bunların dönüşümünü belirleyen anlaşılabilir nitelikte bir süreç vardır.

Bu süreç'in özü üretimi yoğunlaştırma eğilimidir. Bu yoğunlaştırma –yani birim zaman ya da alan başına daha çok toprak, su, mineral ya da enerji kullanılması– gene yaşam standartlarına yönelik tehditlere karşı verilmiş yinelenen bir yanıttır. Çok eski zamanlarda bu gibi tehditler çoğunlukla iklim değişmelerinden, insan ve hayvanların göçlerinden kaynaklanırdı. Daha sonraki zamanlarda devletler arasındaki yarışma başlıca uyarıcı oldu. Bunun doğrudan nedeni ne olursa olsun yoğunlaştırma olayı sürgit karşı üretken bir süreçtir. Teknolojik değişmenin yokluğunda o kaçınılmaz biçimde çevrenin tüketilmesine ve üretsel verimliliğin düşmesine yol açar, çünkü önünde sonunda daha uzak, daha az güvenilir ve daha az verimli olan hayvanlar, bitkiler, topraklar, mineraller ve enerji kaynakları üzerinde daha çok çaba harcanması gerekir. Verimliliğin azalması ise yaşam standartlarının düşmesine yol açar ki bu da beklenen sonucun tam anlamıyla tersidir. Ama bu süreç daha çok çalışmanın karşılığı olarak herkesin sadece daha az besin almasıyla, daha kötü barınmasıyla ve öteki gereksinimlerin daha az karşılanmasıyla kalmaz. Yaşam standartları düşerken, başarılı kültürler öyle yeni ve daha verimli üretim araçları yaratırlar ki bunlar ergeç gene doğal çevrenin tüketilmesine yol açarlar.

İnsanlar acaba neden ekonomik sorunlarını üretimi yoğunlaştırarak çözmeye çalışırlar? Kuramsal olarak, yüksek nitelikli bir beslenmeyi, ağır ve sıkıcı işlerden arınmış uzun ömürlü güçlü bir yaşamı gerçekleştirmenin en kolay yolu üretimi arttırmak değil, nüfusu azaltmaktır. Eğer insanın denetimi dışındaki bir nedenle –örneğin, elverişsiz bir iklim değişmesinden dolayı– kişi başına düşen doğal kaynakların miktarı yarı yarıya azalırsa bu

açığı kapatmanın yolu hiç de insanların iki kat daha çok çalışmaları değildir. Bunun yerine, nüfus yarıya indirilebilir. Ya da, şöyle diyeyim, ortada büyük bir sorun olmasaydı insanlar bunu yapabilirlerdi.

Karşı cinsle yapılan cinsel birleşme, türümüzün varlığını koruyan ve kalıtıma dayalı bir ilişki olduğu için insansal "ürün"ü azaltmak öyle kolay bir iş değildir. Sanayi öncesi zamanlarda nüfusun etkili biçimde denetlenmesi de yaşam standardını düşürmeyi gerektirmiştir. Örneğin, nüfusun karşı cinsle yapılan cinsel ilişkiden kaçınarak azaltılması halinde bir grubun yaşam standardının korunmuş ya da yükseltilmiş olmasından pek söz edilemez. Gene bunun gibi, grubun doğurganlığı, yalnız dölüt'ü değil, sık sık anneleri de öldürecek biçimde kadın midesine saldıran ebelerce düşürüldüğünde sağ kalanlar belki daha iyi beslenecekleridir ama onların yaşam sürelerinde bir iyileşme olmayacaktır. Aslında, insanlık tarihinin büyük bölümünde nüfus kontrolü için en yaygın olarak kullanılan yöntem belki de bir biçimde kız çocuklarının öldürülmeleri olmuştur. Her ne kadar bir insanın kendi kız çocuklarını öldürmesinin ya da onları aç bırakıp öldürmelerinin psikolojik maliyetleri (tıpkı çocuk düşürtmenin modern yandaşları, ki ben de onlardan biriyim, nasıl dölüt'leri çocuk saymıyorlarsa) o çocukları da kültürel yönden kişi saymayarak bir parça azaltılabilirse de dokuz aylık gebeliğin özdeksel maliyetleri öyle kolayca silinemez. Şurası güvenle kabul edilebilir ki çocukları öldürme alışkanlığını sürdürenlerin büyük çoğunluğu hiç de kendi çocuklarının öldüklerini görmekten yana değillerdi. Ama –bütün grubun beslensel, cinsel ve sağlıksal standartlarını ağır biçimde kötüleştiren– öteki seçeneklerin en azından devlet-öncesi toplumlarda, genellikle daha da olumsuz olduklarına hükmedilmektedir.

Benim anlatmak istediğim şudur ki nüfus kontrolu sarsıcı değilse de çoğu kez pahalı bir yöntem idi ve (lâstik prezervatif buluşuyla onun yanlış düşündüğü ispatlanıncaya dek) Thomas Malthus'un ileri sürdüğü gibi bu kontrol bütün bir gelecekte bireysel bir stres kaynağı olacaktı. Genel yaşam standartlarını koruma

ya da yükseltmenin bir aracı olarak devlet-öncesi toplumların zaman zaman yöneldikleri üretimi yoğunlaştırma eğilimini açıklayan işte bu stres'dir – ya da belki daha uygun olabilecek bir deyişle üremenin yaptığı baskıdır. Eğer üremeyi denetlemenin gerektirdiği maliyetler çok ağır olmasaydı, bizim türümüz küçük, oldukça barışçıl ve eşitçi nitelikte bir avcı-bitki toplayıcı olarak örgütlenmiş varlığını sürgit korumuş olabilirdi. Ama etkili ve tehlikesiz nüfus kontrolu yöntemlerinin yokluğu bu yaşam biçimini değişken kılmıştır. Son buzul çağının bitimindeki iklimsel değişmelerin neden olduğu büyük av hayvanlarındaki sayısal azalmaya bir yanıt olarak taş çağı atalarımızın üretimi yoğunlaştırmaya yönelmeleri üremenin baskıları altında kolaylaşmıştır. Üretimde avlanma ve toplama modelinin yoğunlaştırılması tarımın benimsenmesi için ortam hazırlamış, ki bu da gruplararası yarışmanın artmasına, savaşın çoğalmasına ve devletin gelişmesine yol açmıştır– ama ben öykünün önüne geçiyorum.

2
Cennetteki Öldürmeler

Sürü yaşamından çiftçilikle uğraşan köylere geçiş konusunda geçerli kabul edilen açıklama şöyledir: Avcı-toplayıcılar bütün zamanlarını yeterli yiyecek sağlamak için harcamak zorunda kalmışlardı. Onlar "geçimlik besinin üzerinde bir artı" üretemiyorlar ve bundan dolayı da süregen bir hastalık ve açlık yüzünden yok olmanın sınırında yaşıyorlardı. Bu nedenle onların sürekli köylerde yerleşip yaşamak istemeleri doğaldı, ama toprağa tohum ekme düşüncesi uslarına hiç mi hiç gelmedi. Bir gün bilinmeyen bir öke (dâhi) bazı tohumları açtığı bir çukura atmayı düşündü ve çok geçmeden de ekim işi düzenli bir biçimde yapılır oldu. İnsanlar artık hiç durmaksızın av hayvanları peşinde dolanıp durmak zorunda değillerdi ve böylece elde edilen erkin (serbest) zaman onlara düşünmek için zaman bırakıyordu. Bu durum teknolojide daha yeni ve hızlı ilerlemelere ve dolayısıyla da daha çok besin – "geçimlik besinin üzerinde bir artı" elde edilmesine yol açtı ki bu da sonunda bazı insanların çiftçilikten ayrılıp zanaatçı, papaz ve yönetici olmalarına olanak sağladı.

Bu kuramdaki ilk yanlış bizim taş çağı atalarımız için yaşamın son derte güç olduğu yolundaki varsayımdır. Milattan önce yaklaşık 30.000 yıldan 10.000 yıla kadar uzanan yukarı paleolitik dönemden günümüze kalan kanıtlar o tarihlerde yaşamış olan avcıların konfor ve güvenlik açısından oldukça yüksek standartlardan yararlanmış olduklarını yetkin biçimde açıklamak-

tadır. Onlar beceriksiz amatörler değillerdi. Kristal benzeri kayaları parçalama, yontma ve biçimlendirme işlerinde kurdukları denetim kusursuzdu ki, bu yetenekleri ulaştıkları teknolojinin temeliydi. Onların "bütün zamanların üstûn taş ustaları olarak" anılmaları çok yerindedir. Bu avcıların dikkat çekecek kertede ince, on bir inç uzunluğunda ama sadece bir inç'in onda dördü kalınlığında ve güzelce yontulmuş "defne yaprağı" bıçaklarının benzerleri günümüzün çağdaş teknikleriyle yapılamaz. Özenle yapılmış taş biz'lerle ve hakkâk kalemi denilen oyma aletleriyle onlar şaşılası bir biçimde dikenlerle donatılmış kemikten ve geyik boynuzundan zıpkın uçları, mızraklar için geyik boynuzundan güzelce biçimlendirilmiş fırlatıcılar ve anlaşılan hayvan derisinden giysiler yapmakta kullanılmış olan incecik iğneler yarattılar. O sıralarda ağaç, lif ve derilerden yapılmış çeşitli eşya artık yok olmuş bulunuyor, ama bunların da kendi zamanlarında yüksek bir zanaatçılıkla seçkinleşmiş oldukları anlaşılıyor.

Yaygın görüşlerin tersine, "mağara adamları" yapay barınaklar yapmasını biliyorlar ve mağaraları ve kaya çıkıntılarını bölgenin olanaklarına ve mevsim gereklerine göre kullanıyorlardı. Arkeologlar Rusya'nın güneyinde kırk (feet) ayak uzunluğunda ve on iki ayak genişliğinde sığ bir çukurun içinde hayvan derisinden yapılmış bir avcı barınağının izlerini buldular. Çekoslavakya'da ta 20 bin yılı aşkın bir süreden önce bile yirmi ayak çapında yuvarlak döşemeli kışlık konutlar kullanılmaktaydı. Kilim ve yatak olarak kullanılan zengin postları ve ocakta yakılmak üzere hazırlanmış kuru hayvan gübresi ya da yağlı kemikleriyle bu tür konutlar çağımızda kentin yoksul iç mahallelerindeki apartman dairelerine göre bir çok yönden üstün nitelikli bir barınak sağlayabilirler.

Açlıktan ölme sınırındaki yaşam konusuna gelince, böyle bir görüntüyü çeşitli paleolitik hayvan kalıntılarıyla dolu alanlardaki yığınsal hayvan kemiklerinin varlığıyla bağdaştırmak güçtür. Mamutlar, atlar, geyikler, rengeyikleri ve bizonlardan oluşan kocaman sürüler Avrupa ve Asya içlerinde bir baştan bir başa dolanıp durdular. Çekoslovakya'da bir alandan kazıyla

çıkarılmış bulunan bini aşkın mamutun kemikleri ve Fransa'da Solutré yakınlarında değişik aralarla ürkü içinde kaçışarak derin bir uçuruma yuvarlanmış olan on bin yabanıl atın kalıntıları paleolitik insanların bu sürülerden dizgeli ve etkili biçimde yararlandıklarına tanıklık etmektedirler. Öte yandan, avcıların kendi iskelet kalıntıları da onların az rastlanır düzeyde iyi beslendiklerini doğrulamaktadır.

Paleolitik insanların kendilerini beslemek için gece gündüz çalıştıkları yolundaki görüş de, şimdi gülünç görünüyor. Yiyecek olarak bitki toplamakta onlar şempanzelerden kesinlikle daha az becerikli değildiler. Alan araştırmalarından anlaşılmaktadır ki iri kuyruksuz maymunların kendi doğal ortamlarında yiyecek arayıp bulmak ve onu yemek için harcadıkları zaman onların temizlenme, oyun ve uyku için ayırdıkları zaman kadardır. Ve bizim yukarı paleolitik atalarımız herhalde en azından aslanlar kadar becerikliydiler – bu hayvanların yaşamlarında uzun dinlenme ve gevşeme dönemleriyle yoğun etkinlik patlamaları birbirini izlerler. Günümüzde yaşayan avcı ve toplayıcıların zamanlarını nasıl böldüklerine ilişkin incelemeler bu soruna daha çok aydınlık getirmiş bulunmaktadır. Toronto Üniversitesi'nden Richard Lee çağdaş avcı-toplayıcılar olarak Bushman'ların (orman adamlarının) yiyecek araştırmakta ne kadar zaman harcadıklarına değgin kayıtlar tutmuştur. Yukarı paleolitik dönemde ongunluk (bereketlilik) durumu Fransa'nınkiyle pek öyle karşılaştırılamayacak olan bir çölün, Kalahari çölünün sınır topraklarındaki o doğal ortamda bile, protein ve öbür temel besleyiciler yönünden zengin bir besin elde etmek için Bushman'ların yapmaları gereken bütün iş her bir yetişkin başına günde üç saatten az bir süre çaba harcamaktır.

Allen ve Orna Johnson tarafından incelenmiş olan Peru Amazonu'nun sıradan bahçıvanları Machiguenga'lar yiyecek üretimi için beher yetişkin başına günde üç saatten biraz daha çok zaman harcarlar ve bu çabanın karşılığında Bushman'ların sağladığından daha az hayvansal protein elde ederler. Doğu Cava'nın pirinç yetiştiren bölgelerinde, çağdaş köylülerin çiftlik işinde ka-

zanç sağlamaları için haftada yaklaşık kırk dört saat çalışmak zorunda oldukları anlaşılmaktadır ki, onurlu bir Bushman böyle bir çalışmayı usundan bile geçirmez ve Cavalı köylülerin hayvansal proteinle beslenmeleri seyrektir. Amerikalılar, ki onlar için elli-altmış saatlik çalışma haftaları olağandır, Bushman standartlarına göre iyi beslenirler, ama kuşkusuz Amerikalıların onlar kadar serbest zamana sahip oldukları söylenemez.

Bu türden karşılaştırmaların içerdiği güçlükleri küçümsemek istemem. Kuşkusuz bir özel yiyecek-üretim dizgesinin gerektirdiği çalışma işlenmemiş ürünün elde edilmesinde harcanan zamanla sınırlı değildir. Bitki ve hayvanları tüketime elverişli biçimlere dönüştürmek de zaman alır ve mızraklar, ağlar, kazıcı aletler ve sabanlar gibi üretim araçları yapmak ve bunları işe yarar halde tutmak ise daha da çok zaman alır. Johnson'un kestirimlerine göre, Machiguenga'lar yiyecek hazırlamaya ve giysi, aletler ve barınak gibi temel kalemlerin yapımına hergün ayrıca yaklaşık üç saat ayırırlar. Lee'nin Bushman'lara ilişkin gözlemlerinde vardığı sonuca göre bir günlük çalışmayla bir kadın ailesini üç gün beslemeye yetecek kadar yiyecek toplayabilir ve zamanının geri kalan bölümünü dinlenmekle, konuk ağırlamakla, nakış yapmakla ya da öteki kampları ziyaret etmekle geçirir. "Yemek pişirme, fındık kırma, yakacak odun toplama ve su getirme gibi olağan mutfak işleri her gün onun zamanının bir ilâ üç saatini doldurur."

Yukarıda alıntıladığım kanıtın verdiği şöyle bir sonuç var: Çiftçiliğin gelişmesi kişi başına düşen iş yükünün artmasına yol açmıştır. Bunun geçerli bir nedeni var. Tarım, avcılığa ve toplayıcılığa oranla, birim toprak başına daha çok işgücü emebilen bir yiyecek üretim dizgesidir. Avcı-toplayıcılar aslında hayvan ve bitki üremesinin doğal hızına bağlı kalarak yaşarlar; onlar birim toprak başına üretimi pek arttıramazlar (ama onu kolaylıkla azaltabilirler). Öte yandan, tarımda insanlar bitkilerin çoğalma hızını denetlerler. Bu demektir ki birdenbire ters sonuçlar doğurmaksızın üretim yoğunlaştırılabilir, özellikle de eğer toprağın yorgunluğuyla savaşım için elde uygun teknikler bulu-

nuyorsa sonuç alınabilir.

Bushman'lar gibi insanların avlanma ve toplayıcılığa kaç saat ayırdıklarını belirten anahtar olgu onların ellerindeki hayvan ve bitki kaynaklarının bolluk düzeyi ve bunlara erişme olanağıdır. Nüfus yoğunluğu –ve dolayısıyla bu kaynaklardan yararlanma– oldukça düşük düzeyde tutulduğu sürece, avcı-toplayıcılar hem serbest zaman olanağından hem de üstün-nitelikli yiyeceklerden yararlanabilirler. Eğer taş çağı insanlarının kendi nüfus yoğunluklarını sınırlamakta isteksiz ya da yeteneksiz oldukları varsayılırsa işte ancak o zaman atalarımızın yaşamlarının "kısa, kötü ve hayvanca" olduğu kuramı bir anlam taşır. Ama böyle bir varsayım haksızdır. Avcı-toplayıcılar nüfusun sınırlandırılmasına büyük istekle yönelmişlerdir ve bunu başaracak etkili araçlara iyedirler.

Avcılık ve toplayıcılıktan tarıma geçişle ilgili eski kuramın bir başka zayıf yönü insanların doğal olarak "bir yere yerleşmek" istediklerine ilişkin varsayımdır. Bushman'lar, Avusturalya yerlileri ve Eskimo'lar gibi insanları köylerde yaşamaya ikna etmek için hükümetlerin ve misyonerlerin harcadıkları ortak çabalara karşın onların o eski "gezginci" yaşam biçimlerine dört elle sarılmaları olgusu karşısında anılan görüş doğru olamaz.

Yerleşik köy yaşamının her bir yararına karşılık bir de zararlı yönü vardır. İnsanlar birlikte olmayı çok mu isterler? Evet, ama aynı zamanda onlar birbirlerini sinirlendirirler de. Thomas Gregor'un Brezilya'nın Mehinacu Hintlileri üzerine yaptığı bir incelemede ortaya koyduğu gibi küçük köylerde yaşayan insanların günlük yaşamında kişisel gizliliğin aranır olması çok yaygın bir durumdur. Anlaşıldığına göre Mehinacu'ların kendi iyilikleri için birbirlerinin işleri hakkındaki bilgileri yeterinden çok fazladır. Onlar bir topuk'un ya da kaba etin yerde bıraktığı izden bir çiftin yolun uzağında nerede durup cinsel ilişkiye girdiğini söyleyebilirler. Hedefini bulamamış oklar sahib'in ödüllü balık avlama yerini ortaya çıkarır; bir ağaca saplanmış bir balta yarıda bırakılmış bir işin öyküsünü anlatır. Fark edilmeksizin hiç bir kimse ne köyden ayrılır ne de köye girer. Gizliliği sağ-

lamak için konuşma fısıltıyla yapılır – sazlardan yapılmış duvarlarda kapalı kapılar yoktur. Cinsel iktidardan yoksun ya da çok çabuk boşalan erkeklere değgin ve kadınların cinsel birleşme sırasındaki davranışlarına ve onların üreme organlarının boyutu, rengi ve kokusuna ilişkin bunaltıcı dedikodular köyü doldurur.

Sayıdan ileri gelen fiziksel bir güvenlik var mıdır? Evet, ama devingen olmakta, saldırganların yolundan uzaklaşabilmekte de güvenlik vardır. İşbirliği içinde çalışan daha büyük bir kitleye sahip olmak yararlı mıdır? Evet, ama daha büyük çaplı insan yoğunlaşmaları av eti miktarını azaltır ve de doğal kaynakları tüketir.

Ekicilik sürecinin rastlantıyla bulunmasına gelince, avcı-toplayıcılar eski kuramdaki böyle bir sıralamanın düşündürdüğü kadar aptal değildirler. Fransa ve İspanya'daki mağaraların duvarlarında bulunan hayvan resimlerindeki anatomik ayrıntılar doğru gözlem yapma güçleri çok yüksek olan bir insan topluluğunun varlığına tanıklık etmektedir. Ve Alexander Marshak'ın şu buluşu ister istemez bizim onların uslarına duyduğumuz hayranlığın daha da artmasına neden oldu: 20.000 yıllık bir kemiğin ve elle yapılmış dallı geyik boynuzlarının yüzeyindeki belli belirsiz çizikler oraya ayın ve öteki gökbilim olaylarının gelişme aşamalarını izlemek için konulmuşlardır. Lascaux'un duvarları üzerindeki büyük resimleri yapan ve takvim kayıtlarını tutacak kertede zeki olan bu insanların, yumruların ve tohumların biyolojik anlamından habersiz olabileceklerini sanmak mantığa sığmaz.

Günümüzün ve yakın geçmişin avcı-toplayıcılarına değgin incelemeler ortaya çıkarmıştır ki tarımın uygulanmasından çoğu kez bilgisizlikten dolayı değil duruma uygun olmayışı nedeniyle vazgeçilmiştir. Örneğin, Kaliforniya Hintlileri, büyük olasılıkla, yalnızca meşe palamudu toplama yoluyla, mısır ekerek alabileceklerinden daha çok ve daha besleyici ürünler elde etmişlerdir. Ve Kuzeybatı kıyılarında Som ve Kandil balıklarının her yıl yaptıkları büyük göçler tarımsal çalışmayı görece boşuna harcanmış bir zamana dönüştürmüştür. Avcı-toplayıcılar planlı

ekicilik girişimi dışında tarım yapmak için gerekli bütün beceri ve teknikleri genellikle sergilerler. Nevada ve California'nın Hint kökenli Shoshoni'leri ve Paiute'leri üst üste yıllarca yabanıl tahıl ve yumrular veren aynı stand'lara geri dönmüşler, onları çoraklaştırmaktan özenle kaçınmışlar, hatta bazan oraları zararlı otlardan temizleyip sulamışlardır. Başka bir çok avcı-toplayıcılar yeğlenen türlerin yetişmesini bilinçli olarak geliştirmek ve ağaçlarla zararlı otların büyümesini de geciktirmek üzere ateş kullanırlar.

Nihayet, son yılların en önemli bazı arkeolojik buluşlarının gösterdiğine göre Eski Dünya'nın ilk köyleri çiftçilik ekonomisinin gelişmesinden 1.000 ila 2.000 yıl önce inşa edilmişlerdir, oysa Yeni Dünya'da bitkiler köy yaşamının başlamasından çok önce evcilleştirilmiştir. İlk Amerikalılar evcilleştirmeden tam olarak yararlanmalarından binlerce yıl önce konuyu bildikleri için, avlanma ve toplama modelinden ayrılma nedenlerinin açıklanması onların kafalarının dışında aranmalıdır. Bu arkeolojik buluşlar hakkında ileride daha başka söyleyeceklerim var.

Benim şimdiye değin ortaya koyduğum şudur ki avcı-toplayıcılar nüfuslarını ellerindeki ava oranla düşük düzeyde tuttukları sürece kıskanılacak bir yaşam standardından yararlanabildiler. Ama onlar nasıl oldu da nüfuslarını düşük tuttular? Bu konu kültürlerin evrimini anlama girişiminde en önemli kayıp halka olarak hızla kendini gösteriyor.

Sürü hayvanlarının bol olduğu, görece elverişli doğal ortamlarda bile, taş çağı insanları büyük olasılıkla nüfuslarının mil kare başına bir ya da iki kişinin üzerine çıkmasına asla izin vermediler. Alfred Kroeber'in kestirimine göre Kanada'nın ovalarında ve geniş çayırlıklarında, atlar üzerinde ve tüfekli olarak bizon-avlayan Cree'ler ve Assiniboin'ler kendi nüfus yoğunluklarını mil kare başına iki kişinin altında tuttular. Geçimleri bir çeşit rengeyiklerine bağlı olan Labrador Naskapi'ler ve Nunamuit Eskimoları gibi Kuzey Amerika'daki tarihsel avcıların doğaca az kayırılmış grupları nüfus yoğunluklarını mil kare başına üç kişinin altında tutmayı sürdürmüşlerdir. Taş Çağının son

döneminde Fransa'nın tümünde nüfus büyük olasılıkla 20.000'den fazla değildi ve belki de 1.600 gibi çok düşük bir sayıdaydı.

Nüfus artışını kontrol etmenin "doğal" araçları bu düşük yoğunluklarla kadınların gizilgüçsel doğurganlığı arasındaki ayrımlılığı açıklayamaz. Nüfus artış oranını en yükseğe çıkarmaya meraklı sağlıklı halklarda beher kadın başına süresini dolduran gebeliklerin ortalama sayısı sekizdir. Doğum oranları kolaylıkla yükselebilir. Kanada'nın batısında yaşayan tutumlu bir çiftçiler topluluğu Hutterites'ler arasında kadın başına düşen ortalama doğum sayısı 10.7'dir. Eski taş çağı için kestirilen 0.001'lik yıllık nüfus artış oranını sürdürmek için, her kadının üretken çağa dek yaşamda kalan 2.1 çocuğa sahip olmuş bulunması gerekir. Geleneksel kurama göre, yüksek doğurganlığa karşın, böylesine düşük bir artış oranının başarıyla gerçekleştirilmesi hastalıklardan kaynaklanmıştır. Ne var ki bizim taş çağı atalarımızın hep hastalıklarla yüklü bir yaşam sürdürdükleri yolundaki görüşü desteklemek güçtür.

Elbette hastalıklar vardı. Ama bunlar taş çağı döneminde bir ölüm etkeni olarak günümüze göre oldukça daha az önemli hastalıklardı. Çocukların ve yetişkinlerin bakteri ve virüs kökenli hastalıklardan –dizanteri, kızamık, tüberküloz, boğmaca, bronşit, kızıldan– ölümlerinde diyetin ve genel vücut yapısının etkileri fazladır, o nedenle taş çağının avcı-toplayıcılarının bu hastalıklardan iyileşme oranları büyük olasılıkla yüksekti. Ve öldürücü büyük salgın hastalıkların –çiçek, tifo, grip, veba, koleranın– büyük çoğunluğu sadece nüfus yoğunlukları yüksek olan halklar arasında görülür. Bunlar devlet-düzeyindeki toplumların hastalıklarıdır; bunlar yoksulluk ortamında ve kalabalık, sağlıksız kent koşullarında yayılırlar. Sıtma ve sarı humma gibi ölet'ler (afet'ler) bile eski taş çağının avcı-toplayıcıları arasında büyük olasılıkla daha az önemliydiler. Onlar avcı olarak doğanın kuru, açık ortamlarını anılan hastalıkların yayıldığı yağmurlu topraklara elbet yeğ tutulacaklardı. Sıtma herhalde bütün etkisini ancak yağmurlu ormanlar içindeki tarımsal alanlar sivrisineklere daha uygun üreme koşulları yarattıktan sonra

göstermiştir.

Paleolitik insan topluluklarının fiziksel sağlıkları hakkında bilinenler gerçekten nelerdir? İskelet kalıntıları önemli ipuçları veriyor. Ortalama boy uzunluğu ve ölüm halinde ağızda eksik olan diş sayısı gibi indeksleri kullanarak, J. Lawrence Angel son 30.000 yıl boyunca değişen sağlık standartlarının bir kesitini geliştirmiş bulunmaktaır. Angel'in buluşuna göre bu dönemin başında yetişkin erkeklerin boy ortalaması 177 santimetre (5' 11") ve yetişkin kadınların boy ortalaması 165 santimetredir (5' 6"). Yirmi bin yıl sonra erkeklerin boy uzaması geçmişte kadınların ulaştığı uzamadan –165 santimetre– daha fazla olmamış, öte yandan kadınların boy ortalaması da 153 santimetreyi (5'0") geçmemiştir. İnsan topluluklarının taş çağı insanlarına özgü boy boslara yeniden ulaşması ancak çok yakın zamanlarda gerçekleşmiş bulunmaktadır. Örneğin, Amerikalı erkeklerin 1960'daki boy ortalaması 175 santimetredir (5'9"). Dişlerin yitmesi de aynı eğilimi gösteriyor. İsa'dan 30.000 yıl önce ölmüş yetişkinlerin ağızlarındaki diş eksiği ortalama 2.2 idi; bu ortalama İsa'dan 6500 yıl önce 3.5; Romalılar zamanında ise 6.6 idi. Genetik etmenler de bu değişikliklerin bir bölümünü oluşturmakla birlikte zaten genel gönencin habercisi olan protein tüketiminin gerek boy bos, gerekse dişler ve dişetleri üzerinde çok etkili oldukları bilinmektedir. Angel'in vardığı sonuca göre yukarı paleolitik dönemin "yüksek noktası"nın ardından gelen "gerçek bir sağlık çöküntüsü" yaşanmışır.

Angel yukarı paleolitik dönem için ortalama ölüm yaşını kestirmeye de çalışmış ve bunun kadınlar için 28.7 yıl ve erkekler için 33.3 yıl olduğunu saptamıştır. Angel'in paleolitik örneği bütün Avrupa ve Afrika'da bulunan iskeletlere dayandığı için, onun uzun ömür kestirimlerinin mutlaka herhangi bir avcılar topluluğunu temsil etmesi gerekmez. Eğer çağımızın avcı-toplayıcı gruplarına değgin yaşam istatistikleri paleolitik toplulukları temsil edici nitelikte görülebilirse, o zaman Angel'in hesaplarındaki yanılmaların oranı düşüktür. Kung Bushman kadınlarından 165'i üzerinde Nancy Howell'in yaptığı incelemelerin gösterdi-

ğine göre doğumda umulan yaşam süresi 32.5 yıldır ki bu süre Afrika ve Asya'daki gelişen çağdaş uluslara değgin rakamlara oranla daha uzundur. Bu verileri gerçeğe uygun boyutlarıyla ele alırsak, Metropolitan Yaşam Sigortası Ortaklığına göre 1900 yılında Birleşik Devletlerdeki doğumlarda beyaz-olmayan erkeklerin umulan yaşam süreleri de 32.5 yıldır. Bu nedenle, paleodemograf Don Dumond'un ileri sürdüğü gibi, bulunan ipuçlarına göre "avlanma koşullarındaki ölüm oranı, tarımı da kapsayan daha yerleşik bir yaşamın koşulları altındaki ölüm oranından hiç de daha yüksek değildir." Yerleşik yaşama eşlik eden hastalık artışı "avcıların ölüm oranlarının" tarım insanlarının ölüm oranlarından "çoğu kez önemli ölçüde daha düşük olduğu anlamına gelebilir."

Her ne kadar 32.5 yıllık bir yaşam boyu çok kısa görünebilirse de, Angel'e göre ancak 28.7 yıl yaşayan kadınların bile üreme gizilgüçleri çok yüksektir. Eğer bir taş çağı kadınının ilk gebeliği onaltı yaşındayken olmuşsa ve daha sonra her iki buçuk yılda bir canlı bir bebek doğurmuşsa, bu kadın yirmi dokuz yaşına varıncaya değin kolaylıkla beşin üzerinde canlı bebekler doğurabilmiş olmalıdır. Bu demektir ki taş çağı çocuklarının yaklaşık beşte üçü, eğer düşünülen nüfus artışı oranı .001'in altında tutulmuşsa, üreme çağına erişmeden yaşamlarını yitirmiş olmalıdırlar. Antropoloji demografı Ferki Hassan'ın bu rakamları kullanarak vardığı sonuca göre, "doğal" nedenlerden ileri gelen çocuk ölüm oranı yüzde 50 olsa bile, nüfus artışını sıfır düzeyinde tutabilmek için, gizilgüçsel bütün döllerin ayrıca yüzde 23 ilâ 35'inin de "yokolması" gerekecektir.

Ne var ki, bu kestirimler "doğal" nedenlerden ileri gelen ölümlerin sayısını abartma yanlışını yapmış görünüyor. Angel'in incelediği insanların o çağda yararlandıkları sağlık durumunun çok iyi olduğu düşünülürse, bunlardan bir çoğunun "doğal olmayan" nedenlerle öldükleri kestirilebilir.

Paleolitik dönem boyunca yapılan çocuk öldürümleri oranı pekalâ yüzde 50'yi bulmuştur –bu oran Avusturalya'nın yerlilerinden toplanan verilere göre Los Angeles'deki California Üni-

versitesi'nden Joseph Birdsell'in kestirimlerine uygun düşen bir rakamdır. Ve doğumlar arasındaki aralığı uzatmak üzere paleolitik dönem kadınlarının kısa süreli yaşamlarında önemli bir etmen olarak pekalâ çocuk düşürme yoluna başvurulmuş olabilir.

Çağımızın avcı-toplayıcıları gebeliği önleyen etkili kimyasal ya da mekanik araçlardan genellikle yoksundurlar -gebeliği önleyici bitkilere değgin romantik folklor bir yana. Bununla birlikte, onlar çocuk düşürmekte kullandıkları geniş bir kimyasal ve mekanik araçlar stoğuna sahiptirler. İstenmeyen gebelikleri sona erdirmek üzere yaygın fiziksel travmalara neden olan ya da doğrudan uterus'u etkileyen bir çok bitkisel ve hayvansal kökenli zehirler bütün dünyada kullanılırlar. Düşük yaptırmak üzere, mide çevresinin sıkı bantlarla sarılması, şiddetli masajlar, aşırı soğuk ve sıcaklar altında tutma, karın bölgesini yumruklamalar ve bir kadının karnı üzerine enlemesine konulan bir kalas üzerinde "vajinadan kan fışkırıncaya değin" hoplamalar yapılması gibi bir çok mekanik tekniklere de başvurulur. Gerek mekanik gerekse kimyasal yaklaşımlar gebelikleri sona erdirmekte etkilidirler, ama bunların da gebe kadının ölümüne yol açma olasılığı vardır. Nüfus kontrolunun başlıca yöntemi olarak çocuk düşürme yoluna sadece yeğin (şiddetli) bir ekonomik ve demografik baskı altında bulunan bir grubun başvurmuş olacağını ben kuşkuyla karşılarım.

Baskı altındaki avcı-toplayıcıların çocuk öldürme ve geronticide (yaşlıları öldürme) yollarına dönmeleri çok daha büyük bir olasılıktır. Geronticide yalnızca grup boyutundaki kısa süreli zorunlu azaltmalarda etkilidir. O uzun dönemli nüfus artışı eğilimlerini azaltamaz. Hem geronticide'ın hem infanticide'in (çocuk öldürmenin) birlikte uygulandığı durumlarda, tam anlamıyla bilinçli bir öldürme herhalde ayrıklı (istisani) bir olgudur. Eskimolar arasında kendi geçimlerine katkıda bulunamayacak kadar güçsüz olan yaşlılar topluluğun göçü sırasında gerilerde kalarak "intihar etme" yoluna başvurabilirler, gerçi çocuklar da besin kıt olduğunda yaşlıların topluma yük olmaktan çıkmaları gerekir yolundaki kültürel beklentiyi benimseyerek anababalarının

ölümlerine etkin biçimde destek olurlar. Avusturalya'da, Arnhem Bölgesinin Murngin'leri arasında, yaşlı insanlar hastalandıklarında onlara sanki zaten ölüymüşler gibi davranılarak yazgılarına doğru yol almaları kolaylaştırılır; topluluk son dinsel ayinlerini yapmaya başlar ve yaşlı kişinin hastalığı böylece daha da ağırlaşır. Çocuk öldürümleri yalnızca bakımsız bırakmaktan tümünü öldürmeye varan her çeşit yok etmeyi içeren karmaşık bir tablo oluşturur. Çocuklar boğazları sıkılarak, suda boğularak, bir kayaya çarpılarak, ya da doğa güçlerine karşı korumasız bırakılarak öldürülürler. Daha yaygın olanı, çocuğun bakımsızlıktan ölmesidir: çocuk hastalandığında anne ona gereken ilgiyi göstermez, onu daha az emzirir, gereken ek besinleri arama çabasından kaçınır, ya da "özensiz davranarak" bebeği kucağından düşürür. Avcı-toplayıcı kadınlar gün boyunca çocuklarını sırf oraya buraya sürükleyip götürmekte çok çaba harcamak zorunda kalmaları nedeniyle onların yaş aralığını büyütmeye güçlü bir istekle yönelirler. Richard Lee'nin yaptığı hesaba göre dört yıllık bir bağımlılık döneminde bir Bushman anne yiyecek toplama seferleri ve kamp göçleri sırasında çocuğunu toplam olarak 4.900 mil taşıyacaktır. Hiçbir Bushman kadını bu mesafeyi alırken aynı anda iki ya da üç çocuğun yükü altında kalmak istemez.

Taş çağı avcı-toplayıcılarının yararlandıkları en iyi nüfus kontrol yöntemi bir annenin çocuğunu emzirdiği yıllar arasındaki zaman aralığını uzatmak olmuştur. Kadınların aybaşı çevrimleri üzerine Rose Frisch ve Janet McArthur'un yaptıkları son araştırmalar emziren kadınların doğurganlığını azaltmayı sağlayan fizyolojik mekanizmayı aydınlatmışlardır. Doğurgan bir kadın, doğum yaptıktan sonra, yağdan oluşan vücut ağırlığının yüzde oranı kritik bir eşiği aşıncaya değin yeniden yumurtlama dönemine girmez. Bu eşik (yaklaşık yüzde 20-25) öyle bir noktayı temsil eder ki orada kadın vücudu büyüyen bir dölüt'ün isteklerine kendini uyarlamak için yağ biçiminde yeterince yedek enerji depolamaktadır. Normal bir gebeliğin ortalama enerji maliyeti 27.000 kaloridir – bu enerji bir kadının gebe kalabilmesinden önce

depolanmış olması gereken enerji miktarının nerdeyse aynıdır. Bir çocuğun emzirilmesi annenin her gün yaklaşık 1.000 ekstra kalori tüketmesi demektir ki bu da onun gerekli yağ rezervini biriktirmesini güçleştirir. Çocuk anne sütüne bağımlı olduğu sürece yumurtlamanın yeniden başlama olasılığı çok azdır. Bushman kadınları, emzirme süresini uzatarak, gebelik olasılığını dört yılı aşkın bir süre geciktirebilmiş izlenimi veriyorlar. Aynı mekanizma âdet görmenin (menarche'ın) başlamasını geciktiren bir neden gibi görünüyor. Vücut yağının vücut ağırlığına oranı ne denli yüksekse, menarche yaşı da o denli erkendir. İyi beslenmiş çağdaş halklarda menarche yaşı yaklaşık on iki yaşa değin ilerletilmiş bulunmaktadır, oysa süregen bir kalori açığının kıyısında yaşayan halklarda bir kız çocuğunun gerekli yağ rezervlerini oluşturması on sekiz yıl ya da daha uzun sürebilir.

Bu buluş konusunda çok ilginç bulduğum nokta düşük doğurganlığın proteince yüksek karbonhidratça düşük diyetle ilgili olmasıdır. Eğer bir kadın çocuğunu üç ya da dört yıl başarıyla emzirmek isterse, sağlığını, beden gücünü ve sütün akışını durdurmak için yüksek dozda protein almak zorundadır. Öte yandan o, çok fazla karbonhidrat tüketirse kilo almaya başlayacak, ki bu da yumurtlamayı yeniden başlatacaktır. J. K. Van Ginneken tarafından yapılan bir incelemenin gösterdiğine göre, diyetin başlıca tahıldan ve kök bitkilerden oluştuğu azgelişmiş ülkelerdeki emziren kadınlar doğumlar arasındaki aralığı on sekiz ayın ötesine uzatmayı bekleyemezler. Oysa daha önce belirttiğim gibi, diyetleri hayvansal ve bitkisel proteinler yönünden zengin ve nişastadan arınmış olan Bushman kadınları yaptıkları her doğumdan sonra dört ya da beş yıl boyunca gebelikten korunmayı başarırlar. Bu ilişki, avcı-toplayıcıların iyi beslenme dönemlerinde aşırı nüfusa karşı başlıca savunma aracı olarak uzun süreli emzirmeden yararlanabildiklerini akla getiriyor. Bu durumun karşıtı olarak da, alınan besinin düşük kaliteli olması nüfus artışına yol açacaktır. Bu da sırasıyla şu anlama gelir ki ya çocuk düşürme oranı ve çocuk öldürümleri zorunlu olarak arttırılacaktır ya da alınan protein miktarında daha şiddetli azaltmalar yapılması

gerekecektir.

Bizim taş çağı atalarımız arasında aşırı nüfusa karşı yapılan bütün savunmanın emzirme yönteminden ibaret olduğunu ileri sürüyor değilim. Botswana'nın Bushman'ları arasında görülen şimdiki nüfus artış oranı yılda yüzde .5'dir. Bu artışla nüfus her 139 yılda iki katına çıkar. Eğer eski taş çağının yalnızca son 10.000 yılında bu artış oranı sürdürülmüş olsaydı, İsa'dan önce 10.000 yılında yeryüzünün nüfusu 604,463,000,000,000,000,000,000 olurdu.

Doğurganlık döneminin 16 yaşından 42 yaşına dek uzadığını varsayın. Uzun süreli emzirme yoksa bir kadın on iki kez gebe kalabilir. Emzirme yöntemi ile gebeliklerin sayısı altıya düşer. Yaşlı kadınlarda cinsel birleşmelerin düşük oranlarda olması da bu sayıyı beşe indirir. Kendiliğinden olan düşükler ve hastalık ve kazalardan ileri gelen çocuk ölümleri gizilgüçsel (potansiyel) insan çoğaltıcılarının sayısını dörde dek azaltır – bu rakam nüfus artışının sıfır olduğu bir dizgede uygun görülen rakamdan iki fazladır. O zaman "ekstra" iki doğum çocuk öldürmenin bir biçimi olan bakımsız bırakma yoluyla kontrol edilebilir. Optimal yöntem yalnızca kız bebekleri bakımsız bırakma yoludur, çünkü tekeşliliği uygulamayan topluluklarda çoğalma oranını belirleyen hemen bütünüyle üreme yaşındaki kadınların sayısıdır.

Anlaşıldığına göre bizim taş çağı atalarımızın nüfusu dengede tutabilme yetenekleri çok üstündü, ama bunun bir maliyeti vardı – o da çocuk yaşamlarının savurganca harcanmasıydı. Tarihöncesinin arkaplanındaki bu maliyet başka yönleriyle bir Cennet Bahçesine benzetilebilecek olan bir dünyada tehlikeli bir hastalık olarak pusuda bekliyor.

3
Tarımın Kökeni

Günümüzün 30.000 yıl öncesinden 12.000 yıl öncesine dek uzanan dönem milyonlarca yıl süren yavaş bir teknolojik evrimin doruğunu belirler. Taş çağı atalarımız bu dönem içinde büyük kara hayvanlarını avlayarak geçimlerini sağlamak üzere alet ve teknikleri adım adım yetkinleştirmişlerdir. Yüzbinlerce yıl önceki Eski Dünya'nın yerleşim alanlarında arkeologlar az sayıda kalın derili (fil benzeri) memeli toynaklıların, zürafaların ve buffalo'ların kalıntılarını buldular, ama bu hayvanlar olasılıkla doğal ölümlerle yok olmuşlar ya da insan türü dışındaki yırtıcı hayvanlar tarafından pusuya düşürülmüşler ya da yaralanmışlardı. Bu dönem boyunca atalarımız gereksindikleri eti büyük hayvanları avlayarak değil ölmüş hayvanların artıklarından sağlamış olabilirler. Ama 30.000 yıl öncesinde durum değişmiş bulunuyordu ve gerek Eski gerekse Yeni Dünyalardaki avcı-toplayıcı sürüleri artık en büyük hayvanları bile günlük alışılmış işleri yaparcasına öldürmek ve kesip parçalamak için gereken araçlara sahip bulunuyorlardı.

Avrupa ve Asya'da çok geniş rengeyiği, mamut, at, bizon ve yabanıl (vahşi) sığır sürüleri erimiş buzul sularıyla beslenmiş son kerte gür çayırlarda otladılar. Bu yaratıkların kovalanması sonuçta besin aramanın baskın yöntemi oldu. Avcılar ateşler yakarak avlarını bir araya getirip uçurumlara doğru sürdüler ve onları sivri uçlu taş ve kemik mermiler, mızraklar, sivri uçlu küçük

oklar, uzun bıçaklar, yaylar ve oklardan oluşan çok sayıdaki silahlarıyla öldürdüler. Binlerce yıl boyunca saldırgan insanlar ve av hayvanları ekolojik bir denge içinde kaldılar.

Sonra, yaklaşık 13.000 yıl önce, küresel bir ısınma eğilimi son buz çağının bitim aşamasının başlangıcını gösterdi. Kuzey Yarımkürenin çoğunu kaplamış bulunan buzullar bir mil yüksekliğindeki buz katmanlar (tabakalar) halinde Grönland'a doğru çekilmeye başladılar. İklimin şiddeti azaldıkça, hep yeşil kalan ormanlarla kayın ormanları büyük sürüleri besleyen çayırlık ovaları baştan başa kapladılar. Bir yandan bu otlakların yitirilmesi öte yandan yırtıcı insanların neden olduğu hayvan ölümleri ekolojik bir yıkıma yol açtı. Yün veren mamut, yün veren gergedan, bozkır bizonu, dev yapılı geyik, Avrupa'nın yabanıl eşeği ve bütün bir keçi türü birdenbire yok oldular. Atlar ve sığırlar yaşamlarını sürdürmekle birlikte Avrupa'da sayıca çok azaldılar. Rusya steplerinin ceylanı ve misk öküzü gibi öteki türler sadece uzak kuzey bölgelerinde dağınık ceplerde varlıklarını sürdürdüler. Bilimadamları bu hayvanların yok olmaları sonucunu meydana getirmekte iklimsel değişmelerin ve insan saldırısının göreli etkisinin ne olduğu konusunda anlaşmış değildirler. Bunda insan saldırısı kesinlikle rol oynamıştır, çünkü filler ve gergedanlar önceki buzul çekilmelerinden kaynaklanan daha eski çeşitli ısınma dönemlerinden sonra yaşamda kalabilmeyi başarmışlardır.

Büyük hayvan avlama kültürlerinin kuzey Avrupa'daki çöküşünün ardından gelen mesolithic dönem (ya da orta taş çağı) boyunca insanlar proteinlerini balık, kabuklu deniz hayvanı ve orman geyiğinden elde etmişlerdir. Büyük hayvan avcıları çağının kuzeydekine göre çok erken sona ermiş bulunduğu Orta Doğu'da (şimdiki Türkiye'nin güneyi, Irak, İran, Suriye, Ürdün ve İsrail), geçim modeli daha da çeşitlenmişti. Buralarda insanlar dev yapılı yabanıl sığır ve kızıl geyikleri avlamayı bırakıp koyun, keçi ve ceylan gibi daha küçük hayvan türlerini avlamaya yönelmişler ve balıklar, yengeçler ve öteki kabuklu deniz hayvanlarıyla, kuşlarla, yılanlarla, meşe palamutları, şamfıstıkları ve fındıklarla, yabanıl sebzeler ve yabanıl tahıllarla giderek

daha çok ilgilenmişlerdir. Michigan Üniversitesi'nden Kent Flannery bu dizgeye "geniş spectrum'lu" avlanma ve toplama adını vermektedir. Buzulların çekilmesi ve büyük boy hayvan avlamanın yoğunlaşması Avrupa ve Orta Doğu'da aynı sonuçları yaratmadı, ama her iki bölge de herhalde hayvansal proteinleri elde etmenin maliyetlerini arttıran benzer çevresel tükenişlerden zarar gördü. Karl Butzer'e göre, son buz çağında Türkiye'nin büyük bölümü, Irak'ın kuzey doğusu ve İran ağaçsızdı ve bu durum sürü hayvanlarını avlamayı kolaylaştırıyordu. Buzul dönemin sonunda başgösteren yeniden ormanlaşma olayının Avrupa'daki kadar geniş olmadığı doğrudur, ama gerek açık alanların gerekse orman türlerinin yokluğu nedeniyle bu durum Orta Doğudaki ekolojik bunalımı gerçekte daha yeğin (şiddetli) kılmış olabilir.

Kuzey ve Güney Amerika'ya dönüp bakınca oralarda da aynı sürecin işlediği görülür. Buzçağının son aşaması Yeni Dünyanın uzmanlaşmış büyük hayvan avcılığının doruk noktasını oluşturur. Venezüella, Peru, Meksika, İdaho ve Nevada'da yerleşim alanlarında arkeologlar kökenleri İsa'dan Önce 13.000 yıl öncesinden 9.000 yıl öncesine uzanan çok güzel işlenmiş yaprak-biçimli fırlatılan alet uçları, kılıçlar ve oyma kalemleri buldular ki bunların bazıları ceylanın yok olmuş türleriyle, atlar, develer, mamutlar, mastodonlar (fil benzeri çok iri yaratıklar, ç.n.), dev sloth'lar (Güney ve Orta Amerika'nın çok yavaş devinen memelileri, ç n.) ve dev kemirgenlerle ilişkilidirler.

Arizona Üniversitesi'nden Paul C. Martin'in ileri sürdüğüne göre Amerikalı Kızılderililerin ataları –toplu olarak "Pleistocene Megafauna" diye anılan– bu büyük yapılı hayvanların tümünü kısa süren yoğun bir saldırıda öldürdüler. Martin bu hızlı yok oluşu anılan hayvanların 11.000 yıl önce Bering Boğazı kara köprüsünü geçen Sibiryalı göçmen sürülerinin buralara gelişlerinden önce insanlarca hiç avlanmamış olmalarına bağlar. Bununla birlikte, biz artık biliyoruz ki, Amerika'nın Asya'dan gelen göçmenlerce keşfedilmesi çok daha önce –en azından 15.000 ve belki de 70.000 yıl önce– gerçekleşmiştir. Her ne kadar Martin'in tüm

kuramı böylece çürütülüyorsa da onun hızlı yok olma görüşü dikkatle irdelenmeye değer. Martin küçük bir ilk insan topluluğunun uyguladığı çeşitli öldürme oranlarını gerçek varsayma yoluyla bir bilgisayar programı kullanarak şunu ortaya koymaktadır ki eğer avcılar kendi nüfuslarının her bir kuşak sonunda katlanarak artmasına izin vermiş olsalardı –ki bu artış oranı paleolitik avcıların çoğalma yeteneğine elbette denktir– Kanada'dan Gulf Coast'a (Körfez Kıyısına) dek uzanan bölgede bulunan bütün büyük hayvanlar üç yüz yıl içinde tümüyle yok olabilirlerdi.

> Edmonton'da 100 Paleoindian'ı ele alalım. Avcılar yılda kişi başına ortalama 13 birim hayvan yok ederler. Dört kişilik bir ailede bir kişi, haftada ortalama bir birim hayvan olmak üzere, öldürmelerin büyük bölümünü yerine getirir...
>
> Avlanma kolaydır; avcı topluluğu yerel sürüler tükeninceye ve yeni topraklar bulunması zorunlu oluncaya değin her 20 yılda bir nüfusça katlanarak çoğalır. Edmonton'un nüfusu 120 yıl içinde 5.409'a yükselir. Bunlar cephe derinliği 59 mil olan bir toprakta mil kare başına 0.37 kişilik bir yoğunluktadırlar. Cephe gerisindeki megafaunanın tümü yokedilir. Cephe 220 yılda kuzey Colorado'ya varır... 73 yılda [Mexico Körfezine dek] geriye kalan 1000 millik mesafeyi alır, 76 millik bir derinlik kazanır ve nüfusu 100.000'i biraz aşan bir maksimuma ulaşır. Cephe bir yılda 20 milden fazla ilerlemez. Avcılar 293 yılda hayvansal birim olarak 93 milyonluk bir megafaunayı yok ederler.

Çoğalma baskılarının ve yaşam standartlarına yönelik tehditlerin bir sonucu olarak hayvanları öldürme oranlarını arttırmaya karar veren avcı-toplayıcılar karşısında büyük yapılı ve yavaş-üreyen hayvan türlerinin savunmasız kalmalarının bir örneği olarak Martin'in bu senaryosu yararlılığını sürdürüyor. Ben hayvanların yok oluşunun insan nüfusunun öyle birdenbire artmasından değil, ama sadece av hayvanlarının sayıca azalmaları karşısında, beslenme standartlarını koruma, çocuk düşür-

me ve çocuk öldürme oranlarını düşük düzeyde tutma girişiminden kaynaklanmış olduğu kuşkusundayım.

Yeni-Dünya'nın büyük-hayvan avcıları döneminin kapanmasının ardından geçim dizgeleri (sistemleri) Orta Doğu'nun avcı ve toplayıcılarının "geniş spektrumlu" dizgelerine benzeyen Amerika'larda kültürler ortaya çıktı. Yoğunlaşma ve tükenme sürecinin ayrıntıları Peabody Arkeoloji Müzesi'nden Richard MacNeish'in yönetiminde Tehuacán Valley'de yürütülen dikkate değer incelemelerde en açık biçimde görülüyor. Meksika'nın Pueblo devletinin güneydoğusunda 4500 feet yükseklikte uzun, dar bir çukurluk olan Tehuacán Valley, oraya sıcak, kuru bir iklim veren yüksek dağlarla çevrilmiştir. Burada, Ajuereado döneminde (İ.Ö. 7000-5000 yıllarında) atlar ve ceylanlar toptan yokedilircesine avlandılar. Sonra avcılar saldırılarını tavşanlar ve dev yapılı kaplumbağalar üzerinde yoğunlaştırdılar ve çok geçmeden bunlar da yok oldular. MacNeish'ın yaptığı kestirime göre o tarihte yılın maksimum ve minimum mevsimlerinde avcıların aldıkları toplam kalorinin yüzde 89 ila 76'sı tüketilen etten geliyordu. Sonraki El Riego (İ.Ö. 5000-3400), Coxcatlán (İ.Ö. 3400-2300) ve Abejas (İ.Ö. 2300-1850) dönemlerinde etten alınan mevsimlik maksimum-minimum kalori miktarları sırasıyla yüde 69-31, 62-23 ve 47-15'e düştü. Anılan vadide tarıma dayalı tam yerleşik köylerin artık kurulmuş bulunduğu tarihlerde, yaklaşık İ.Ö. 800'lerde, hayvansal proteinlerden sağlanan kalorilerin oranı daha da düştü ve avlanma ve avlanmama mevsimleri arasındaki yeme alışkanlıklarındaki ayrım nerdeyse ortadan kalktı. Daha sonra göreceğimiz gibi, sonunda et eski Meksika'da üretimi ve tüketimi insanlık tarihinin en acımasız kurumlarından bazı örneklere yol açan bir lüks olacaktı.

Tehuacán'ın beslenme rejiminde hayvansal protein oranının amansızca düşmesi bir yandan seriler halinde başgösteren sürekli nüfus yoğunlaşmaları ve çevresel tüketmelerin, öte yandan avlanma teknolojisindeki gelişmelerin bir sonucuydu. Her bir hayvan türü yok oldukça avcılar azalan kazançlarını telafi etmek üzere daha etkili av silâh ve teknikleri kullandılar. Kargılar,

mızrak fırlatıcıları, küçük sivri uçlu oklar ve sonunda yay ve oklar hizmete sokuldu, ama hiçbiri sonuç vermedi.

MacNeish'ın kestirimlerine göre, Ajuereado dönemi tavşan sürek avlarında çalışma verimi (harcanan beher kalori başına elde edilen kalori) 2.5:1 idi. Erken Ajuereado döneminde kargıyla pusu kurmada verim 3.2:1 oranıyla başladı ama Abejas döneminde bu oran 1:1'e düştü ve daha sonra da sönüp gitti. Geyik için kullanılan sivri uçlu küçük okun verimi önce 7:1 idi ama hayvanlar giderek azaldığı için bu oran 4:1'e düştü. Daha sonraları yay ve ok yaklaşık 8:1 ya da 9:1 gibi yeni bir yükseklik sağladı, ama o tarihlerde avlanacak hayvan öylesine azdı ki etin beslenmeye katkısı artık çok önemsizdi.

Tehuacán'ın insanları hayvan türlerinin yok olmasının sonuçlarına karşı uzun ve yararsız olan geciktirme uğraşlarını sürdürürlerken başlıca geçim çabalarını hayvanlardan bitkilere doğru kaydırdılar. Bitki üretiminin yoğunlaştırılması, başlangıçta toplama etkinlikleriyle karşılanan "geniş spectrum"un arasında yeralan evcilleştirilmiş bitkilerin oranının yavaş yavaş artması sonucunu doğurdu. Geç El Riego döneminde avcı toplulukları balkabağını, horozibiğini, kırmızı biberi ve armut benzeri tropikal avocado'ları evcilleştirmeyi başarmışlardı. Onlar Coxcatlán döneminde mısırı ve fasulyeyi listeye eklediler ve yerleşmelerin boyutları ve yerleşik kalma durumları geliştikçe bu ürünler giderek önem kazandılar.

MacNeish'in kestirimlerine göre evcilleştirilmiş ve/ya da yetiştirilmiş bitkilerin yüzde olarak kalori katkısı El Riego döneminde sadece yüzde 1, Coxcatlán döneminde yüzde 8 ve Abejas döneminde yüzde 21 olmuştur. İlk sürekli yerleşmelerin yapıldığı zamanda bile evcilleştirilmiş ve/ya da yetiştirilmiş bitkiler alınan toplam kalorinin sadece yüzde 4.2'sini sağlamıştır.

Avlanma olayında olduğu gibi, yoğunlaştırılmış çiftçilik de bir dizi teknolojik ilerlemelerin nedeni oldu. Bahçıvanlığın, ya da ilkel bahçeciliğin ardından artık gittikçe sulamaya dayanan tarım geldi. Besin üretiminin bu değişik dizgelerinin (sistemlerinin) iş verimlilikleri 10:1 den 30:1 ila 50:1'e dek yükselmiştir.

MacNeish işin verimliliği alanında ardarda yaşanan gerileyişlerin tarıma ve sulamaya yönelişleri hızlandırması olasılığını tartışmıyor. Ve ben de bu tür gerileyişlerin daha verimli çiftçilik yollarına yönelişi açıklamakta sürgit gereklidirler yolundaki görüşü ısrarla belirtiyor değilim. Hayvansal proteinin üretimindeki gerileme ne de olsa sırf bitkisel protein üretimini arttırma yoluyla karşılanabilecektir. Önemli olan nokta şudur ki, sulamalı tarım bahçıvanlığa oranla insan-saat başına beş kat daha üretken olmakla birlikte, tam tamına 9000 yıl boyunca birbirini izleyerek gelen nüfus yoğunlaşmaları, çevre tüketmeleri ve teknolojik yeniliklerin sonucu olarak beslenme düzeni baştanbaşa bozulmuştur.

Şurası açıktır ki, Pleistocene çağı megafaunası'nın (mega: büyük, milyon kat. Fauna: direy, bir bölgedeki yetişen hayvanların tümü, ç.n.) yok olması gerek eski gerekse yeni dünyalarda tarımsal üretim biçimine geçişi başlatmıştır. Ama ardarda gelen bu iki oluşum daha sonraki bütün insanlık tarihinin anlaşılmasında yaşamsal bir rol oynayan çok önemli ayrımları içerir. Tehuacán Vadisi köyleri ilk bitkilerin evcilleştirilmesinden binlerce yıl sonra kurulmuştur. Ve genellikle bu durum Amerika'ların bütünü için geçerli olmuştur. (Peru'daki köyler memeli deniz hayvanı avcılarınca daha da eski zamanlarda kurulmuş olabilirler, ama bunlar kültürel evrimin temel oluşumunda bir rol oynamış değildirler.) Eski Dünya'da bu oluşum ters yönlü oldu. İnsanlar önce köyleri kurdular ve 2000 yıl sonra da tohumlarını toplamış bulundukları yabanıl bitkileri evcilleştirdiler. Bu ayrımı anlamak için en iyi bilinen iki bölgeye daha bir yakından bakalım: önce Orta Doğu'ya ve sonra Mesoamerica'ya (Orta Amerika ve Meksika'ya).

Orta Doğu'nun en eski köylerinin yabanıl arpa, buğday ve öteki otların tohumlarını toplamayı kapsayan bir geçim biçimiyle birlikte kurulmuş oldukları artık biliniyor. Bu tohumlar baharın sonlarındaki üç haftalık dönemde olgunlaşırlar. Anadolu'da hâlâ yabanıl buğday tarlalarında ekin keskin çakmak taşlı orak kullanan bir kişinin bir saatte iki librenin üzerinde (libre = 0.454

kg., ç.n.) ürün almasını sağlayacak kadar – ya da toplayıcılık işlerinde deneyimli bir ailenin üç haftalık bir dönemde bütün bir yıl için gereksindikleri miktarda ürün toplamalarına yetecek kadar boldur. Beslenmeleri "geniş spektrumlu" olan avcı-toplayıcıların ilk sürekli yerleşik köyleri kurmaktaki amaçları tahılı depolamak, onu öğütüp un yapmak ve sonra da onunla kek ya da lapa yapmak için gerekli bir yer elde etmekti. Onların evleri, duvarları, ambar çukurları, kızartma fırınları (dış kabukları kırmak için) ve ağır öğütücüler (un yapmak için), geçici yerleşimlerden farklı olarak, öyle kolay kolay elden çıkarılacak yatırımlar değildi.

Örneğin, İsrail'de Carmel Dağında, İ.Ö. onbir bin yılında Natufian'lar diye bilinen tarihöncesi avcı-toplayıcılar kayadan sığınaklarının önünde leğen-biçiminde çukurlar açtılar, taş kaldırımlı yollar döşediler ve yerleşik ocaklarının çevresinde taştan ringler inşa ettiler. Ürdün Irmağı Vadisinde, 12.000 yıllık bir yer olan Mallaha'da, tohumla beslenenler yuvarlak evleri için taştan temeller yaptılar ve ambar çukurlarını sıvıyla kapladılar. Bu yerlerde, yabanıl tahıl saplarını kese kese edindiği bir parlaklığı olan çakmak taşından yapılmış "oraklar" da bulunmaktadır. Tarımöncesi köy yaşamının, İ.Ö. 10.000-8.000 yıllarına dayanan, tahıl-kesme, tahıl-kızartma ya da tahıl-depolama işlerinin kanıtlarına, Irak'ta Tigris Irmağının yukarı drenajı boyunca Zawi Chemi Shanidar'da ve Zagros Dağlarının kanatlarındaki Karim Shahir'de rastlanmıştır. Suriye'de Fırat Irmağının yukarı kısımlarında, Tell Mureybat'da, arkeologlar geçmişi 10.000 yıl öncesine uzanan kil-duvarlı evler, öğütücü taşlar, kızartma çukurları, ayrıca buğday ve arpanın atalarını kapsayan yabanıl tohumların on sekiz ayrı çeşidini bulmuşlardır.

Yeni Dünya'nın oluşum sırası çok farklıydı. Yeni Dünyanın Tehuacán Vadisinde MacNeish tarafından bulunan en eski evcilleştirilmiş bitkileri yaklaşık 9.000 yıllıktır. Sadece iki ya da üç sıra taneyi içeren küçük koçanlı mısırın ilk biçimleri aşağı yukarı 7.000 yıl önce yetiştiriliyordu. Oysa Tehuacán Vadisinin sakinleri yerleşik evlerini ancak 5.400 yıl önce yapmışlardı. Ve

hatta o zaman bile evler ancak yılın bir bölümünde kullanılıyordu, çünkü yarı göçebe toplayıcılık sistemi besin için kullanılan bitkilerin yüzde 50'sini vermeyi sürdürüyordu.

Bu arada belirtelim ki, Eski ve Yeni Dünyalarda tarımın başlangıç aşamalarında görülen uzun ama özellikle değişik oluşum dizilerinin ve baştan başa değişik bitki gruplarının varlığı karşısında artık bir gelişme başka bir gelişmenin sonucudur yolundaki o çok eski görüş kesinlikle bir yana bırakılmalıdır. Eğer Orta Doğu'nun insanları 9.000 yıl önce bir yolunu bulup Tehuacán'a varmayı başarmışlarsa, oraya elleri boş gelmişlerdir ve açıkçası hiç de yararlı olmamışlardır. Amerikalı Kızılderililer kendi tahıl envarterlerini geliştirip arttırmak için bu işe ayrıca binlerce yıl harcamak zorunda kalmışlardır. Bazı tutucu yayılmacılar – tarım gibi karmaşık bir olgunun bağımsız olarak bir kezden daha çok ortaya çıkıp gelişmiş olmasının olanaksızlığına inanan bilim uzmanları – buğdayın, arpanın, çavdar ya da Eski Dünya besin bitkilerinin veya Mesoamerica'daki evcilleştirilmiş hayvanların ortadan yok olmaları sorununu şunu ileri sürerek geçiştirmeye çabalıyorlar: ürünlerin kendileri değil ürünlerin düşüncesi (idea) yayılmıştır. Ancak ben daha önce gösterdim ki avcı-toplayıcıları tarıma yönelmekten alıkoyan etken düşünceler değil ama maliyet/kazanç durumudur. Eğer siz haftada bir kaç saatlik avlanma ve toplama yoluyla dilediğiniz bütün et ve sebzeleri elde edebiliyorsanız o zaman tarım düşüncesinin gereği yoktur.

İki oluşum dizisi arasındaki farkın nedeni sanırım büyük av hayvanları yok edildikten sonra Eski ve Yeni dünyalarda kalan bitki ve hayvan toplulukları türlerinin farklı olmalarıdır. Orta Doğu'daki hayvanlar ve bitkiler öyle bir bileşim içindeydiler ki, "geniş spectrumlu" avcı-toplayıcılar, köylerde yerleşme yoluyla, gerek et gerekse besin bitkileri tüketimlerini arttırabiliyorlardı. Ama Mesoamerica'da sürekli tohum-toplayıcı türden köylerde yerleşmek etsiz yaşamak anlamına geliyordu.

İçinde Orta Doğu tarımının meydana çıktığı bölgelerde rastlantıyla hem yabanıl halde buğday, arpa, bezelye ve mercimek,

hem de daha sonra evcilleştirilecek koyun, keçi, domuz ve sığırların öncüleri bulunuyordu. Yoğun tahıl tarlalarının ortasında tarımöncesi ilk yerleşim alanları kurulunca, yabanıl koyun ve keçi sürüleri –ki bunların temel besin kaynağı buğday ve arpanın atalarını da içeren yabanıl otlardı – köylülerle daha yakın bir ilişkiye girmek zorunda kaldılar. Köylüler köpeklerin yardımıyla bu sürülerin hareketini kontrol altına alabildiler. Koyunlar ve keçiler tahıl tarlalarının kıyılarında tutuldular ve bunların olgun taneleri değil hasat artığı tahıl saplarını yemelerine müsaade edildi. Başka deyişle, avcılar artık hayvanların ayağına gitmek zorunda değillerdi; tersine hayvanlar, bol besin maddeleriyle dolu tarlaların çekici etkisiyle, avcıların ayağına geliyorlardı.

Olgunlaşan tahıl öylesine karşı konulamaz olabilmiştir ki, gerçek halde hayvanların bu ürünleri yok etme tehlikesi başgöstermiştir. Bu durum et üretimlerini arttırma konusunda avcılar için hem iki kat bir özendirme hem iki kat olanak yaratmış, böylece koyun ve keçilerin aşırı öldürülmeleriyle yok olmaları tehlikesi ortaya çıkmıştır. Ve eğer bütün zamanların en büyük koruyucu hareketi olan evcilleştirme gelip yetişmeseydi, kendilerinden önceki bir çokları gibi bu türlerin başına da büyük olasılıkla aynı şey gelecekti.

Hayvanları yokolmaktan kurtaran gerçek girişimler aslında basit olmuştur. Bir çok çağdaş-avcı-toplayıcılar hayvanları günümüzde ev hayvanları (pets) olarak korurlar. Nasıl ki çiftçiliğin gelişmesini geciktiren etken bitkilere ilişkin bilginin eksikliği değil idiyse, bunun gibi önceki erken kültürlerin büyük sayıda koyun ve keçileri ev hayvanı olarak yetiştirmelerini ve onları besin ve öbür ekonomik kazanımlar için kullanmalarını önleyen etken de hayvanlara ilişkin bilginin eksikliği olmamıştır. Başlıca sınırlandırma daha çok insanların yakaladıkları hayvan topluluklarını beslemek zorunda kalmaları durumunda kendilerinin kısa sürede yabanıl bitki besinlerinden yoksun kalacak olmalarından ileri geliyordu. Ama tahılın yetiştirilmesi yeni olanaklar getirdi. Koyunlar ve keçiler evcilleştirilmiş bitkilerin sapları ve yenilmeyen öteki artıklarıyla iyi beslenirler. Bunlar

ağıla konularak ekin saplarıyla beslenebiliyor ve sütleri alınıyor ve seçilerek kesiliyorlardı. Hayvanlardan aşırı saldırgan ya da aşırı zayıf olanlar üreme yaşına varmadan önce yenilebiliyordu.

Bu kuram Eski Dünya'da bitkilerle hayvanların neden aynı zamanlarda ve aynı yerlerde evcilleştirildiğini açıklıyor. Her iki evcilleştirme yeni bir üretim dizgesinin (sisteminin) ortaya çıkması için gerekli temeli atan bölge çapındaki genel bir yoğunlaşmanın bir parçasını oluşturuyordu. Irak'ın en eski köylerinden biri olan Zavi Chemi Shanidar'da hemen hemen 11.000 yıl öncesinde evcilleştirilmiş koyunlar vardı. İran'da Ali Kosh'da 9500 ila 9000 yıl öncesinde, evcilleştirimiş buğday, arpa ve yulafın yanı sıra, evcilleştirilmiş keçilerin de varolduğunu gösteren kanıtlar bulunmuştur. Arkeologlar Irak'da Jarmo'da geçmişi 8800 yıl öncesine uzanan aynı complex'i (bileşik'i) – evcilleştirilmiş bitki ve hayvanları – tanılamışlardır.

Şimdi, Mesoamerica'ya dönelim. Orta Doğu'da yaklaşık - aynı çağda yaşayanlar gibi, Tehuacán'daki Ajuereado döneminin "geniş spectrum'lu" avcı-toplayıcıları tahılları iyi kullandılar, bunlardan iki tanesi –horozibiği ve mısır– daha sonra evcilleştirildiler. MacNeish'in belirttiğine göre tohum toplama işinde tarımla karşılaştırılabilir iş verimlilikleri vardı ve tarım gibi bu iş de depo edilebilir hasatlar sağlıyordu. O halde Tehuacán'ın insanları neden yabanıl horozibiği ya da ekin standlarının yakınında yerleşmediler? Acaba bunun nedeni onların bu amacı yerine getirecek yeteneklerden yoksun olmaları mıydı? Yoksa, bu durum bir arkeolog'un ileri sürdüğü gibi, "sosyopolitik örgütlenmede görülen ve ne iklimle ne de nüfus yoğunluğuyla hiçbir ilgisi bulunmayan (esrarlı) değişiklikler"den mi kaynaklanıyordu? Mexico'daki hayvan türleri kalıntılarıyla Orta Doğu'dakiler arasında görülen çarpıcı ayrımlar karşısında bu yanıtsal seçenekler çok yetersiz kalıyor. Tehuacán'daki hayvanların evcilleştirilmesinin horozibiği ve tahılın evcilleştirilmesini adım adım aynı hızla izlemeyişinin yalın nedeni şudur: iklimsel değişmelerin ve aşırı öldürmenin bir sonucu olarak evcilleştirilebilir sürü hayvanlarının tümü yörede yok olmuşlardır. Tehuacán'ın in-

sanları, et yemek istediklerinde, çoğunluğunu ormanlık arazi geyiklerinin, tavşanların, kaplumbağaların ve öteki küçük hayvan ve kuşların oluşturduğu av hayvanlarının mevsimsel alışkanlıklarına ayak uydurmak üzere oraya buraya diledikleri gibi devinmek zorunda kalıyorlardı. İşte bundan dolayı onlar Yakın Doğu'lu tohum toplayıcıların kendi evlerine, kızartma çukurlarına ve depolama tesislerine harcadıları türden bir çabayla çalışmaya istekli değildiler. Ve gene bu nedenledir ki onlar bir çok bitki türlerini evcilleştirmelerinden çok sonraları daha küçük hayvanların bile tümüyle yokedilmelerine değin tam bir köysel yaşama geçmeyi ertelemişlerdir.

Ben Mesoamerica'nın evcilleştirilebilir türden hayvanlardan tam anlamıyla yoksun kaldığını söylemiyorum. Tehucán dizisinin (sequence) sonuna doğru beslenme amacıyla köpekler ve hindiler yetiştiriliyordu. Ama bu hayvanların besleme gizilgücü Eski Dünya'nın ot yiyici geviş getirenleriyle karşılaştırıldığında çok önemsizdi. Köpekler eğer yemek artıklarıyla yaşayacak biçimde yetiştirilmişlerse ancak o zaman önemli protein kaynakları olabilirler, ama hindiler tahıl yönünden insanlara rakipdirler. Yeni Dünya'nın koyun ve keçilerle karşılaştırılabilir nitelikteki hayvanları yalnızca lamalar ve alpacalar olmuştur, ki bunlar da varlıklarını sadece Güney Amerika'da sürdürmüşler ve Mesoamerican köy yaşamının oluşum aşamalarında bir rol oynayamamışlardır.

Güney Amerikalı Kızılderililer, kuşkusuz, sonuçta lamaları, alpaca'ları ve (Mesoamerica'da bulunmayan) hintdomuzlarını evcilleştirdiler. Bu hayvanlar İ.Ö. yaklaşık 2500 yılından bu yana Andean insanları için önemli bir et kaynağı olarak hizmet ettiler. And dağları bölgesindeki tarımın başlangıç aşamaları konusunda, tohum toplama ve yarı evcilleştirilmiş lama-alpaca avcılığına dayanan tarımöncesi köylerin neden ortaya çıkmadığını aydınlatacak düzeyde yeterli bilgi mevcut değildir. Bir olasılığa göre yakalanan lama ve alpaca'nın beslenmeleri çok güç oluyordu. Bunlardan en yakın yabanıl akrabası olan ve yünü çok aranılan vicuna (Güney Amerika'nın lama benzeri bir memelisi,

ç.n.) bir yere kapatıldığında kendi türünün özen gerektiren cinsel kur yapma davranışlarında bulunmayı reddetmesi nedeniyle evcilleştirilememiştir. Bir başka olasılığa göre yabanıl quinoa alanları (quinoa: And dağlarında yenilir tohumları için yetiştirilen bitki, ç.n.) kendilerine bitişik bir köy kurulmasını özendirecek ölçüde verimli değillerdi. Ama bu sorun yeni araştırmalar yapılmadan yanıtlanamaz.

İçinde Yeni Dünya tarımının geliştiği bölgelerde hayvansal kaynakların tüketilmesi boyutları derin sonuçlar yaratmıştır. Bu durum iki yarımküreyi birbirinden ayrı yörüngelere yerleştirmiş ve her birine ayrı bir gelişme hızı vermiştir. Bu süreç neden Colombus'un Amerika'yı "keşfettiğini" ve Powhatan'ın Avrupa'yı "keşfetmediğini", neden Cortés'in Moctezuma'yı yendiğini ve bunun tersinin gerçekleşmediğini açıklıyor. Eski Dünya'da koyun ve keçilerin hemen ardından domuz, sığır, deve, eşek ve atlar evcilleştirildiler. Bu hayvanlar tarımsal dizgenin (sistemin) içine alındıktan sonra yeni teknolojik ilerlemeler için bir temel oluşturdular. Tam yerleşik köylerde tahıl, pullukların ve öteki ağır nesnelerin çekiminde yardımcı olmak üzere işe koşulan eşeklerin ve öküzlerin beslenmesine özgülenmiştir (tahsis edilmiştir). Yükler önce kızaklar üzerinde, sonra yuvarlak çubuklar üzerinde ve sonunda tekerlekler üzerinde çekilmişlerdir. Bu süreç verimi gittikçe artan bir taşımacılığa yol açmış ve daha önemlisi, mekanik mühendisliğin ve dolayısıyla da bütün karmaşık makinaların temelini atmıştır. Yeni Dünya'da tekerlek Amerikalı Kızılderililer tarafından belki çömlekçilik için, ama kesinlikle bir oyuncak olarak icad edilmiş, ancak sonraları ağır yükleri çekmeye elverişli hayvanların yokluğu nedeniyle gelişmesi durmuştur. Lamalar ve alpaca'lar bir çekme aracı olarak yararlı değillerdi ve evcilleştirilmesi her yönden güç olan bizon başlangıç aşamasındaki çiftçiliğin ve devlet oluşumunun çekirdeksel alanlarının dışında yaşıyordu. Tekerlek teknolojisini geliştirmedeki başarısızlık şu anlama geliyordu: içinde makaraların, çarkların, çark dişlerinin ve vidaların çok önemli bir rol oynadığı bütün kaldırma, çekme, ögütme ve yapım süreçlerinde Yeni Dünya çok gerilerde

kalmıştı.

Pleistocene dönemindeki aşırı öldürmelerin sonunda iki yarımküredeki değişik hayvan türlerinin özellikleri de ayrıca bir takım sonuçlar doğurmuştur. Her iki yarımküredeki siyasal ekonomi, din ve besin yeğleme modelleri bir hayvansal protein kaynağı olarak evcil hayvanların oynadığı rol hesaba katılmadıkça anlaşılamaz. Bu konular daha sonraki bölümlerde ele alınacaktır.

Buraya kadar gösterdiğim şudur: köy yaşamının ortaya çıkması geçim yolu olarak avlanma - toplama sürecinin yoğunlaşmasından kaynaklanan çevresel tükenişlerin bir sonucuydu. Ama Orta Doğu'da, tahıl işleme ve tahıl depolama çalışmalarına yatırım yapıldıktan sonra, bir yandan yaşam standartlarının iyileşmesi, öte yandan bol miktarda kalori ve protein alınması, nüfusun çoğalmasını ters karşılamayı ya da engellemeyi olağanüstü güçleştiriyordu. Orta düzeyde-protein, yüksek-kalori diyetleri gebeliği önlemenin bir yolu olarak emzirme döneminin uzun sürmesinin verimli etkilerini azaltıyordu; kadınlar daha az devingen olabiliyor ve üç ya da dört yaşındaki bir çocuğun yanı sıra yeni bir bebeğin bakımını üstlenebiliyordu; tarım görevleri çocuk emeğini sünger gibi çekiyordu; ve köyler el değmemiş topraklara doğru genişleyebiliyordu. Orta Doğu'da İ.Ö. 8000 yılında 100.000 olan nüfus İ.Ö. 4000 yılından kısa bir süre önce olasılıkla yaklaşık 3.2 milyonu bulmuştu - 4.000 yılda kırk kat bir artıştı bu. Bu artış yaşam standartları üzerinde yeni baskılara yol açtı, böylece bir dizi yeni yoğunlaşmalar ve bir dizi yeni çevre tükenişleri süreci başladı. Orman kaynaklarının özellikle evcil hayvanlardaki artıştan zarar gördükleri ortaya çıktı. Geniş alanlar çalılıklara dönüştü ve topraklar aşınmaya başladı. Et gene güçlükle bulunur oldu, beslenme standartları düştü, evcil hayvanlarca yayılan hastalıklar çoğaldı, nüfus artışının baskısı arttı ve bütün bölge yaşamın her yönünü etkileyen çok büyük yeni dönüşümlerin eşiğine geldi. Ve bütün bunlar tartışmasını daha sonra yapacağım bir başka bedelin ödenmesiyle meydana geldi: artan savaşmanın bedeli.

4
Savaşın Kökeni

Hiç savaş yapmadıkları ileri sürülen bir avuç "ilkel" insan topluluklarının adlarını herhangi bir antropolog verebilir. Benim listemde Andaman Adalıları, ki bunlar India kıyılarının açığında yaşarlar, California-Nevada Shoshoni'leri (geniş bir Indian kabilesi, ç.n.), Patagonya'nın Yahgan'ları, California Mission Indian'ları, Malaysia'nın Semai'leri ve kendileriyle yakınlarda ilişki kurulan Philippine adalarının Tasaday'ları bulunuyor. Bu gibi grupların varlığı bizim taş çağı atalarımızın kültürleri arasında gruplararası örgütlü adam öldürmelerin yer almadığını akla getiriyor. Olabilir. Ancak kanıtların büyük çoğunluğu artık bu görüşü desteklemiyor. Çağımızın sürü-düzeyindeki birkaç insan topluluğunun hiç de savaştan yana olmadıkları, savaştan kaçınmaya çalıştıkları doğrudur, ama benim listemdeki bir çok kültürler daha savaşçı komşuları tarafından uzak bölgelere sürülmüş sığınmacılardan oluşuyor. Çağdaş gözlemcilerce bilinen avcı-toplayıcıların çoğunluğunun yürüttüğü bir çeşit gruplararası çatışmada savaşçı timleri kasıtlı biçimde birbirlerini öldürmeye çalışırlar. William Divale böyle otuz yedi grup saptamış bulunuyor.

Savaşın köysel yerleşmelerle ve devletin gelişmesiyle birlikte doğduğu görüşünü ileri sürenlerin savına göre çağımızın avcı-toplayıcıları tarih öncesi insanların gerçek temsilcileri değil-

dirler. Hatta bazı uzmanlar şuna inanıyorlar ki avcı-toplayıcılar arasındaki bütün silâhlı çatışma olayları devlet-düzeyindeki toplumlarla olan doğrudan ya da dolaylı ilişkinin bir sonucu olarak "ilkel" geleneklerin bozulmuş biçimini yansıtırlar. Arkeologlar bu anlaşmazlığı çözmeyi henüz başaramadılar. Sorun şu olguda yatıyor: tarihöncesi savaş silâhları avcılıkta kullanılan silâhlardan farklı değil ve yaşamsal organlarda açılan yaraların getirdiği ölümlerin nedenleri iskeletleri inceleyerek kolayca açıklanamıyor. Sakatlanmış ve kesilmiş kafataslarına ilişkin kanıtlar 500.000 yıl öncesine ya da daha geriye uzanıyor. Ünlü Pekin Adamının kafatasının alt kısmı –herhalde beyine ulaşmak amacıyla– ezilmiş durumda. Çağımızın yamyamları arasında bu yaygın bir uygulamadır ve onların bir çoğunun gözünde beyin nefis bir yiyecektir. Ama kafatasların sahibi olan bireylerin savaşta ölüp ölmediklerini kim söyleyebilir? Günümüzdeki yamyamlığın çoğu düşmanlar üzerinde değil tersine çok saygı duyulan en yakın akrabalar üzerinde uygulanır. Kesilmiş başlar konusuna gelince, çağımızda Yeni Gine'nin Manus'ları gibi halklar yakın akrabalarının kafataslarına olağanüstü değer verirler ve onları dinsel törenlerde kullanırlar. Savaş hakkında gerçekten güvenilir ilk arkeolojik kanıtların elde edilmesi için tahkim edilmiş köy ve kasabaların inşa edilmesini beklemek gerekmiştir. Bunların en eski tarihlisi İncil-öncesi Jericho'dur ki burada daha İ.Ö. 7500 yıl öncesinde sistemli bir özenle inşa edilmiş olan duvarlar, kuleler ve savunma amaçlı hendekler ya da suyla dolu hendekler o zamanlarda savaşın günlük yaşamın önemli bir yönü olduğu konusunda bir kuşkuya yer bırakmamaktadır.

Kanımca savaş çok eski bir uygulamadır, ancak onun özellikleri birbirini izleyen tarihöncesi ve tarih dönemlerinde farklılıklar göstermiştir. Yukarı paleolitik dönem içinde, gerek topraksal sınırların kesin olarak belirlenmemiş olması nedeniyle gerekse hem kabileler arası evlenmelerin hem de kabileler arasında çok artan ziyaretlerin bir sonucu olarak grup üyeliğinde sık sık görülen değişmelerden dolayı, gruplararası şiddet olaylarında bir azalma başgöstermiş olmalıdır. Etnografik araştırma-

lar göstermektedir ki, çağımızın tipik bir avcı-toplayıcı grubunun yerleşik özü, koca ve karının akraba kampları arasında ailelerin mekik dokumaları nedeniyle mevsimden mevsime, hatta günden güne değişmektedir. İnsanların kimlikleri içinde doğdukları toprağa göre belirlenmekle birlikte, onlar geçimlerini sağlamak için o toprağı savunmak zorunda değildirler. Bundan dolayı düşman güçlerinin yenilmesi ya da yok edilmesi yoluyla yeni topraklar elde etmenin savaşa katılmak için bilinçli bir neden oluşturması seyrek görülen bir olaydır. Topluluklar genellikle etkili kişiler arasındaki kişisel yakınmaların birikiminin bir sonucu olarak çatışmaya girişirler. Eğer mağdur kişiler kendi davalarını benimseyen ya da hedef seçilen topluluğun üyelerine karşı kendi yakınmaları bulunan akrabalardan yeterli sayıda bir grup toplayabilirlerse, bir savaş partisi örgütlenebilir.

Avcı-toplayıcı grupları arasındaki savaşın bir örneği kuzey Avusturalya'daki Bathhurst ve Melville Adalarının Tiklauila-Rangwila ve Mandiiumbula toplulukları arasında 1920'lerin sonlarında yaşanmıştır. Tiklauila-Rangwila'nın adamları kışkırtıcı rolünde olan kişilerdi. Bunlar kendilerini beyaza boyamışlar, bir savaş partisi oluşturmuşlar ve Mandiiumbula'lılara niyetlerini bildirmişlerdi. Bir karşılaşma tarihi saptanmıştı. İki grup bir araya gelince, her iki taraf da "birbirlerine bir kaç kez hakarette bulundular ve içinde odalar bulunan açık bir alanda resmen karşı karşıya gelmeyi kabul ettiler." Gece olurken –Arnold Pilling ve C.W. Hart'ın sözlerini aktarmayı sürdürüyoruz– her iki gruptan bireyler birbirlerini ziyaret ettiler, çünkü bu savaş partilerinde her iki yandan da akrabalar bulunuyor ve hiç kimse öteki grubun her bir üyesini düşman olarak görmüyordu. Gün ağarırken iki grup alanın karşıt kenarlarında dizildiler. Bazı yaşlı adamların yakınmalarını birbirlerine bağırarak iletmeleriyle savaş durumuna geçildi. Gruplardan özellikle dikkati çekecek iki ya da üçer kişi seçildiler.

> Bundan sonra mızraklar fırlatılmaya başlandı.
> Mızraklar bireylerce bireysel anlaşmazlıklara dayalı ne-

denlerle fırlatıldılar. Mızrakların büyük çoğunluğu yaşlı adamlarca fırlatıldığı için nişancılıktaki başarı çok düşük orandaydı.

Vurulan kimsenin savaşın dışındaki masum bir kişi olması, ya da çirkin söz ve davranışlarla herkese bağırarak, çığlıklarla ortaya atılıp savaşçılar arasında mekik dokuyan yaşlı kadınlardan biri olması sıklıkla görülen bir olaydı. Atılan mızraklardan hızla yana çekilerek kurtulmakta bu yaşlı kadınların gösterdikleri refleksler erkeklerinki kadar çevik değildi... Bir kimse yaralanınca, bu kişi olayla ilgisiz görünen yaşlı bir kadın bile olsa, bu yeni olgu her iki tarafça değerlendirilinceye değin çatışma derhal durdurulurdu.

Avcı-toplayıcı savaşını bir hokkabazlık oyununa benzetmek istemiyorum. W. Lloyd Warner kendilerine Murngin'ler denilen en azından bir başka kuzey Avusturalyalı avcı-toplayıcı grubu hakkında yüksek oranlı ölümcül yıkımlara ilişkin bilgiler vermiştir. Warner'a göre, yetişkin erkek Murngin ölülerinin yüzde 28'inin ölümlerine savaş alanında aldıkları yaralar neden olmuştur. Unutulmasın ki bütün bir grup yalnızca on yetişkin erkeği içerdiğinde, her on yılda bir savaş başına bir kişi ölse sözü edilen ölü sayısına ulaşılır.

Savaş büyük olasılıkla tarımın gelişmesinden sonra daha sıklaştı ve daha öldürücü oldu. Kuşkusuz çarpışmanın çapı büyüdü. Sürekli oturulan evler, besin-işleme gereçleri ve tarlalarda boy veren ürünler topraksal kimlik duygusunu keskinleştirdi. Kuşaklar boyunca köyler birbirlerini kendi topraklarından zorla çıkarma amacıyla sık sık yaptıkları saldırılarla ve yağmalarla birbirlerine düşmanlıklarını sürdürmeye yöneldiler. Yeni Gine'de, Batı İrian'ın köyde yerleşik Dani'leri arasında savaş halinde, Tiwi'ler arasındakine benzer ve önceden düzenlenmiş "savaşsız" bir ara dönem vardır ki bu sırada meydana gelen ölümlerin/yaralanmaların sayısı çok azdır. Ancak bu Dani'ler bütün köylerin yıkılması ve bozguna uğratılmasıyla ve bir kerede yüzlerce in-

sanın ölümüyle sonuçlanan ve tam anlamıyla sinsice yapılan saldırılarda da bulunurlar. Karl Heider'in kestirimine göre Dani erkeklerinin yüzde 29'u baskın ve pusuların neden olduğu yaralar yüzünden ölüyorlar. Brezilya-Venezüella sınır boylarındaki Yanomamo köyü bahçıvanları arasında, yapılan baskınlar ve kurulan pusular bütün ölüm nedenlerinden ileri gelen yetişkin erkek ölümlerinin yüzde 33'ünün nedenidirler. Yanomamo insanlarının önemli bir örnek olay olmaları nedeniyle bundan sonraki bütün bir bölümü onlara ayırdım.

Bazı antropologların anılan grup ve köy insanları arasında yapılan yüksek düzeylerdeki savaş gerçeğini yadsımalarının nedeni olaya karışan nüfusların çok küçük ve dağınık olmaları yüzünden gruplar arasındaki bir kaç öldürmenin bile düpedüz akıl dışı ve gereksiz görünmesidir. Örneğin, Murngin'lerin ve Yanomamo'ların nüfus yoğunlukları mil kare başına bir kişinin altındadır. Ne var ki nüfus yoğunlukları böylesine düşük gruplar bile çoğalmanın baskısını yaşamışlardır. Şu sonucu gösteren önemli kanıtlar vardır: aslında grup ve köy savaşının ardında yatan olgu insanlarla kaynaklar arasındaki denge sorunudur ve bu yıkımın kökeni sanayi öncesi dönemde insanların nüfus yoğunluğunu düşürme ve nüfus artışı oranını azaltma yolunda maliyeti daha az ya da niteliği daha yumuşak araçlar geliştirmekte başarısız olmalarına dayanır.

Anılan kanıtları tartışmadan önce, bu seçeneksel açıklamaları gözden geçirmek ve bunların herbirinin neden yetersiz kaldıkları kanısında olduğumu göstermek istiyorum. Başlıca seçenekler arasında şunlar var: *dayanışma olarak savaş, oyun olarak savaş, insan doğası olarak savaş ve politika olarak savaş.*

Dayanışma olarak savaş. Bu kurama göre, savaş grupsal birlikteliği kurmak için ödenen bedeldir. Topluluğun dış düşmanları bir grup kimliği duygusu yaratır ve birlik ruhunu (esprit de corps) güçlendirir. Birlikte dövüşen grup aynı birlikte kalır.

Kabul etmeliyim ki bu açıklamanın bazı yönleri çoğalan nüfus baskısına dayalı açıklamayla bağdaşır niteliktedir. Eğer bir grup nüfus yoğunluğundan, verimliliğin azalmasından, düşüklerin ve

çocuk öldürmenin artmasından ileri gelen bir stres altında bulunuyorsa, saldırganlığın topluluğu içinden çürütmesi yerine komşu gruplara ya da köylere yönlendirilmesi elbette yeğ tutulur. Saldırganlık davranışının yabancılara doğru yönlendirilmesinin bir "güvenlik supabı" gibi işleyebileceğinden kuşku duymuyorum. Ne var ki bu yaklaşım güvenlik supabının neden böylesine öldürücü olduğunu açıklayamıyor. Sözlü küfürleşme, savaş oyunu ve yarışmacı sporlar dayanışmayı sağlamanın maliyeti daha düşük yolları olamaz mıydı? Karşılıklı kırım (katliam) yapmanın "işlevsel" (functional) olduğu savı birlikteliğin belirsiz bir soyut yararına dayandırılamaz. Daha da öldürücü bir sonucu önlemek üzere bu denli öldürücü bir yolun nasıl ve niçin gerekli olduğu - başka deyişle, savaş kazançlarının savaş maliyetlerini nasıl geçtiği gösterilmelidir. Daha az dayanışmanın sonuçlarının savaştaki ölümlerden daha kötü olduğunu daha kimse göstermedi ya da kimse gösteremeyecektir.

Oyun olarak savaş. Bazı antropologlar savaşı zevkli, yarışmacı bir takım sporu gibi göstererek savaşın özdeksel (maddi) maliyet ve kazançlarını dengelemeye çalışmaktadırlar. Eğer insanlar gerçekten savaşta yaşamlarını tehlikeye atmaktan hoşlanıyorlarsa, o zaman savaş özdeksel açıdan savurganlık ama psikolojik açıdan değerli olabilir ve böylece ortada sorun kalmaz. Kabul ediyorum ki insanlar özellikle de erkekler sıklıkla savaşın coşkulu ya da yüceltici bir etkinlik olduğuna ve insanların öteki insanları gizlice izleyip öldürmekten hoşlanmaları gerektiğine inanmaları uğrunda yetiştiriliyorlar. Great Plains'in bindirilmiş Kızılderililerinden bir çoğu –Sioux'lar, Crow'lar, Cheyenne'ler– savaştaki cesurluklarının bir çetelesini tutmuşlardır. Bir adamın ünü vuruşlarıyla anlaşılır. En yüksek puanlar en çok düşman öldüren savaşçıya değil, ama en ağır tehlikeleri üstlenmiş olana verilmiştir. Kahramanlıkların en büyüğü bir düşman kampına farkedilmeden girip ordan çıkmaktır. Ancak eski topluluk ve köy insanlarına askersel cesurluğun aşılanması her zaman başarılı olmamıştır. Crow'lar ve Great Plains'in öteki Kızılderilileri kendi barış yanlılarını korumak için onların kadın

giysileri giymelerine izin vermişler ve savaşçılara hizmet etmelerini sağlamışlardır. Ve Yanomamo'lar arasında görüldüğü gibi, savaşçıların en cesurları bile dinsel törenlerle ve ilaçlar alarak kavgaya duygusal yönden hazırlanmak zorunda kalırlar. Savaşa değer vermeleri ve başkalarını gizlice izleyip öldürmekten hoşlanmaları eğer insanlara öğretilebiliyorsa, o zaman kabul etmek gerekir ki insanlara savaştan nefret edip korkmaları ve birbirlerini öldürmeye uğraşan insanların durumuna isyan etmeleri de öğretilebilir. Aslında öğretme ve öğrenmenin her iki türü de yapılıyor. O halde savaşları yaratan nedenler eğer savaşçı değerlerse, o zaman temel sorun kendilerine savaştan nefret etmek yerine savaşa değer vermenin öğretildiği sırada insanların hangi koşullar altında bulunduklarının açıkça ortaya konması sorunudur. İşte *oyun olarak savaş* kuramının yapamadığı iş budur.

İnsan doğası olarak savaş. Hangi koşullar altında savaşın değerli ya da iğrenç bir etkinlik olarak görüleceği konusunu açıkça belirtme sorunundan kaçınmak için antropologların her zaman yeğledikleri yol insan doğasını bir öldürme dürtüsüyle donatmaktır. Savaşlar olur çünkü insanlarda, özellikle erkeklerde, bir "öldürme içgüdüsü" vardır. Biz insanlar öldürürüz çünkü bu tür davranışın varolma savaşındaki doğal ayıklanma açısından başarı olduğu ispatlanmıştır. Ama *insan doğası olarak savaş* kuramı öldürmeye duyulan hayranlığın evrensel olmadığı ve savaşın yoğunluk ve sıklığının çok değişken olduğu gözlemi yapılır yapılmaz güçlüklerle karşılaşır. Bu değişkenliklerin genetik olmaktan çok kültürel ayrımlardan kaynaklandığı olgusundan bir insanın nasıl kuşkulanabileceğini ben anlayamıyorum, çünkü son derece savaşçı yapıdan barışçı davranışa doğru gelişen keskin karşıtlıklar genetik yapıda hiçbir değişiklik olmaksızın bir kaç kuşak içinde meydana gelebiliyor. Örneğin, Birleşik Devletlerin Güney Batısındaki Pueblo Kızılderilileri aynı çağın gözlemcilerine göre barışçı, dindar, saldırmayan, işbirliği yapan insanlardır. Ama pek uzak olmayan bir geçmişte onlar Yeni İspanya'nın İspanyol valisine göre ellerine geçirebildikleri her beyaz göçmeni öldürmeye çalışan ve Yeni Mexico'daki her kiliseyi, alabil-

diğine papazla doldurup onları kurban taşlarına bağlayarak yakanlar aynı Kızılderililerdi. *İnsan doğası olarak savaş* tezinin en zayıf yönünü kavramak için İkinci Dünya Savaşı sonrasında Japonların savaşçılığa ilişkin tutumlarında sergiledikleri o şaşkınlık veren değişikliği, ya da Nazi zulmünden kurtulan İsrailllilerin birdenbire çok savaşçılaştırılmış bir toplumun önderleri olarak ortaya çıkmalarını anımsamak bile yeterlidir.

Kuşku yoktur ki saldırgan olabilmek ve savaş açmak insan doğasının bir yönüdür. Ama bizim nasıl ve ne zaman saldırgan olduğumuzu denetleyenler genlerimizden çok kültürlerimizdir. Savaşın kökenini açıklamak için önce saldırgan tepkilerin neden gruplararası örgütlü çatışmanın özel bir biçimi halini aldığını açıklamak gerekir. Ashley Montagu'nun bizi uyardığı gibi, insanaltı türlerde bile öldürme saldırının amacı değildir. Her ne kadar bazı koşullar altında insanlara insanları öldürmeleri kolayca öğretilebilirse de insanların savaş alanlarında öteki insanları öldürmek dürtüleri ya da içgüdüleri ya da eğilimleri yoktur.

Politika olarak savaş. Savaş konusunda arasıra yinelenen başka bir açıklamaya göre silâhlı çatışma bir grubun kendi siyasal, toplumsal ve ekonomik gönencini (refahını) başka bir grubun zararına korumak ya da arttırmak için yaptığı girişimin mantıksal bir sonucudur. Savaş olur çünkü onun sayesinde toprak ve kaynaklar kamulaştırılır, kölelere ve ganimetlere elkonur ve haraçlar ve vergiler toplanır –"Ganimetler zaferi kazananındır". Yenilenlerin karşısına çıkan olmsuz sonuçlar sadece yanlış bir hesap olarak akıldan silinebilir – "savaşın yazgıları".

Aslında egemen devletler arasındaki çatışmalardan oluşan tarihin savaşları açısından bu açıklama çok makuldür. Bu tür savaşlar açıkça bir devletin kendi yaşam standardını başkalarının zararına yükseltme girişimini içerir (ama temeldeki ekonomik çıkarların üstü dinsel ve siyasal temalarla örtülebilir). Bizim devlet dediğimiz siyasal örgütlenme biçiminin ortaya çıkmasının asıl nedeni onun toprak fetihleri ve ekonomik talanlar yapabilme gücüdür.

Ancak eski grup (band) ve köy savaşında bu boyut yoktur.

Band ve köy toplumları ne toprak fetihleri yaparlar ne de düşmanları boyunduruk altına alırlar. Zafer kazanmış bandlar ya da köyler, devlet düzeyindeki örgütün bürokratik, askersel ve yasal aygıtlarından yoksun oldukları için yıllık vergiler ya da haraçlar türünden çıkarlar sağlayamazlar. Ve bu topluluklarda büyük miktarlarda depo edilmiş yiyecek ya da başka değerli maddelerin bulunmaması nedeniyle, savaş "ganimetleri" pek öyle etkileyici değildirler. Kendi kaynak tabanını tüketmeden üretim dizgesini (sistemini) geliştiremeyen ve az beslenmiş, bir düşman işgücünü sömürecek düzeyde örgütsel yetenekten yoksun olan bir toplumun tutsaklar alıp onları köle yapması elverişli bir yol değildir. Bütün bu nedenlerden dolayı, devlet-öncesi dönemin savaşlarında utku (zafer) kazananlar çoğu kez evlerine yengi (galibiyet) andaçı olarak kesilmiş birkaç başın yüzülmüş saçlı derisini ya da birkaç başı götürmüşler, ya da – çarpışmada ne denli cesurca dövüştükleriyle övünme hakkı dışında – hiç bir ganimet götürmemişlerdir. Başka deyişle, siyasal genişleme band ve köy toplumları arasındaki savaşı açıklayamaz çünkü bu toplumların büyük çoğunluğu siyasal genişleme sürecinin dışındadırlar. Onların bütün varlık modelini belirleyen etken nüfusla kaynaklar arasındaki elverişli dengeyi korumak amacıyla genişlemekten kaçınma gereksinmesidir. Bundan dolayı biz band ve köy toplumlarının savaşa neden başvurduklarını anlamak için savaşın elverişli olan ekolojik ve demografik ilişkilerin korunmasına yaptığı katkıları önemle ele almalıyız.

Bu katkıların birincisi insan topluluklarının daha geniş topraklara dağılmalarıdır. Her ne kadar bandlar ve köyler devletlerin yaptıkları gibi birbirlerinin topraklarını savaşarak almazlarsa da, onlar yine de yerleşim alanlarını yıkarlar ve böyle yapmadıklarında bitki ve hayvanlar için ortaklaşa kullanacakları doğal ortam bölgelerinden birbirlerini zorla sürüp çıkarırlar. Akınlar, bozgunlar ve yerleşim alanlarının yıkılması yerleşim alanları arasındaki ortalama mesafenin zamanla artmasına yol açarlar ve böylece tüm bölgenin nüfus yoğunluğunu azaltırlar.

Bu dağılmanın en büyük yararlarından biri – ki hem yenen

hem de yenilenin paylaştıkları bir yarardır – normal olarak av hayvanları, balık, yabanıl meyvalar, yakacak odun ve başka kaynaklar sağlayan bölgelerde "insansız alanlar"ın yaratılmasıdır. Pusu tehdidi böyle amaçlar açısından onları çok tehlikeli kıldığı için, bu "insansız alanlar" insanlı olmaları halinde hepten yok edilebilecek bitki ve hayvan türlerini korumakta bütün ekosistem içinde önemli bir rol oynarlar. Son ekolojik incelemeler göstermektedir ki, tehlike altındaki türleri – özellikle de yavaş üreyen büyük hayvanları – korumak için çok geniş sığınma alanlarına gereksinim vardır.

Nüfusun dağınık olması ve ekolojik yönden yaşamsal olan "insansız alanlar"ın yaratılması çok önemli kazanımlar olup bunlar çatışmanın maliyetlerine karşın band ve köy insanları arasındaki gruplararası çarpışmalardan kaynaklanırlar. Bir koşulla: utku (zafer) kazananlar düşman kamplarını ve yerleşim alanlarını dağıttıktan sonra kendi kamplarında ve yerleşim alanlarında nüfusun çok artmasına izin veremezler çünkü nüfus artışı ve yoğun üretim çabası av hayvanları ve öteki kaynaklar için bir tehdit oluştururlar. Devlet öncesi koşullar altında yapılan savaş bu koşulu yerine getiremez - en azından bunu savaştaki ölümlerin doğrudan etkisiyle yapamaz. Burada sorun şudur ki savaşçılar hemen daima erkektir ve bunun da anlamı savaşta ölenlerin büyük çoğunluğunun erkekler olmasıdır. Yetişkin kadın ölümlerinin Dani'ler arasında sadece yüzde 3'ü ve Yanomamo'lar arasında yüzde 7'si savaştan kaynaklanır. Ayrıca savaş yapan band ve köy toplumları hemen daima çok-karılı (polygynous) toplumlardır, yani, koca bir kaç eşin bakımını üstlenir. Bu nedenle – özellikle de eğer zafer kazanmışsa– bir band'ın ya da köyü büyüme ya da çevresini tüketme hızını savaşın tek başına düşürebilmesi olanağı yoktur. Savaştaki erkek ölümleri, yaşlı kimselerin öldürülmeleri gibi, nüfus baskısından kurtulmada ancak kısa süreli bir rahatlama sağlayabilir, ama bu ölümlerin yaşamı sürdüren az sayıdaki çok-karılı erkekler savaşçı olmayan tüm kadınlarla ilişkilerini sürdürdükçe nüfus artışındaki genel eğilimleri etkilemesi düşünülemez. Biyolojik gerçek şudur ki erkek-

lerin büyük çoğunluğu üreme bakımından gereksizdirler. Joseph Birdsell'in belirttiği gibi, bir grubun doğurganlığını belirleyen etken yetişkin erkeklerin sayısından çok yetişkin kadınların sayısıdır. "Kuşkusuz, sağlam yapılı bir erkek on kadını sürekli olarak hep gebe bırakabilecek güçtedir." Açıkçası bu ılımlı bir anlatımdır, çünkü kadın başına on gebelik halinde söz konusu erkek en çok ancak 100 çocuğa sahip olacaktır, oysa bir çok Arap şeyhlerinin ve Doğulu hükümdarların 500'ün üzerinde çocuğun babası olmakta büyük bir güçlükle karşılaşmadıkları anlaşılıyor.

Ama gelin biz Birdsell'in mantığını izleyelim. Bu mantık bir erkek ve on kadınlı varsayımsal bir örneğe dayalı olmakla birlikte eleştiriye dayanıklıdır:

> Bu örnekte meydana gelen doğumların sayısı grup sanki on erkek ve on kadından oluşmuş gibi aynı olacaktır. Ama biz eğer on erkek ve yalnız bir kadından oluşan yerel bir grubu imgeleyebilirsek doğum oranı ister istemez önceki örneğin onda biri olacaktır. *Doğurganlık oranını belirleyen kadınların sayısıdır.*

Göstereceğim gibi, savaş kadınların sayısını şiddetle etkiler ve böylece insanın çoğalması üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Ama savaşın bunu nasıl başardığı bugüne değin anlaşılmış değildir.

Yerleşmelerin artış hızını savaşın nasıl sınırladığını açıklamadan önce bir noktayı vurgulamak isterim. Band ve köy toplumları arasında savaşın meydana getirdiği ikiz demografik etkiler devlet düzeyindeki askersel komplekslere özgü etkiler değildir. Şimdilik ben yalnızca devlet-öncesi savaşın kökenini ele alacağım. Devlet-düzeyindeki toplumlarda savaş nüfus topluluklarının dağıtılmasını sağlayabilir ama onun çoğalma hızını düşürmesi ender görülür. Bu yüzyılın belli başlı savaşlarının – I. ve II. Dünya Savaşları, Kore ve Vietnam Savaşları'nın– hiç biri savaşan halkların uzun vadeli çoğalma hızını düşürmeyi başaramamıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Rusya için düşünülen ve gerçek-

leşen nüfus arasındaki açığın 5 milyona ulaştığı doğru olmakla birlikte bu açığın kapanması için yalnızca on yılın geçmesi yetmiştir. Kısa süreli nüfus artışı bile savaştan etkilenmeyebilir. On yıllık Vietnam Savaşı boyunca, Vietnam'ın nüfusu yılda yüzde 3 gibi şaşılası bir hızla artmıştır. Savaşın nüfus artış hızını otomatik olarak düşürmediğini Avrupa tarihi de açıkça göstermiştir. Son üçyüz yıl içinde büyük boyutlu savaş yapılmadan on yıllık bir sürenin geçtiği pek enderdir ve gene de Avrupa'nın nüfusu 1650 yılındaki 103 milyondan 1950'de 594 milyona çıkmıştır. İnsan kolaylıkla şu sonuca varabilir ki Avrupa savaşları –ve genellikle devletlerin savaşları– hızlı nüfus artışını kamçılayan bir dizgenin (sistemin) adeta bir parçası olmaktadır.

Kimsenin henüz kavramamış göründüğü bir gerçek şudur ki, devlet toplumlarından farklı olarak, bandlar ve köyler nüfus artışını çok düşük düzeylerde tutabilmek için savaşı kullanmakta ayrık (istisnai) bir yol izlediler. Onlar bunu öncelikle savaştaki erkek ölümleriyle değil – ki bu ölümler az önce gördüğümüz gibi, kadının olağanüstü çocuk üretme olanaklarını kullanarak hep kolaylıkla telafi edilirler – savaş uygulamasına içten içe bağlı ve ona bağımlı ama gene de gerçek savaşın bir parçası olmayan başka bir araçla sağlamayı başardılar. Burada kız çocuklarının öldürülmesine değiniyorum. Band ve köy toplumlarındaki savaşta çocukların öldürülmesinde cinsel ayrım yapıldı. Savaş oğulların yetiştirilmesini özendirdi, onların erkeklikleri savaş hazırlığı için övüldü ve savaş yapmayan kız çocuklarının değeri düşürüldü. Bu tutum da sırasıyla bakımsız bırakma, kötü davranma ve düpedüz öldürme yollarıyla kız çocuk sayısının sınırlandırılmasına yol açtı.

William Divale tarafından son zamanlarda yapılan araştırmalar göstermektedir ki savaşa başvuran band ve köy toplumları arasında ilk kez düzenlenen nüfus sayımında yaşları on dört ya da bunun altında olan erkek çocuk sayısı aynı yaş grubundaki kız çocuk sayısını çok aşmıştır. Divale'in saptamasına göre erkek çocukların kız çocuklara oranı 128:100 idi, oysa yetişkin erkek ve kadınlarda bu oran 101:100 idi. Dünya ölçeğinde doğumda bekle-

nen seks oranı 105 erkeğe karşı 100 kız çocuğu olduğuna göre 105 ile 128 arasındaki fark erkek çocuklara gösterilen kayırıcı davranışın bir ölçüsü, ve oranın 101: 100'e düşmesi de herhalde savaştaki yetişkin erkek ölümlerindeki oranı veren bir ölçüdür.

Genellikle sömürge yetkelerince (makamlarınca) durdurulan savaşı izleyen beş ila yirmi beş yıl sonra topluluklarda yapılan nüfus sayımlarında ortalama seks oranları beher 100 kız çocuğu ve 100 yetişkin kadına karşı 113 erkek çocuğu ve 113 yetişkin erkek biçiminde belirmiştir (Yetişkinlerin savaş sırasında101:100 olan seks oranının savaş durdurulduktan sonra 113:100'e yükselmesi büyük olasılıkla daha önceleri savaş olsaydı ölecek olan erkeklerin yaşamda kalmalarının sonucudur.) Savaştan yirmibeş yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra yapılan nüfus sayımlarında onbeş yaşında ve daha genç olanların seks oranı hâlâ daha düşüktü – bu 106:100 idi ki doğumda dünya normu olan 105:100'e yakındı.

Erkek ya da kız çocuğu ayırımı yapılmadan, herhangi biçimdeki çocuk öldürmelerinin belirtilen sıklığı ve savaşın varlığı dikkate alındığında bu oran değişmelerinin daha da dramatik olduğu görülür. Sayım sırasında savaşı hâlâ sürdüren ve etnografların raporlarına göre genellikle ya da ara sıra bir çeşit çocuk öldürme işini sürdüren topluluklar arasında, gençlerin seks oranı 133 erkeğe karşı 100 kız olmuştur. Ama bu oran yetişkinler arasında 96 erkeğe karşı100 kadın düzeyine düştü. Nüfus sayımından yirmi beş yıl ya da daha önce savaşın durdurulmuş bulunduğu ve çocuk öldürmelerinin yaygın olmadığı ya da uygulanmadığı bildirilen topluluklarda seks oranı gençler arasında 104 erkek çocuğa karşılık 100 kız çocuğu ve yetişkinler arasında ise 92 erkeğe karşı 100 kadın düzeyindeydi.

Ben kız çocuklarını öldürmenin savaştan kaynaklandığını ya da kız çocuklarını öldürme pratiğinin savaşa neden olduğunu ileri sürüyor değilim. Daha doğrusu, benim önerim şöyle: üremenin baskısı olmasaydı ne savaş ne de kız çocuklarının öldürülmesi böylesine yaygınlaşmazdı ve bu iki olgunun bir arada olması Malthusian ikileme bulunan yabanıl (vahşi) ama eşsiz bir çözüm örne-

ğidir.

Erkek bebeklerin bakımlarında kayırılmaları yoluyla nüfus artışının düzenlenmesi kültürün doğaya karşı kazandığı olağanüstü bir "utku"dur (zaferdir). Anababaları kendi çocuklarını savsamaya ya da öldürmeye yönlendirmek için çok yüksek bir kültür gücüne gerek vardı ve onları erkek çocuğundan daha çok sayıda kız çocuğu öldürmeye ya da bakımlarını savsamaya zorlamak için özellikle büyük bir gücün varlığı gerekliydi. Savaş bu gücü ve güdülemeyi sağladı çünkü topluluğun yaşamda kalabilmesini savaşa-hazır erkeklerin yetiştirilmesine bağlı kıldı. Nasıl savaşılacağının öğretilmesi amacıyla erkekler seçildiler, çünkü savaş donatımı mızraklardan, sopalardan, yay ve oklardan ve elle kullanılan öteki silahlardan oluşuyordu. Bundan dolayı askersel başarı güçlü savaşçıların göreli sayısına bağlıydı. İşte bu nedenle erkekler toplumsal yönden kadınlara göre daha değerli hale geldiler ve gerek erkekler gerekse kadınlar en çok sayıda erkek çocuğu yetiştirmek amacıyla kız çocuklarını "yoketmekte" işbirliği yaptılar.

Kız çocuklarını yoketmenin yeğlenmesi elbette bazan savaşın yokluğunda da görülür. Bir çok Eskimo grupları kendi aralarında görece çok küçük sayıda örgütlü silahlı çatışma yaparlarsa da yüksek oranda kız çocukları öldürme olayını da sürdürürler. Bunun açıklanması şöyle: Arctic çevrede erkeklerin üstün kas gücünün üretimde oynadığı rol bu gücün başka bölgelerde savaşta oynadığı rolün bir benzeridir. Eskimolar av hayvanlarını izlemek, onları tuzağa düşürüp öldürmek için küçük de olsa fazladan eklenecek her güce gereksinim duyarlar. Ilımlı bölgelerdeki avcılardan farklı olarak Eskimolar bol av hayvanı öldürmekte güçlük çekerler. Onların bütün sorunu sadece yeterli yiyecek bulmak ve nüfuslarını yitirilen gücü karşılayacak olan artışın altına düşmekten korumaktır. Onlar belli başlı protein kaynakları olarak bitkisel yiyecekler toplama işine bel bağlayamazlar. Böyle bir bağlamda oğullar toplumsal olarak kız evlâtlardan daha değerli duruma gelirler ve savaş için sanki sadece erkekler gerekliymiş gibi erkekler de kadınlar da kız çocukların sayısını

sınırlamakta işbirliği yaparlar.

Daha elverişli doğa ortamlarında, savaşın yokluğunda kız çocuklarını yüksek oranlarda öldürmeyi sürdürmek güçtür. Band ve köy insanları şunu yetkinlikle (mükemmelen) anlayabilirler ki beslenecek ağızların sayısını belirleyen olgu gruptaki kadınların sayısıdır. Ama onların erkeklerden yana davranıp kız çocuklarını sayıca sınırlamaları güçtür, çünkü kadınlar başka yönlerden erkeklere göre daha değerlidirler. Ne de olsa, kadınlar erkeklerin yapabileceği işlerin çoğunu yapabilirler ve üstelik de bebekleri doğurup emzirme yeteneği yalnızca onların elindedir. Nüfus sorununa yaptıkları uzun erimli katkı bir yana, kadınlar aslında maliyet/kazanç hesabında erkeklerden daha ucuza gelirler. Antropologlar, avcı-toplayıcılar arasında kadınların büyük hayvanları avladıkları hiç gözlemlenmiş olmadığı için, onların işgücü değerleri konusunda yanılmışlardır. Bu durum gözlemlenen işbölümünün doğal olarak erkeğin gücünden ya da kadınların kamp ateşinin yakınında bulunması, yemek pişirmesi ve çocukları emzirmesinin sözde bir gereksinim olmasından kaynaklandığını ispatlamaz. Erkekler kadınlardan genellikle daha cüsseli, daha güçlü ve daha hızlı koşucu olabilirler, ama elverişli doğa ortamlarında bu fizyolojik özelliklerin erkekleri kadınlardan kesinlikle daha verimli kıldığı üretim süreçlerinin sayısı azdır. Ilıman ya da tropikal bölgelerde üretilen et miktarını sınırlayan etken avcıların becerilerinden çok av türlerinin çoğalma hızıdır. Kadın avcılar sağlanan yüksek kaliteli protein miktarını düşürmeksizin erkeklerin yerini kolayca alabilirler. Ve son zamanların bazı araştırmaları göstermektedir ki bahçe tarımıyla uğraşan kadınlar büyük hayvanları avlamıyor olsalar bile bitkilerden ve küçük hayvanlardan daha çok kalori ve protein elde ediyorlar. Kaldı ki, kadınların çocuklarını emzirme gereği onların "doğal olarak" aşçı ve "evkadını" rollerini üstlenmelerine yol açmaz. Avlanma arasıra yapılan bir etkinliktir ve emziren kadınların çocuklarını haftada bir ya da iki kez bakım için bir başkasına bırakmalarını önleyecek hiç bir neden yoktur. Band'lar yakın akrabalardan oluştuklarına göre, avcı-toplayıcı

kadınlar çalışan çağdaş kadınlar kadar yalnız bırakılmış değildirler ve sanayi öncesinin bebek bakıcılarının ve günboyu bakım yerlerinin benzerlerini bulmakta güçlük çekmezler.

Kadınların büyük hayvan avcılığından nerdeyse evrensel biçimde dışlanmalarının açıklanması anlaşılan savaş pratiğinde, erkeğin savaşla birlikte ortaya çıkan egemen seks rollerinde ve kız çocuklarını öldürme olayında bulunuyor – bütün bunlar da sonunda üreme baskısının yarattığı sorunu çözme girişiminden türemektedir. Hemen hemen bütün band ve köy toplumlarında silâhların kullanılmasında beceri kazanılması yalnızca erkeklere öğretilir ve genellikle kadınların savaşın önsaflarında çarpışmaları engellendiği ya da önlendiği gibi silâhlara dokunmaları bile sıklıkla yasaklanır.

Erkeğin askersel başarısı onun azılı ve saldırgan davranışlar için cinsel yönden ayrım yapılarak yetiştirilmesiyle yakından ilgilidir. Band ve köy toplumlarında erkekler güreş, koşu ve düello gibi yarışmacı sporlar yoluyla savaş için yetiştirilirler. Kadınlar böyle sporlara seyrek katılırlar ve erkeklerle yarışmaya hiç girmezler. Band ve köy toplumları ayrıca erkek çocuklarını sünnet gibi üreme organı derisinin bir parçasının kesilmesini, fırtına, yağmur gibi doğa koşulları altında tutulmalarını ve doğaüstü canavarlarla yapılan ve ilaçla uyarılmış sanrısal (hallucinatory) çarpışmaları içeren ağır sınavlardan geçirerek onlara erkekliği aşılarlar. Bazı band ve köy toplumlarının da kız çocuklarını ergenlik törenlerinden geçirdikleri doğrudur, ama bunlar genellikle dehşete değil de daha çok sıkıntıya dayalı sınamalardır. Kızlar özel kulübe ya da odalarda bir ay ya da daha uzun bir süre gözden uzak tutulurlar. Bu sırada onların kendi vücutlarına dokunmaları yasaklanmıştır. Kaşınmaları gerektiğinde bile onlar sırt-kaşıyıcıya benzer bir alet kullanmak zorundadırlar. Bazan da bütün inziva dönemi sırasında konuşmaları yasaklanır. Bazı kültürlerde klitorisin bir parçasının kesilip atılması yoluyla dişi üreme organlarının köreltildiği de doğrudur, ancak bu çok seyrek bir uygulamadır ve sünnete göre çok daha az görülür.

Sorulması gereken bir soru şudur: neden bütün kadınların erkeklerle eşit savaşçı olarak yetiştirilmeleri engelleniyor? Bazı erkeklerden daha güçlü ve daha yetenekli kadınlar vardır. 1972 Olimpiyat oyunlarında kadınlararası cirit atma yarışını kazanan kişi 207 fit 7 inçlik (207'7") derecesiyle bir rekor tesis etmiştir, öyle ki bu rekor erkeklerin çoğunluğunun mızrak atma gizilgücünü (potansiyelini) aşmakla kalmıyor ama aynı zamanda cirit atmada bazı eski olimpiyat şampiyonlarının başarısını bile geçiyor (ancak bunların kullandıkları ciritler biraz daha ağırdır). O halde eğer bir savaş birliğini oluşturmakta kesin faktör güçlü olmaksa ortalama düşman erkeği kadar güçlü ya da ondan daha güçlü olan kadınlar savaş birliğine neden alınmasınlar? Sanırım sorunun yanıtı şudur: iyi yetiştirilmiş, cüsseli ve güçlü kadınların daha küçük yapılı erkeklere karşı zaman zaman askersel başarı kazanmaları kız çocuklarının yokedilmesinin yeğlenmesine dayanak yapılan cinsel hiyerarşiye ters düşer. Başarılı olan erkek savaşçılar hem bir çok eşle ödüllendirilirler hem de kadınların erkek egemenliğine başeğecek biçimde yetiştirilmelerine dayalı cinsel ayrıcalıklarla ödüllendirilirler. Bütün bu dizgenin (sistemin) tatlı tatlı işlemesi isteniyorsa hiçbir kadına kendisinin herhangi bir erkek kadar değerli ve güçlü olduğunu düşünmesine izin verilemez.

Özetle: Gerek savaş gerekse kız çocuklarının öldürülmeleri bizim taş çağı atalarımızın yaşam standartlarının geçimi güç-lükle karşılayacak düzeye dek düşmesini önlemek üzere nüfusu düzenleme amacıyla ödemek zorunda kaldıkları bedelin bir parçası olmuştur. Şundan kuşkum yoktur ki nedenselliği belirten ok üremenin baskısından savaşa ve kız çocuklarının öldürülmesine doğru yönelir, bunun tersi olan yöne değil. Eğer üremenin baskısı olmasaydı, göğüs göğüse çarpışmalardaki üstünlükleri nedeniyle erkekler daha değerli görülseler bile, gene de erkek çocukları kadar çok sayıda kız çocuğu yetiştirmemek anlamsız olurdu. Erkek savaş gücünü genişletmenin en hızlı yöntemi küçük kız çocuklarının her birine değer vermek ve hiçbirini öldürmemek ya da bakımsız bırakmamaktır. Çok sayıda erkeklere sahip olmak için

önce çok sayıda kadına sahip olmak gerektiği yolundaki temel gerçeği kavramakta ben bir insanın güçlük çektiğini hiç sanmıyorum. Band ve köy toplumlarının bu gerçeğe göre davranmakta başarısız olmalarının ortaya koyduğu sonuç şudur: ne savaş çocuk öldürümlerinden kaynaklanmıştır ne de çocuk öldürümleri savaştan, ama gerek çocuk öldürümleri gerekse savaş ve bu iki belâ ile birlikte giden cinsel hiyerarşi olguları nüfus topluluklarını dağıtma ve onların üreme hızlarını azaltma gereğinden doğmuştur.

5
Proteinler ve Azgın İnsanlar

Savaş ve erkek kabadayılığı Yanomamo'ların yaşamında öylesine çarpıcı bir rol oynar ki Pennsylvania Devlet Üniversitesi'nden antropolog Napoleon Chagnon onları Azgın İnsanlar diye adlandırır. Dramatik monograflar ve filimler, Orinoco ve Rio Negro ırmaklarının kaynaklarının yakınlarında Brezilya ve Venezüella arasındaki sınır boyunca uzanan ormanlarda yaşayan Yanomamo'ların birbirleriyle hemen hemen sürgit savaştıklarını sergiliyor. Daha önce Yanomamo'lar arasında erkek ölümlerinin yüzde 33'ünün savaşta alınan yaralardan ileri geldiğini söyledim. Üstelik, bu Yanomamo'lar erkek egemenliğinin çokkarılılığı, sık sık karı dövmeyi ve ele geçirilen düşman kadınların grupça ırzlarına geçilmesini içeren özellikle acımasız bir biçimini uygularlar.

Yanomamo'lar yalnızca içinde savaşın aktif olarak yapılmakta olduğu ve en iyi incelenmiş köy toplumlarından biri olduğu için değil, ama aynı zamanda –onları en iyi bilen– Chagnon'un köylerin içinde ve köyler arasında başgösteren adam öldürmelerin çok fazla olmasının nüfusça çoğalmanın ve ekolojik durumun baskılarından ileri geldiğini yadsımakta (inkâr etmekte) olduğu için de çok önemli bir örnek olaydırlar:

> Köyler arasında, büyük çoğunluğu işlenmeye elverişli ve içinde av hayvanları bol olan [metin aynen böyle] muaz-

zam toprak parçaları bulunur. ... Köyler arasındaki savaşın bir "*nedeni*" olarak başka bir olgudan söz edilebilir, ama "*kaynaklar uğrunda yarışma pek inandırıcı bir neden değildir*" [tırnak içindeki italikler Chagnon'un]. Yerli tropikal orman kültürlerinde görülen genellikle yoğun savaş örnekleriyle kaynak yetersizlikleri ya da toprak veya avlanma alanları uğrundaki yarışma arasında önemli bir bağlantıya rastlanmıyor. ... Etnoloji kuramındaki son eğilimler gittikçe şu düşüncenin çevresinde kristalleşiyor: savaş... daima nüfus yoğunluğu, toprak ya da "proteinler" gibi stratejik kaynakların kıtlığı ya da bunların ikisinin de birlikte bulunması açısından açıklanmalıdır. Yanomamo'lar, yaptıkları savaş bu tarzda açıklanamayacak kadar önemli bir toplumdur.

Yanomamo'ların plantain (bir çeşit muz, ç.n.), muz ve başka ürünler yetiştirmelerine karşın onların genel nüfus yoğunluğu mil kare başına ancak .5 kişidir – ki bu da Amazon avcı-toplayıcıların yoğunluğundan çok farklı değildir. Onların köyleri avcı-toplayıcı standartlarına göre geniştir, ama yerleşim gruplarının toplam sakinlerinin 200 kişiyi bulmasından çok önce bu gruplar parçalanmışlardır. Amazon ve Orinoco ırmaklarının kolları üzerindeki Hintli yerleşim alanlarıyla karşılaştırılınca bu Yanomamo köyleri çok küçük kalırlar, öyle ki o alanlarda ilk Avrupalı bulucular (kâşifler) kıyılar boyunca aralıksız beş mil uzayan 500 ilâ 1000 kişilik köylerle ve gene aralıksız uzayan sıra sıra evlerle karşılaşmışlardır. Eğer, Chagnon'un iddia ettiği gibi, bir toprak ve av hayvanı bolluğu olsa Yanomamo'lar arasındaki genel nüfus yoğunluğu ve köy boyutu neden böylesine küçük kalsın? Bu farkın sorumlusu savaşın kendisi olamaz, çünkü ırmak kollarının insanları ormanlarda yaşayanlardan bile daha savaşçı idiler. Donald Lathrap inandırıcı kanıtlarla göstermiştir ki, Yanomamo'lar gibi, büyük ırmakların uzağında yaşayanlar, "sulak ovalardan daha az elverişli çevrelere göçmeye zorlanmış bulunan" daha gelişmiş toplumların "kalıntısı"dırlar.

Yanomamo'lar kız çocuklarını öldürdükleri gerçeğini gizleme girişiminde bulunmuyorlar. Bu durum on dört ve daha aşağı yaş grubunda son derece dengesiz bir cinsellik oranı yaratıyor. Chagnon, ortalama olarak içinde 148 erkek çocuğa karşı 100 kız çocuğu bulunan en yoğun savaş bölgesinde yerleşmiş on iki Yanomamo köyünü incelemiştir. Jacques Lizot tarafından incelenen savaşçı bir köyde gençlerin cinsellik oranı 260:100'dür. Öte yandan, en yoğun savaş bölgesi dışındaki Parima dağlık bölgesinde bulunan ve William Smole tarafından incelenen üç köydeki gençlerin ortalama cinsellik oranı 109:100'dür.

Chagnon'a göre, çokkarılı evlilik uygulamasıyla kadınların çok daha yoğun istekle aranılır olması, birliğin parçalanmasının ve çatışmanın temel nedenidir:

> Kadınların kıtlığı, erkeklerin hayran oldukları bir davranışın dolaylı bir sonucu olmak üzere, sonunda keskin bir yarışmaya neden olur ve böylece daha çok çatışma ve saldırıya yolaçan bütün o *waiteri complex*'ini [erkek azgınlığı kompleksini] pekiştirir. Benim incelediğim hemen her köy bölünmesi, pratik yönden, kadınlardan dolayı çıkan süregen içsel çatışmaların sonucu olmuş ve bir çok hallerde gruplar eninde sonunda birbirlerinden ayrılmalarının ardından düşmanlıklar sürecine girmişlerdir.

Yanomamo'ların kendileri de "aralarında kadınlardan dolayı çıkan çatışmaları savaşlarının başlıca nedenleri olarak görürler".

Bununla birlikte bütün Yanomamo köyleri azgın, saldırgan erkeklerle dolu değildir. Chagnon "merkez" ve "çevre" bölgeleri olarak adlandırdığı yerlerde bulunan köyler arasındaki vahşilik ayrımını önemle vurgular. "Çevre" köyleri arasında:

> Komşularla çatışmalar daha seyrektir. ... savaşın yoğunluğu çok azalmıştır. ... Köyler daha küçüktür. ... Saldırganlık ve yeğinlik (şiddet) sergilemelerinin sıklığı büyük ölçüde azalmış ve bunların biçimi de sınırlanmıştır.

O halde Yanomamo'lara ilişkin olarak açıklanması gereken olgular şunlardır: (1) kaynakların görünen bolluğuna karşın köylerin küçük ve genel nüfus yoğunluğunun düşük olması; (2) "merkez" Yanomamo toprağında savaşın ve erkek azgınlığı kompleksinin daha yoğun olması; (3) cinsel orantının dengesizliği ve çokkarılı evliliğin uygulanması nedeniyle daha çok sayıda kadına gerek duyulmasına karşın kız çocuklarının öldürülmesi – böyle bir gereksinim sürekli çatışma ve öldürücü yeğinlik (şiddet) nedeni oluşturacak ölçüde güçlüdür.

Yanomamo'ların toplumsal yaşamının bütün bu özellikleri benim band ve köy toplumları arasındaki savaşın kökeni konusunda yaptığım genel açıklama ile iyi bağdaşan bir görüntü veriyor. Kanımca şu olguları ortaya koymak olanaklıdır: Yanomamo'lar son zamanlarda yeni bir teknolojiyi benimsemişler ya da varolan bir teknolojiyi geliştirmişlerdir; bu durum gerçek bir nüfus patlaması yaratmış, ki bu da çevre tükenmesine neden olmuştur; ve bu tükenme yerleşim alanlarının dağıtılması ve aşırı büyümelerinin önlenmesi için yapılan dizgesel (sistematik) bir girişimin sonucu olarak çocuk öldürümlerinin ve savaşın artmasına yol açmıştır.

Önce demografik durumu irdeleyelim. Jacques Lizot'ya göre:

> Yerlilerin yerleşim alanları geleneksel olarak gemi yüzdürmeye elverişli ırmakların uzağında kurulmuşlardı ve oralara ulaşmak için ayak basılmamış yoğun ormanı günlerce yürüyerek geçmek gerekirdi. ... Ancak yakın zamanlardadır ki bazı gruplar olağanüstü genişlemelerinin ardından – ki bu genişleme şaşılası bir demografik artışın sonucu olduğu kadar parçalanmanın, savaşın ve anlaşmazlığın da ürünüdür – 1950 dolayında, Orinoco Irmağında ve onun kolları üzerinde yerleştiler.

James Neel ve Kenneth Weiss'a göre Chagnon tarafından incelenen bölgedeki Yanomamo köylerinin toplam sayısı son 100 yılda iki katın üzerinde artmıştır. Onların kestirimlerine göre aynı dönemdeki genel nüfus artış oranı yılda yüzde 0.5 ile yüzde 1

arasındadır. Bununla birlikte, bugün savaşın en yoğun olduğu köyler arasında nüfus artış hızının çok daha büyük olduğu anlaşılıyor. Başlangıçta 100 yıl önce tek bir köy varken, şimdi Chagnon tarafından incelenen on iki köyde 2000 insan bulunuyor. Eğer başlangıçta nüfusu 200'ü bulduğunda köy ikiye bölünseydi bu yerleşim alanları için nüfus artış oranı yılda yüzde üçün üzerinde olurdu. Ama günümüzde savaş bölgesindeki orta boyutlu bir köy nüfusu 166 kişiyi bulmadan bölündüğü için, bu bölgede nüfus artış hızının daha da yüksek olduğunu sanıyorum.

Yanomamo'larda uygulanan çocuk öldürmelerinin ve savaşın olağanüstü yüksek bir yoğunlukta olmasına karşın bunların bir nüfus patlaması yaşamakta olmaları insanın aklını karıştırabilir. Ne de olsa, savaşın ve çocuk öldürmenin böyle bir patlamayı önlemesi gerektiği düşünülür. Sorun şudur: biz Yanomamo köylerinin büyümesi ile çocuk öldürmenin ve savaşın uygulanması arasındaki değişken ilişkiyi gösteren sürekli kayıtlardan yoksun bulunuyoruz. Ben savaş yapan topluluklarda hiç nüfus artışı olmayacağını söylemiş değilim. Tersine, benim dediğim şudur: savaş nüfusun çevreyi kökünden tüketeceği bir noktaya değin artmasını önlemeye katkıda bulunur. Bundan dolayı, bir Yanomamo köyünün bölünmesinden kısa bir süre önceki ve sonraki yılların özelliği bu sıralarda yoğunlaşan savaşın ve kız çocuklarını öldürme sürecinin doruk noktasına varmasıdır. Savaşın doruğa çıkması komşu köylerle yarışma içinde daha geniş ya da daha üretken toprakları sömürme yoluyla yaşam standartlarını korumaktan kaynaklanan baskının sonucudur, oysa kız çocuklarını öldürmede doruğa çıkılmasının nedeni savaşma gücünü en yükseğe çıkarırken köyün boyutuna bir tavan çekilmesi gereğinden doğan baskıdır. Bu nedenle tüm Yanomamo'ların hem savaşı hem de nüfus patlamasını birlikte yaşamaları olgusu her iki olayın ardında yatan nedenlerin çevre tüketimleri ve nüfus baskıları olduğu yolundaki kuramın geçerliğini ortadan kaldırmaz. Ne yazık ki, bazı kendine özgü köylerin büyüme ve bölünmesiyle ilgili olarak savaşın yoğunluğunun çoğalıp azalmasına ilişkin öngörülerimi sınamak için gerekli olan veriler henüz toplanmış değildir. Bununla birlikte

temel görüş daha barışçıl ve daha savaşçı Yanomamo grupları arasında bulunan cinsellik oranlarındaki değişmelere yeniden bakmak suretiyle daha genel bir açıdan ispatlanabilir: Smole bölgesinin üç Parima dağlık köyünde cinsellik oranı 109:100 iken Chagnon'un savaş bölgesinde bu oran 148:100'dür.

Chagnon'un bölgesi halen en hızlı nüfus artışını ve boş topraklara doğru uzanan en hızlı yayılmayı yaşayan bir bölgedir. Öte yandan, Smole'un bölgesinde şimdi durağan ya da belki de azalan bir nüfus vardır. Chagnon'un bölgesinde savaşın ve çocuk öldürmelerinin doruğa varan yoğunlukları kolaylıkla şöyle yorumlanabilir: bunlar artan nüfusu dağıtmak ve aynı zamanda köylerin ulaşacağı en büyük boyuta bir sınır koymak için yapılan girişimlerdir. Daha önce söylediğim gibi, eğer ekolojik baskılar olmasaydı savaş uygulaması *ile* erkeklerin sayısı kadar çok kadın yetiştirilmesi arasında bir bağdaşmazlık bulunmazdı. Bizzat savaşın döğüşecek erkekler yetiştirilmesini özendirdiği doğrudur. Ama Yanomamo'lar için daha çok sayıda erkekler yetiştirmenin en hızlı yolu kız çocuklarının yüzde 50'sini öldürmek ya da bakımsızlığa terk etmek değil ama onların hepsini çocuk doğurma yaşına değin yetiştirmektir. *Eğer nüfus artışı kaynakları zorluyorsa erkek sayısı kadar kadın yetiştirmekten kaçınılması işte ancak o zaman bir anlam kazanır.* Hangi kaynakların söz konusu olduğunu az sonra tartışacağım.

Yanomamo'ların nüfusu acaba neden yaklaşık 100 yıl önce birdenbire artmaya başladı? Bölgenin tarihi hakkında bu soruya kesin bir yanıt vermeyi sağlayacak yeterli bilgiden yoksunuz, ama ben akla yakın bir varsayım ileri sürebilirim. Yanomamo'ların beyaz tüccar ve misyonerlerle bağlantı kurmuş olan öteki Kızılderililerden çelik balta ve palaları elde etmeleri yaklaşık 100 yıl önce olmuştur. Bugün onların bu aletlere bağlılıkları öylesine tamdır ki, onlar bir zamanlar atalarının kullandıkları taş baltaların nasıl yapıldıklarına ilişkin tüm bilgiyi artık unutmuşlardır. Çelik aletler Yanomamo'ların daha az çabayla daha çok muz ve plantain (muz benzeri bir meyva, ç.n.) üretmelerine olanak sağladı. Ve, sanayi öncesi toplumların büyük çoğunluğu

gibi, onlar fazla kalorileri fazla sayıda çocuk beslemekte kullandılar.

Muz ve plantain ağaçları giderek yeni bir üretim aracının yerini tutmuş olabilirler. Bunlar yerli Amerikan ürünleri değildirler, çünkü Yeni Dünya'ya Columbian-sonrası dönemde Asya ve Afrika'dan gelip girmişlerdir. Amazonlu Kızılderililerin büyük çoğunluğu nişastalı kaloriler elde etmek için geleneksel olarak manioc'dan yararanırlar (manioc: sütleğengilerden nişastalı kökleri yenilen bir bitki, ç.n.). Plantain ve muz ağaçlarına görece verilen yeni önemi gösteren kanıt şudur ki Yanomamo'nun insanları bu ağaçları dikerler, gözetirler ve onlara sahip olurlar. Kadınlar yeni bahçeler yapmak için kullanılan ağır ağaç kesiklerini taşıyarak ve insanın belini büken ağırlıktaki olgun sap yüklerini eve götürerek yardımlarda bulunurlar, ama Yanomamo'lar arasında bahçe işlerini aslında erkekler yaparlar. Smole'un gösterdiği üzere, "Bu durum Güney Amerika'nın başka bir çok yerli bahçıvan halklarının durumuyla çarpıcı bir karşıtlık oluşturur", çünkü oralarda bahçeler "özellikle kadınların alanıdır".

Muz ve plantain üretimine geçmeyi ya da bu üretimi özendiren bir etmen (faktör) Avrupa'da sağlanan barıştır ve ayrıca (belki de sıtmadan ve Avrupa kaynaklı öteki hastalıklardan dolayı) bir zamanlar bu bölgede gemi yüzdürebilen bütün ırmaklara egemen olan Arawak ve Carib topluluklarının yokolmalarıdır. Yerlilerin yaşadığı zamanlarda meyva veren ağaçlarla dolu büyük bahçeler bu daha kalabalık ve daha iyi örgütlenmiş gruplar için çekici bir erek oluşturmuş olabilirler. Akılda tutulması gereken önemli bir nokta şudur: Yanomamo savaşları başlıca yerleşik ortak soy gruplarından kopmuş bulunan köyler arasında yapılır. Yanomamo'lar ırmak boylarında yaşayan daha güçlü halklar tarafından önceleri işgal edilmiş bulunan topraklara doğru yayılıyorlar.

Ben genellikle yeni bir üretim aracının –bu örnekte çelik aletlerin ve muz ve plantain bahçelerinin– benimsenmesinin nüfus artışına yol açtığını, bunun da nüfus yoğunluğunun daha yüksek bir düzeyinde çevrenin tükenmesine ve kaynakların yeniden zorlanmasına neden olduğunu ileri sürdüm. Chagnon tarafından ince-

lenen köylerin ortalama boyutu iki katından fazla –rapor edilen on iki grup içinde 166'ya– yükselmiş bulunuyor. Smole'un bildirdiğine göre Yanomamo topraklarının Parima dağlık bölgesinin merkezindeki tipik köyün nüfusu 65 ile 85 arasındadır ve "100 kişinin çok üzerindeki nüfuslar ayrık (istisani) büyüklükteki gruplardır". Öbür kestirimlere göre ilişki kurulmasından önceki (precontact) köylerin nüfusu 40 ile 60 arasındadır.

Köylerin nüfusunun önceki limit olan 40 ila 85 kişi yerine 166 kişiye dek artmasına izin verilmesi yoluyla tüketilen kaynaklar nelerdir? Büyük ırmak boylarında yaşayan ve taşkınlarla sulanan dar ovaları bahçe toprakları olarak kullanan grupların dışındaki Amazon band'larının ve köy topluluklarının en çok zarar gören kaynakları –geniş rezervleri bulunan– ormanlar ya da besleyici toprak tabakaları değil, ama av hayvanlarıdırlar. İnsanların fazla avlanmadan kaçınmaları durumunda bile, tropikal ormanlar hayvansal bir yaşam bolluğuna destek olamazlar. Söylediğim gibi, Colomb-öncesi zamanlarda geniş Amazon köyleri balıklar, suda yaşayan memeli hayvanlar ve kaplumbağalar sağlayan büyük ırmakların kıyılarında yerleşmişlerdi. Yanomamo'lar bu tür ırmakların yakınındaki yerleri ancak yakın zamanlarda işgal etmiş bulunuyorlar ve onlar balıklardan ve suda yaşayan öteki memeli hayvanlardan yararlanmak için gerekli olan teknolojiden de hala yoksundurlar. Ama Chagnon'un köyler arasındaki topraklarda "av hayvanları boldur" yolundaki sözüne ne diyelim? Chagnon, daha önceki gözlemlerinde, buna karşıt olan bir izlenim vermiştir:

> Av hayvanları bol değildir ve bir alanın av hayvanlarının tükenişi hızlıdır, öyleki bir grubun avlanmak için sürekli hareket halinde olması gerekir... On yıllar boyunca içinde avlanma yapılmamış alanlarda ben Yanomamo'larla birlikte beş gün süren av gezileri yaptım. Eğer biz yanımıza işlenmiş besinler almamış olsaydık bu sürenin sonunda açlıktan bitkin hale düşerdik – hatta kendimizi besleyecek miktarda bile et bulamadık.

Eğer Chagnon'un sonraki gözlemi köy toprakları arasındaki "insansız alanlar"a ilişkinse onun olağanüstü bolluk hakkında yanlış bir izlenim edinmesi kolay olur. Eğer bu alanlar üretilen çiftlik hayvanlarının korundukları alanlar olarak kullanılıyorlarsa böyle bir izlenim tam anlamıyla beklenen bir sonuçtur.

Ben Yanomamo'ların kişi başına düşen protein payının hayvan kaynaklarının yokedilmesinin bir sonucu olarak gerçekten düştüğü savında (iddiasında) değilim. Daha uzun mesafeler katederek, daha küçük hayvanlar yakalayarak, böcekler ve kurtcuklar toplayarak, kız çocuklarını öldürme oranını arttırarak (köy parçalanma noktasına yaklaştığı için nüfus artış hızını yavaşlatarak) insanlar protein açığının gerçek klinik belirtilerinden kurtulabilirler. Hunter Koleji'nden Daniel Gross'un belirttiğine göre kendi yerli yaşam biçimlerini sürdüren Amazon'lar hakkında böyle belirtilerin rapor edilmesi pek enderdir. Bu gibi belirtilerin yokluğu bazı gözlemcileri band ve köy toplumlarının evriminde hayvansal proteinlerin içerdiği anlamlı nedenselliği küçümsemeye sevketmektedir. Ne var ki, eğer Yanomamo savaşı nüfusu düzenleme dizgesinin (sisteminin) bir parçasıysa, o dizgenin gereğince işlemesi için yetişkinlerin kötü beslenmelerine ve hastalanmalarına yol açacak yoğunluklardaki nüfus artışlarını önlemek gerekir. Bu nedenle klinik belirtilerin yokluğu yeğin (şiddetli) çevre ve üreme baskılarının varlığına karşıt bir kanıt olarak ele alınamaz. Gross'un kestirimine göre tropikal orman köylerinin toplulukları için kişi başına düşen hayvansal protein alımı ortalama 35 gramdır. Her ne kadar bu miktar en az beslenme gereklerinin bir hayli üzerinde ise de, Birleşik Devletler'deki kişi başına düşen günlük hayvansal protein tüketimi olan 66 gramın yaklaşık yarısıdır. Amerikalılar Gross'un kestirimi olan ortalama hayvansal protein alımına günde bir kez büyük bir (5.5 ounce) hamburger yiyerek ulaşırlar (bir ounce = 28.35 gram, ç.n.). Dünyanın en büyük balta girmemiş ormanının ortasında yaşayan usta avcılar için bu pek de etkileyici bir karşılaştırma değildir. Yanomamo'lar ne kadar et tüketirler? Bu konuda tek kesin sözü söyleyen William Smole'dur. Yanomamo'ların yaşam biçemi

(stil'i) için avlanma çok gerekli olmakla birlikte ve hepsi de taze et yemekten çok hoşlanırlarsa da, Smole şöyle der:

> Ard arda günler boyunca bir *shabono* (köy) insanlarının hiç avlanmadıkları ya da çok az et yedikleri veya hiç et yemedikleri olgusu az rastlanır bir olay değildir.

Gerçek şudur ki tropikal orman koşulları altında kişi başına günde 35 gram gibi orta düzeyde hayvansal protein alımını sağlamak için bile koskoca bir toprağa gerek duyulur. Ayrıca, tüketimin bu düzeyde sürdürülmesi için zorunlu olan toprak büyüklüğündeki oransal artış köyün boyutundaki herhangi bir artıştan daha büyüktür. Büyük köyler oransal olarak küçük köylerden daha büyük karışıklıklara neden olurlar, çünkü büyük bir köyün içindeki günlük etkinlik düzeyi millerce uzayan çevredeki av hayvanlarının varlığı üzerinde ters etkiler yapar. Bir köy genişledikçe, onun avcı gruplarının makul bollukta av hayvanları bulmak için katetmek zorunda kaldıkları mesafeler gittikçe artar. Avcılar avdan elleri boş dönmemek için geceyi dışarıda geçirmek zorunda kaldıklarında tehlikeli bir noktaya varılır ki yoğun bir savaş bölgesinde bunu yapmak onların hoşlandığı bir şey değildir. Sonuç olarak, köylüler ya kendilerinin et paylarındaki kesintileri kabul etmeye, ya da bölünüp dağılmaya zorlanırlar. Onlar sonunda ikinci durumu seçerler.

Yanomamo'lar protein kaynaklarının baskısına karşı nasıl tepki gösterirler ve bunu bir köyün gerçek bölünmesine nasıl dönüştürürler? Chagnon'un vurgulamasına göre köy bölünmelerinin öncesinde kadınlar yüzünden çıkan çatışmalar gittikçe artar. Yanomamo'lar tarafından yakalanan bir Brezilyalı'nın, Helena Valero'nun anlattıklarından öğreniyoruz ki av etinin sağlanmasında bir aksama olunca kadın eşler bundan dolayı kocalarıyla alay etme fırsatını hiç kaçırmazlar – öteki bir çok tropikal orman toplulukları arasında bu uygulama yaygındır. Erkeklerin kendileri de, avdan elleri boş döndüklerinde, karılarının ve küçük erkek kardeşlerinin gerçekleşen ya da imgelenen (tahayyül edilen) ser-

keşlikleri konusunda aşırı duyarlı hale gelirler. Aynı zamanda erkeklerin bu başarısızlığı kocaların, kıdemlilerin ve topluluk önderlerinin zayıflığını derinlemesine soruşturma konusunda karıları ve bekâr genç erkekleri yüreklendirir. Zina ve büyücülük gerçekte ve düşte artış gösterir. Hizipler katılaşır ve gerilimler artar.

Bir Yanomamo köyünün bölünmesi öyle barış içinde gerçekleşemez. Köylerinden göçenler kaçınılmaz olarak ağır cezaların acısını çekerler çünkü onlar ağır muz ve plantain (bir çeşit muz, ç.n.) ağaçı kesiklerini yeni bahçelere taşımaya, bağlaşıklar (müttefikler) arasında sığınak aramaya ve sağlanan yiyecek ve korumaya karşı kadınları armağan olarak vermeye zorlanırlar, yeni ağaçların olgunlaşması beklenirken bunlar olur. Bir köyün bir başkasına yaptığı bir çok saldırılar köy-içi çekişmelerin uzantısı niteliğindedir. Köyler arasındaki gerilimler arttıkça akraba olmayan köyler arasındaki saldırılar da çoğalır. Av seferleri azalan av kaynaklarının izinde daha geniş alanlara yayılırken köyler arasındaki tampon bölgelere ve hatta düşmanlarının bahçelerine yöneltilen saldırılar gittikçe sıklaşır. Kadınlardan kaynaklanan gerilimler zinaya karşı bir alternatif anlamında ve erkekliği ve tehdit edilen şeflik statülerini kanıtlamak üzere, kadınlar uğruna yapılan akınların daha da sıklaşmasına yol açarlar.

Hayvansal kaynakların tükenme tehlikesini duyurup yaymaya yarayan ve köysel bölünmelerin ve nüfus dağılımının telâfi edici davranışını devinime geçiren bütün mekanizmaları ayrıntılı olarak betimlemeye girişecek değilim. Ama sanırım ben Yanoma örnek olayının şu kuramı güçlendirdiğini ortaya koymakta yeterli olacak kanıtları sağlamış bulunuyorum: band ve köy savaşı nüfusları dağıtmayı ve bunların çoğalma hızlarını yavaşlatmayı amaçlayan bir sistemin temel bir ögesidir.

6
Erkek Egemenliğinin ve Oedipus Kompleksinin Kökeni

Band ve köy toplumları arasında erkek egemenliği kurumlarının çok yaygın bir kompleks olmasının nedeni savaştır. Bu kompleksin varlığı kadın hakları savunucuları için bir sıkıntı ve şaşkınlık kaynağıdır. Bir çok kadının korkusu şudur ki eğer erkek egemenliği bu denli uzun zamandır varlığını sürdürmekte ise erkeklerin kadınlar üzerinde egemenlik kurmaları belki de gerçekten "doğal"dır. Ama bu korku asılsızdır. Erkek egemenliği kurumları savaşın, silâhlar üzerindeki erkek tekelinin ve saldırgan erkek kişiler yetiştirilmesi için seks'i kullanmanın bir yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Ve savaş daha önce belirttiğim gibi, insan doğasının açığa vurulması değil ama çoğalmanın ve ekolojinin baskılarından doğan bir yanıttır. Bu nedenle, erkek egemenliği savaştan daha doğal bir olgu değildir.

Ne yazıkki, feministler erkek egemenliğinin doğal olduğu görüşüne bu egemenliğin band ve köy topluluklarının çoğunda varolduğunu yadsıyarak karşı çıkmaya çalışmaktadırlar. Bu tutum antropolog olmayanlar arasında eskiden kadınların erkekler üzerinde tam anlamıyla üstünlük kurdukları anaerkil bir altınçağa ilişkin gizemsel (mistik) kuramların yeniden canlanmasına yolaçmıştır. Antropologlara gelince onlar bu ondokuzuncu yüzyıl cesetinin mezardan çıkarılmasını haklı gösteren hiç bir şey bulmuş değildirler. Tersine onlar erkek egemenliği kompleksinin kapsam ve yoğunluğunun abartıldığını göstermeye çalışmışlar-

dır. Son zamanlarda feministler daha aşırı örneklerle şu görüşte ısrarlı olmuşlardır: erkek egemenliği kurumlarının belirtilen yüksek oranı band ve köy yaşamına ilişkin betimlerin (tasvirlerin) büyük çoğunluğunu yazmaktan sorumlu erkek gözlemcilerin sexist düşüncelerinden kaynaklanan bir yanılsamadır (illusion'-dur).

Erkek egemenliği kurumlarının kadın egemenliğindeki ya da cinsel dengedeki kurumsal komplekslerden daha yaygın olmadığına inananlar, erkek ya da kadın kültür antropologlarının profesyonel uğraşlarını gerçekten çok etkileyen ve yönlendiren önyargıyı anlamakta yetersiz olduklarını gösteriyorlar. Bu önyargı kendileri hakkında bilgi almakta gerekli çaba ve harcamayı haklı kılmak için töreleri sıradan insanların içinden yeterince derlenmiş bir grup arasında alan çalışması yapıldığı savında bulunmanın nerdeyse dayanılmaz çekiciliğini yansıtır. (Ben güney Mozambique'de babasoyuna bağlı bir grup olan Bathonga'lar arasında alan çalışması yapmayı seçmekle yaşadığım üzüntüyü çok iyi anımsıyorum, öyle ki o zaman ben biraz daha iyi bir ileri görüşlülükle Ford Vakfı'nı beni biraz kuzeyde yer alan daha egzotik ve bundan dolayı da mesleksel yönden daha ödüllendirici olan matrilineal (anasoyuna bağlı) bir kültür bölgesine göndermeleri için ikna edebilirdim). Erkek iktidarını ve otoritesini yumuşatan kurumların varlığını gözardı etme eğilimine kapılmaksızın, etnografların büyük çoğunluğu *"çok sevilen eşin yöresinde evlilik sonrasında kurulan konut"* hakkında ya da "çok kocalılığı içeren anasoyuna bağlılık" gibi güzel bir örnek olaya ilişkin gazete makaleleri yazabilmekten daha ödüllendirici bir şey imgeleyemez (tahayyül edemez). Bunu unutmaksızın, kadınlara karşı yöneltilen hemen hemen evrensel nitelikteki yapısal önyargıları gösteren çok güçlü istatistiksel düzenliliklerin erkek alan araştırmacılarının gözünde toz zerrelerinden başka birşey olmadıklarına inanmam olanaksızdır.

George P. Murdock'un *Etnografik Atlas*'ında 1.179 toplumun listesi vardır. Bu toplumların dörtte üçünde, kadınlar evlendiklerinde ideal olarak ya kocalarının ya da kocalarının babasoyu

akrabalarının evine taşınmalıdırlar, oysa bunların ancak onda birinde güveyler ya gelinlerin ya da gelinlerin anasoyu akrabalarının evinde yaşamaya gitmelidirler. Birinin çocuklarının soyuna değgin oranlama benzer bir bakışımsızlığı (asimetri'yi) gösterir. Aynı 1.179 toplumda babanın soy grubunun (sülâle ya da klan) üyeleri olarak görülen çocukların sayısı ananın soy grubunun üyeleri olarak görülen çocukların sayışından beş kat daha fazladır; yani, babasoyunun izlenmesi anasoyunun izlenmesinden beş kez daha yaygındır. Ve soyun anasoyuna bağlandığı kültürlerin ancak, yaklaşık üçte birinde evlenen çocuklar ana yanında kalırlar. Bu tür kültürlerin bir başka üçte birinde evlenen erkek çocuklar ana ile birlikte yaşamayı bırakırlar ve ananın erkek kardeşinin ailesi içinde konutlarını kurarlar. Bu model, adı avunculocality (*avunculus*'larla birlikte yaşanan konut, bu Latince sözcük "ananın erkek kardeşi" anlamında) şu anlamı kapsar ki izlenen soy kadın soyu olmakla birlikte akraba grubunun çocuklarını ve mülkünü denetleyen kişi ananın erkek kardeşidir. Dikkate değer ki, karşıt bir model yoktur, bununla birlikte onun yokluğu onu belirlemek üzere antropologların "amita locality" sözcüğünü kullanmalarını engellemiş değildir. Eğer amitalocality gerçekten varolsaydı, babasoyuna bağlı bir toplumda evli bir erkek kayınbabasının konutuna dek karısına eşlik etmek zorunda kalacaktı. Bunun anlamı şudur ki erkeğe dayanan bir soyun varlığına karşın akraba grubunun çocuklarını ve mülkünü denetleyen kişi babanın kızkardeşidir.

Evlilik tipleri de ev işlerindeki erkek egemenliğine tanıklık eder. Polygyny (bir kocaya bir çok karı) polyandry'nin (bir karıya bir çok koca) 100 katından fazla görülür ve seks olgusunu ve kadınları saldırgan "erkeksel" davranış için ödüller biçiminde kullanmaya işlevsel olarak en uygun evlilik türüdür. Öte yandan, polyandry, kadınların egemenliği altındaki ve içinde aşağılık kocaların azgın, yarışmacı kadınlar için ödüller oluşturdukları bir topluma en uygun biçimdir. Böyle toplumların savaşta aralarında güçlü, saldırgan erkek askeri uzmanlar bulunan düşmanlara karşı başarılı olma şansı pek azdır. Bu durum neden

band ve köy toplumlarından bu denli azının kadınları erkeklere egemen olmaya özendirirken, neden o denli çoğunun erkekleri kadınlara egemen olmaya özendirdiği konusunda bir fikir verir.

Evlilikle ilgili başka bir yaygın kurum, kültürün aşıladığı ve savaşla, ayrıca ekolojik durumun ve çoğalmanın baskılarıyla bağlantılı erkek egemenliğine değgin daha birçok kanıtlar sergiler. Evlilikte damatın ailesinden gelinin ailesine yükte hafif değerli eşya verilmesi son derece yaygındır. "Gelin bedeli" olarak bilinen bu transfer gelinin değerli yaratıcı ve üretken hizmetlerinden yoksun kalan ailesinin kaybını karşılar. Dikkati çeken bir olgu şudur ki gelin bedelinin mantıksal karşıtı olan – güvey bedeli– hemen hemen yok sayılır (Son zamanlarda Jill-Nash'ın dikkatimi çeken tek örnek olayı Bougainville'in Nagovisi örneğidir ki burada gelinin kız kardeşleri ve anası tarafından güveyin kız kardeşlerine ve anasına damatın değerli yaratıcı ve üretken hizmetlerinden yoksun kalmaları nedeniyle ödenen ekonomik karşılıktır.) "Güvey-bedeli" deyimi, gene evlilikte zenginliğin bir başka değiş-tokuş biçimi olan "drahoma" ile karıştırılmamalıdır. Drahoma babasoyuna bağlı toplumlarda görülür ve gelinin babası ve erkek kardeşi tarafından güveye ya da onun babasına verilir. Ne var ki bu damatın yaratıcı ve üretken hizmetlerinin yitirilmesinin karşılığı olarak irdelenmez. Bu daha çok ekonomik açıdan bir yük olan kadının beslenme maliyetini karşılamaya yardımcı olma amacına yöneliktir ya da bu gelinin babası ve erkek kardeşleri için değerli olan siyasal, ekonomik kastın veya etnik bağlaşmaların (ittifakların) kurulması için yapılan bir ödeme olarak düşünülür.

Fransız antropolog Claude Lévi-Strauss'un evlilik erkekler arasında değiş-tokuş edilen kadınların "armağanı"dır yolundaki kuramının ardında erkeği kayıran bu evlilik ilişkileri bulunur. "Erkekler kadınları değiş-tokuş ederler; kadınlar erkekleri asla değiş-tokuş etmezler", diye ısrar eder Lévi-Strauss. Bununla birlikte, Lévi-Strauss bunun neden böyle olması gerektiğinin açıklamasını asla yapmış değildir.

Band ve köy toplumlarındaki siyasal kurumlar da erkeklerin

egemenliği altına girme eğilimindedirler. Baba soyunu izleyen toplumlarda köylerin şefleri sürgit kadınlardan çok erkeklerdir, ayrıca band ve köy toplumlarının büyük çoğunluğunda dinsel önderlik de erkek ağırlıklıdır; doğaüstü güçlerle ilişki kurmakta uzmanlaşmış bazı kadın şamanlar vardır, ama hemen her zaman bunların sayısı ve ünü erkek meslektaşlarına göre daha azdır.

Band ve köy toplumları töreye göre kadınları aybaşı hali sırasında kirli sayarlar. Onlar âdet kanına kirletici olarak bakarlar. Ama onlar dinsel törenlerde topluluğun sağlığını ve gönencini iyileştirme amacıyla ersuyu (meni) kullanırlar. Dünyanın her yerinde erkekler kadınları ve çocukları boğa kükremeleriyle (bir ip üzerinde hızla çevrilerek gürültü çıkaran aletlerle), maskelerle ve yapısı kadınlardan bir sır gibi saklanan başka gereçlerle korkuturlar. İçlerinde bu aletlerin saklandığı ve oralara kadınların yaklaştırılmadığı erkek klüpevleri de aynı kompleksin bir parçasıdırlar. Öte yandan, kadınların töreye göre erkekleri korkutmaları enderdir ve benim bildiğime göre kadınların kocalarından yayılan kirliliğe karşı içinde toplanıp kendilerini koruyacakları bir klüpevine sahip olan köy yoktur.

Son olarak, hemen hemen tüm band ve köy toplumlarındaki işbölümünde erkek egemenliği açıkça ortadadır. Kadınlar, zararlı otların sökülmesi, tohumların öğütülmesi ve ezilmesi, suyun ve yakacak odunun getirilmesi, çocukların ve ev eşyasının taşınması ve hergün yemek pişirilmesi gibi ağır işleri yaparlar.

Benim vardığım sonuç şudur ki cinsel yönden bakışımsız (asimetrik) olan bu kurumların hepsi savaşın ve askersel silâhlar üzerinde kurulan erkek tekelinin bir yan ürünüdür. Savaş babaların, erkek kardeşlerin ve oğullarının oluşturdukları yerleşik bir çekirdek çevresinde toplulukların örgütlenmesini gerektirmiştir. Bu durum baba-kardeş çıkar gruplarınca kaynakların denetlenmesine ve bu tür gruplar arasında kız kardeşlerin ve kız evlâtların değiş-tokuş edilmesine (babasoyuna, baba yerine bağlılık ve gelin-bedeli), erkek saldırganlığının bir ödülü olarak kadınların sunulmasına ve bu nedenle de çokkarılı düzene yol açmıştır. Ağır işlerin kadınlara verilmesi ve onların töreye göre başeğme-

leri ve aşağılanmaları doğrudan doğruya kadınların zararına erkekleri ödüllendirmek ve tüm erkek egemenliği kompleksi uğruna doğaüstü gerekçeler sağlamak gereğinin bir sonucudur.

Savaş ile bütün bu erkek-kayıran kurumlar arasındaki nedensel bağlantıyı başkalarının görmesini engelleyen acaba nedir? Burada sürgit zorluk çıkarmakta olan etken şudur ki en savaşçı köy toplumlarının bazılarında erkek egemenliği komplekslerinin ya çok zayıf olduğu ya da hiç bulunmadığı görünüyor. Örneğin, Iroquois'ler sürekli savaşlarıyla ve erkeklerini acılara karşı bağışık olacak biçimde yetiştirmeleriyle ünlüdürler. Onlar ayrıca savaş tutsaklarına acımasız davranmalarıyla da ünlüdürler. Tutsaklar sıra dayağından geçirilirler, tırnakları sökülür, kolları bacakları kesilir ve sonunda ya boyunları vurulur ya da kazık üzerinde diri diri yakılırlar – bundan sonra da kalıntıları yamyam şölenlerinde tüketilir. Ne var ki Iroquois'ler anasoyuna, anatoprağına bağlıydılar, gelin bedeli ödemezlerdi, hemen hemen tekeşliydiler ve kadınları yıldırmaya ya da dışlamaya yönelik özenle hazırlanmış dinsel kompleksleri yoktu. Bir çok toplumlar babasoyuna değil anasoyuna bağlılığı, güçlü değil de çok zayıf erkek egemenliği kurumlarını içeren yoğun militarizmin benzer bir modelini sergilerler. (Ancak, unutulmasın ki anasoyuna bağlı toplumlar bütün örneklerin yüzde 15'inden azını oluştururlar.)

Gerçekten, anasoyuna dayalı kurumlarla militarizmin yabanıl (vahşi) bir biçimi arasındaki bağlantı o denli düzenlidir ki bunun ortaya çıkışı rastlantıya bağlanamaz. Eğer biz önceden babasoyu-babayurdu komplekslerinden savaşın sorumlu olduğuna inandırılmamış olsaydık, anasoyu-anayurdu komplekslerinden de şöyle ya da böyle savaşın sorumlu tutulması mantıksal bir sonuç olur derdik. Bu çıkmazdan kurtulmanın yolu, kuşkusuz, değişik savaş türleri bulunduğunu kabul etmektir. Anasoyuna dayalı köy toplumlarında Yanomamo'lar gibi babasoyuna dayalı köy toplumlarının uyguladıklarından farklı bir savaş modelini uygulama eğilimi vardır. Anasoyuna dayalı toplumların tipik olarak "dış savaş"a giriştiklerini, yani, dilce ve etnik yapıca

saldırganlardan farklı olan uzak düşmanların topraklarının derinliklerine büyük saldırgan gruplarla girdiklerini ortaya koyan ilk kişi William Divale olmuştur. Öte yandan, Yanomamo'lar gibi babasoyuna dayalı band ve köy grupları arasındaki savaş "iç savaş" olarak adlandırılır çünkü bu tür savaşta küçük akıncı gruplarca yakın köylere, içinde düşmanların aynı dili konuştukları ve olasılıkla oldukça yakın bir geçmişte ortak ataları paylaştıkları köylere saldırılar yapılır - "iç savaş" deyimi buradan gelir.

Anasoyluluğu ile dış savaş arasında bulunan bağlantının ardındaki mantık şudur: Anasoyuna dayalı bir Iroquois komünal evine taşınan evli erkekler değişik aile ve köylerden gelirler. Onların böyle konut değiştirmeleri onların kendi çıkarlarını sırf babaları, erkek kardeşleri ve oğulları için neyin iyi olduğu açısından görmelerine engel olur ve aynı zamanda onların yakın köylerin erkekleriyle günlük ilişkiler kurmalarını sağlar. Bu durum komşu köyler arasındaki barışı geliştirir ve erkeklerin yüzlerce mil uzaktaki düşmanlara saldırabilen büyük savaş gruplarını oluşturmakta işbirliği yapmalarının temelini hazırlar. (500'den çok sayıda savaşçılardan oluşan Iroquois orduları New York'tan kalkıp Illinois kadar uzak yerlerdeki hedeflere yöneltilen saldırılara girişmişlerdir.) Divale şu görüşü ileri sürerek bu mantığın uygulandığı örnek olayların sayısını çoğaltmaktadır: anasoyuna bağlı olarak örgütlenmiş grupların saldırısına uğrayan baba soyuna bağlı topluluklar da kısa sürede benzer bir örgütlenmeyi kabul etmek zorundadırlar yoksa yok edileceklerdir.

Ama ben burada anasoyuna dayalı *bütün* örgütlenme örneklerinin dış savaş uygulamasına bağlı oldukları sonucuna varılmasına karşı bir uyarıda bulunmak isterim. Herhangi bir nedenle uzayıp giden erkek kıtlığı unvanların taşıyıcıları ve erkek çıkarlarının koruyucuları olarak dikkatin kadınlar üzerinde odaklaşmasına yol açabilir. Hayvan ve balık avlama seferleri ve uzun mesafe ticareti erkek ağırlıklı iki etkinliktir ki bunlar da anasoyluluğu ile ilişkilidir. Buradaki mantık savaşla ilgili olan

mantığa benzer: Erkekler kendilerini haftalarca ya da aylarca evlerinden, topraklarından ve öteki müklerinden uzaklarda tutacak tehlikeli girişimler için bir araya gelmek zorundadırlar. Erkeklerin böyle uzun süren yoklukları şu anlama gelir ki günlük çalışma modeline, çocukların bakımına ve yetiştirilmelerine ilişkin kararları alma sorumluluğunu kadınlar üstlenmek zorunda kalırlar ve onların ayrıca bahçe ve tarlalardaki tarımsal üretimin yükünü de taşımaları gerekir. Babasoyundan anasoyuna dayalı örgütlere geçişler erkeklerin kendi yoklukları sırasında ortaklaşa sahip oldukları evlerin, toprakların ve mülkün sorumluluğunu kızkardeşlerine bırakma girişiminden kaynaklanır. Yurtlarından uzağa giden erkekler karılarından çok kızkardeşlerine güvenirler çünkü karılar başka bir babasoyuna bağlı bir çıkar grubundan alınmışlardır ve onların sadakatları bölünmüş durumdadır. Oysa, evde kalan kız kardeşlerin mülkle ilgili çıkarları erkek kardeşlerinkiyle aynıdır. Bundan dolayı evlerinden uzağa giden erkek kardeşler içinde birlikte büyüdükleri ev halkından kız kardeşlerini alıp götürecek olan evliliklere engel olurlar. Kızkardeşler de bundan çok mutlu olurlar, çünkü babasoyu evliliği onları erkek egemenliğini yürüten kocaların, sevimsiz kayınbaba ve kaynanaların çirkin davranışlarına maruz bırakır.

Babatoprağından anatoprağına gerçek bir geçişin olması ansızın gerçekleşen sarsıcı kurumsal değişmelere bağlı değildir. Bu geçiş gelin bedelini gelin hizmetine dönüştürmek gibi yalın bir önlemle yapılabilir. Başka deyişle, gelini ailesinden alıp götürme işinin başlangıç jesti olarak koca o aileye değerli mallar vermek yerine geçici olarak onlarla birlikte yaşar, onlar için avlanır ve onların tarlalarını temizlemeye yardım eder. Bu konumdan anasoyuna dayalı, anatoprağına bağlı dizgelere (sistemlere) özgü evlilik türlerine geçiş için sadece küçük bir adım atmak yeterlidir. Bu tür evlilikler öyle kolay yıkılan ilişkilerdir ki orada aslında kocalara cinsel ayrıcalıklardan yararlanan geçici konuklar gözüyle bakılır ve onların varlıklarıyla en küçük bir rahatsızlığa neden olmaları halinde anatoprağını terketmeleri istenebilir. Örneğin, Arizona ve New Mexico'nun anasoyuna bağlı

Pueblo Kızılderilileri arasında uygunsuz görülen kocalar çarıklarının sokak kapısı dışına bırakılması gibi yalın bir davranışla evden kovulurlar. Iroquois kadınları her an bir erkeğin yorganını toplayıp başka bir yere gitmesini buyuran kararlar alabilirler; Lewis Henry Morgan'ın Iroquois evliliği hakkında verdiği bilgiye göre, "en saçma nedenler ya da anlık kaprisler evlilik bağını sona erdirmek için yeterliydi." Hindistan'da Malabar Coast'unun anasoyuna bağlı askersel bir kast olan Nayar'lar arasında kocaların değersizliği o noktaya varmıştır ki onların ortak konuta girmeleri geceyle sınırlanmıştır.

Analar, kızkardeşler ve kız evlatlardan ve ayrıca ya savaş birliklerinde, ya başka görevlerde ya da geçici olarak eşlerinin ailelerinin yanında kalan erkeklerden oluşan bir yerleşim çekirdeği meydana getiren evhalkları ataerkil kuşağın ve kalıtın (mirasın), ideolojisi ve pratiği ile bağdaşır durumda değildirler. Bir erkek artık yurt ocağının ve topraklarının sürekliliğini sağlamak için – gezginci bağlantıları sırasında içinde konuk olarak bulunduğu çeşitli evhalkları arasında dağılmış bulunan – kendi çocuklarına değil; tersine, kendisinin büyütüldüğü ocakta yetiştirilecek olan kız kardeşlerinin çocuklarına bel bağlar. Ya da, aynı duruma çocukların görüş açısından bakıldığında, güvenlik ve kalıt için kendisine yöneldikleri kişi babaları değil; tersine ananın erkek kardeşidir.

Ortaya çıkan bir engeli daha göğüslemek istiyorum. Dış savaşlara girişen devlet-öncesi yayılmacı toplumların hepsi anasoyuna dayalı bir örgütlenme içinde değildirler. Afrika'da, örneğin, dış savaşlara girişen Nuer ve Massai gibi pastoral (çoban) toplumlar babasoyuna ve babaocağına bağlıdırlar. Bu grupların ayrıca irdelenmeleri gerekir. Devlet-öncesi göçebe ya da yarı göçebe çoban toplumların büyük çoğunluğu yayılmacı ve son kerte militaristtirler ama anasoyuna ya da anaocağına değil de babasoyuna ya da babaocağına sıkı sıkıya bağlıdırlar. Şundan dolayı ki pastoral toplulukların başlıca geçim ve gönenç kaynağı tarladaki ürünler değil de canlı hayvanlardır. Devlet-öncesi pastoralist'ler üretimi yoğunlaştırdıklarında ve nüfus baskısının bir so-

nucu olarak komşularının topraklarını ele geçirdiklerinde erkek savaşçıların arkada bıraktıkları ocakta neler olup bittiğinden kaygı duymalarına gerek yoktur. Pastoralist'ler genellikle hayvanlarını daha iyi otlaklara götürmek için savaşa girişirler, böylece "ocak" hep arkalarından onları izler. Bu nedenle devlet-öncesi pastoral toplulukların yaptıkları yayılmacı savaşın özelliğini otaya koyan olgu anasoyuna dayalı bir çok tarımsal toplumlar arasında görüldüğü gibi ocaktan başlatılan mevsimlik uzun mesafe saldırıları değil, ama –erkekler, kadınlar, çocuklar ve hayvanlarla birlikte– bütün grupların göçetmeleridir.

Dış savaşlarla anasoyuna dayalı kurumların gelişmesi arasındaki ilişkinin meydana çıkarılması yüzyılı aşkın bir süredir antropologları tedirgin etmekte olan bir takım kuşkuları ortadan kaldırmıştır. Artık babaerkilliğin yerini anaerkilliğin, çokkarılılığın yerini çokkocalılığın ya da gelin bedelinin yerini güvey bedelinin hiç almamış olmasının nedeni anlaşılabiliyor. Erkeklerin fiziksel şiddetin tekniklerini ve teknolojisini tekelleri altında tutmayı sürdürmeleri nedeniyle anaerkillik ortadan kalkmıştır. Anasoyuna bağlı toplumlarda ananın erkek kardeşlerinin konutunda oturulmasının –avunculocality– bu denli yaygın olmasının nedeni kız kardeşlerinin analarıyla ortak olan mülkün payı üzerinde egemen olmalarına razı olmayı erkeklerin reddetmeleridir. Amitalocality'nin varolmayışının nedeni kadınların – babanın kız kardeşlerinin– babalarının mülkleri üzerinde asla erkek kardeşlerinden daha üstün derecede bir kontrol kuramamış olmalarıdır. Güvey bedelinin hemen hemen hiç ortaya çıkmayışının nedeni anasoyuna dayalı dizgelerde (sistemlerde) kocaların asla babasoyuna bağlı dizgelerdeki karıların konumuna benzer bir yer tutmamış olmalarıdır. Onlar karının ailesel grubu içine bağımlı kişiler olarak alınmazlar ve ailesel işler üzerindeki denetimlerini kız kardeşlerine bırakmazlar; bu nedenle, karılar erkeğin üretici ve üremeyi sağlayıcı hizmetlerindeki yitmeyi (kaybı) karşılamak üzere kocalarının kız kardeşlerine güvey bedeli ödemezler. Ve anasoyuna dayalı toplumlarda çokkocalılığın çokkarılılık kadar fazla olmayışının nedeni erkekle-

rin yiğitliğine karşılık seks'in bir ödül olarak kullanılmasının sürüp gitmesidir. Yürekleri savaşla katılaşmış kelle avcılarının ya da kafaderisi yüzücülerin hiçbiri (odalıkların paylaşılması ve toplu ırza geçmeler kolaylıkla yürütülse bile) tek bir kadının vesayeti altında dört beş ahbap arasında aile mutluluğuna ayak uyduramaz.

Bütün bunlar anasoyuna dayalı kurumların gelişmesinin erkek egemenliği kompleksinin sertliği üzerinde yumuşatıcı bir etki yaptığını yadsımak (inkâr etmek) anlamına gelmez. Dış savaşlara geçişin açıklanmasına bağlı nedenlerle, ki bunu daha sonra tartışacağım, anasoyuna bağlılığın tercihen kız çocuklarının öldürülmesinde bir azalmaya ve hatta ilk doğan çocuğun cinselliğine ilişkin yeğlemenin tersine dönüşmesine yolaçtığı görülmüştür. Örneğin, bir Iroquois erkeği kendi anasoyunun tükenmemesi için kız kardeşlerinin kız evlâtlara sahip olmalarını ister ve anaocağı kurallarına tam anlamıyla uyulan yerlerde birden çok karıya sahip olmak isteyen erkek kendisini birbirlerinin kız kardeşleri olan kadınlarla sınırlamak zorundadır. (Anasoyuna bağlı toplumlarda Iroquois'larda görüldüğü üzere resmi çokkarılılıktan genellikle vazgeçilmiştir.) Ve, söylediğim gibi, anasoyuna bağlı toplumlarda evlilikler kadınlarca kolaylıkla bozulur. Bir erkek karısının aile ocağında konuk olarak bulunduğu sırada karısına kötü davranamaz ve öyle davranırsa onun alttan almasını bekleyemez. Ancak cinselci (sexist) hiyerarşinin bu yumuşaklığı o hiyerarşinin geçersizliğiyle karıştırılmamalıdır. Erkek egemenliğinin yaygın kalıplarını kırma konusundaki yoğun istekleri nedeniyle bazı antropologlar anasoyuna bağlı kurumların erkek kontrolunun kertesi üzerindeki etkisini sanki bu etki cinsel eşitliğin bir kanıtıymış gibi ileri sürüyorlar. Iroquois kadınlarının "kocalarınca dövülmekten çok alınmaları" olgusunu pek büyütmemelidir. Ve kadınların "kendilerine kötü davranılmasından dolayı öç almak üzere intihar edebilmeleri" olgusu, son zamanlarda bir araştırıcının ima ettiği gibi, hiç de onların erkeklerle eşit olmalarının bir işareti değildir. Önemli olan şudur ki hiç bir Iroquois kadını kocasını dövmeyi göze alamaz. Ve eğer böyle bir şey

gerçekleşirse, koca intihar etmekten daha inandırıcı bir yolla elbette "öcünü alacaktır". Lewis Henry Morgan Iroquois erkeğinin "kadınlara aşağı, bağımlı ve erkeğin hizmetçisi bir yaratık olarak baktığını ve yetişmeleri ve alışkanlık gereği kadının kendisini gerçekten de öyle gördüğünü" yazdığında ne söylediğinin bilincinde olduğundan kuşku duymak için hiç bir neden görmüyorum. Morgan'ınkilere karşıt görüşler ileri süren ilk gözlemciler anasoyuna dayalı kuşak ile kadın egemenliği arasındaki farktan dolayı tam anlamıyla şaşkına dönmüşlerdir.

Anasoyuna bağlılığın Iroquois'ler üzerindeki yumuşatıcı etkisi evlilikte ve aile yaşamındakine kıyasla politika alanında daha güçlü ve daha az rastlanır olmuştur. Bildiğime göre, kendileri hakkında güvenilir bilgiye sahip olduğumuz bütün köy kültürlerinden hiç biri siyasal bir anaerkilliğe Iroquois'ler kadar yaklaşmış değillerdir. Ancak siyasal karar vericiler olarak Iroquois kadınlarının oynadığı rol cinsler arasında siyasal eşitliği sağlamış değildir. Yaşlı Iroquois analarının meclis adı verilen en yüksek yönetim organına seçilmiş bulunan yaşlıca erkekleri yükseltmek ve görevden almak yetkisine sahip idiler. Onlar meclisteki bir erkek temsilcinin aracılığıyla meclisin kararlarını etkileyebilirler ve savaşın yürütülmesi ve antlaşmaların yapılması konularında yetkilerini kullanabilirlerdi. Göreve seçilebilme kadınların denetiminden geçerdi ve mecliste hizmet verecek erkekleri belirlemek kadınların ödeviydi. Ama kadınların kendileri mecliste hizmet göremezlerdi ve kendilerine görev verilmiş erkeklerin yaşlı analarca yapılan atamalar üzerinde bir veto yetkileri vardı. Judith Brown Iroquois'lerin cinsel hiyerarşisine ilişkin incelemesini şu uyarıyla sonuçlandırır: "Bazılarınca iddia edildiği gibi, ulus anaerkil bir olgu değildi". Ama o şunu ekler: "saygın yaşlı analar bir *éminence grise* (bir coşkulu yücelik) oldular. Konu bu değildir. Kadınlar perde arkasında perde önünde göründüklerinden daima daha etkilidirler. Onların seyrek olarak ön plana çıkmaları şaşırtıcı bir olgudur ve kanımca bu durum ancak savaşla bağlantısı içinde açıklanabilir.

Anasoyuna bağlı savaşçı toplumların ortaya koyduğu sorun-

ların dışında, cinsel roller üzerinde savaşın yaptığı etkinin günümüze değin nerdeyse bilinmeden kalmasına yol açan bir başka neden vardır. Cinsel rollere ilişkin çağcıl (modern) kuramlar Freud'cu psikolog ve psikiyatristlerin egemenliği altında bulunmaktadır. Freud'cular uzun bir süredir savaş ile cinsel roller arasında belli bir bağlantı olması gerektiğinin ayrımındadılar, ama onlar nedensellik eğilimini tersine çevirmekte ve erkek saldırganlığını savaştan türetecekleri yerde savaşı erkek saldırganlığından türetmektedirler. Bu tersine çevirme eylemi öbür disiplinlerin derinine işlemekte ve içine girdiği popüler kültür ortamında entelektüel alan üzerinde bir sis gibi durmaktadır. Freud'un savına göre saldırı çocukluk çağında baskı altına alınan içgüdülerin açığa vurulmasıdır ve savaş en öldürücü biçimiyle toplumsal olarak uygun görülen saldırıdan başka birşey değildir. Erkeklerin kadınlar üzerinde egemen olmaları olgusu erkek cinsel organları sahipleri ile kadın cinsel organları sahiplerinin kendi çocukluk çağlarında cinselliğin şiddetli acılarını çekme biçimlerinin otomatik bir sonucudur. Freud'a göre, erkek çocuklar aynı kadın üzerinde cinsel üstünlük kurmakta babalarıyla yarışırlar. Onlar mutlak bir erk'e sahip oldukları ve gerçekte ve düşte cinsel organlarını kesip koparmakla tehdit eden rakiplerini öldürebilecekleri yolunda fanteziler üretirler. Freud – Freud'çu psikodinamik kuramın temel senaryosu olan – bu olaya Oedipus kompleksi adını verdi. Bunun çözümlenmesi erkek çocuğun saldırganlığını babasından uzaklaştırıp toplumsal yönden (savaşı da içerebilen) "yapıcı" etkinliklere doğru yönlendirmeyi öğrenmesinde somutlaşır.

Freud, genç kız için yukarıdakine koşut ama temelinden farklı bir travma tasarlamıştır. Başlangıçta bir kızın cinselliği de anasına doğru yönelmiştir, ama bızırsal (phallic) aşamada kız çocuğu çok sarsıcı bir buluş yapar: o bir penisten yoksundur. Kız çocuğu "iğdişlik durumundan anasını sorumlu tutar" ve böylece "babasıyla birlikte sahip olmayı şiddetle istediği değerli organa o sahip olduğu için sevgisini babasına çevirir." Ne var ki onun babasına ve öteki erkeklere olan sevgisine "bir kıskançlık duygusu

karışmıştır çünkü onlar kendisinin yoksun olduğu bir şeye sahiptirler." Bu nedenle erkekler başkalarına karşı düşmanlıklarını açıklama yollarını öğrenerek kendi Oedipus komplekslerini geliştirmek gereğini duyarlarken, kızlar da bir penisten yoksun kalmanın boşluğunu bir alt statüyü benimseyerek ve (simgesel olarak yitirilmiş penisin yerini tutan) bebeklere sahip olarak doldurmayı öğrenmek zorunda kalırlar.

Bu senaryo düpedüz saçma görünmekle birlikte antropolojik araştırmalar göstermektedir ki Oedipal uğraşlara benzeyen psikodinamik modellerin ortaya çıkışı evrensel boyutta olmasa bile yaygındır – bunlar hiç değilse en azından yaşlı ve genç kuşağın erkekleri arasında cinsellikle yüklü düşmanlıklar anlamında ve kadınlar arasında da penis kıskançlığı biçimindedir. Bronislaw Malinowski'nin ortaya koyduğuna göre anasoyundan dayı toprağına bağlı Trobriand Adalıları arasında bile Oedipal düşmanlıklar vardır – ne var ki bunlar tam olarak Freud'un öngörmüş olduğu biçimde değildir, çünkü çocukluk sırasında otoriteyi simgeleyen kişi baba değil ananın erkek kardeşidir. Freud kesin olarak bir şeyin peşindedir, ama ne yazık ki onun nedensellik okları ileriye değil geriye doğru yol almaktadır. Saçma olan şey Oedipal durumun insansal kültürlerden değil de insan doğasından kaynaklandığı düşüncesidir. Oedipus olgusunun böylesine yaygın olmasında şaşılacak bir şey yoktur. İğdişlik korkularını ve penis kıskançlığını yaratan koşulların tümü erkek egemenliği kompleksi içindedir – örneğin bunlar erkeklerin silâhlar üzerindeki tekelinde ve erkeklerin kahramanlık ve savaş rolleri için yetiştirilmelerinde, kız çocukların öldürülmesinde ve kadınların "erkeksel" başarılar için pasif ödüller olarak yetiştirilmelerinde, babasoyuna bağlılık önyargısında, çokkarılılığın hüküm sürmesinde, yarışmacı erkek sporlarında, erkek erginliğine (bülûğuna) değgin yoğun törenlerde, âdet gören kadınların törensel yönden kirliliklerinde, gelin bedelinde ve erkekleri kayıran başka bir çok kurumlarda görülür. Kuşkusuz, çocuk yetiştirmenin ereği saldırgan, "erkeksel", egemen adamlar, ama pasif, "dişi", başıeğik kadınlar üretmek olunca, yakın kuşakların erkekleri arasında

iğdişlik gibi bir korku yaşanacak – onlar erkeklikleri konusunda güvensizlik duygusuna kapılacaklar– ve kız kardeşler arasındaki penis kıskançlığı gibi bir olgu ise onlara erkek üreme organının gücünü ve anlamını abartmayı öğretecektir.

Bütün bunlar insanı şu sonuca götürüyor: Oedipus kompleksi savaşın nedeni olmadı; savaş Oedipus kompleksinin nedeni oldu (anımsamalı ki savaş ekolojiden ve üremeden ileri gelen denetleme girişiminin bir ilk nedeni değil ama, bir türevi olmuştur). Bu durum umutsuz bir tavuk ve yumurta sorununa benzeyebilir, ama Freud'çu önceliklerin reddedilmesi için yetkin (mükemmel) bilimsel nedenler vardır. Oedipus kompleksiyle işe başlayınca savaşın yoğunluk ve kapsamındaki değişmeler açıklanamaz – bazı gruplar neden ötekilerden daha savaşçıdırlar ve neden bazıları saldırının dışsal biçimlerini ve bazıları da içsel biçimlerini uygularlar. Sonra erkek egemenliği kurumları kompleksinin öz ve güç olarak neden değiştiği de açıklanamaz. Ayrıca, Oedipus kompleksine dayanarak ne tarımın kökeni ne Eski ve Yeni Dünya'nın üretim yoğunlaşmaları ve tüketilmelerinin değişik yolları, ne de devletin kökeni açıklanamaz. Ama konu üremenin baskısı, yoğunlaşma ve tüketme açısından ele alınınca savaşın hem değişmez hem de değişken yönleri anlaşılabilir. Ve savaştaki değişmelerin nedenlerine ilişkin bir bilgi sayesinde, insan aile örgütünde, cinsel hiyerarşilerde, cinsel rollerde ve bundan dolayı Oedipus kompleksinin hem değişmez hem de değişken özelliklerinde yaşanan değişmelerin nedenlerini kavrayabilir. Bilim felsefesinin yerleşmiş bir ilkesine göre eğer iki kuramdan birini seçmek gerekirse açıklanmamış bağımsız varsayımların en azıyla daha çok sayıda değişkenleri açıklayan bir kuram önceliği hak eden kuramdır.

Bu izlenmeye değer bir konudur çünkü her bir kurama bağlı değişik felsefel ve kılgısal (pratik) sonuçlar vardır. Bir bakıma, Freud'cu kuram *insan doğası olarak savaş* yaklaşımını çok andırır. Buna göre öldürücü saldırı kaçınılmaz görünür. Aynı zamanda o hem erkekleri hem kadınları biyolojik bir buyrukla ("anatomi yazgıdır") zincire vurur, böylece cinsel eşdeğerliliği

sağlama hareketini bulandırır ve önler. Her ne kadar ben savaş halinde anatominin erkekleri yabanıl ve saldırgan olarak yetiştirilmeye doğru yönlendirdiği görüşünü ileri sürdüysem de, anatominin ya da genlerin ya da içgüdünün ya da başka bir şeyin savaşı kaçınılmaz kıldığını söylemiş değilim. Bütün insanların dünyada bugün ve bilinen geçmişte savaşan sexist toplumlarda ya da savaşan sexist toplumların etkisindeki toplumlarda yaşamaları nedeniyle insan doğasını başarılı savaşlar yapmakta gerekli yabanıl (vahşi) özelliklerin kalıbı olarak görmek için yeterli bir neden değildir. Savaşın ve sexism'in insanın işlerinde böylesine önemli roller oynamaları ve bunu sürdürmeleri bunların aynı işlevi bütün bir gelecekte de sürdürmeleri gerekir anlamına gelmez. Savaş ve sexism bunların üretken, nüfus çoğaltan ve ekolojik işlevleri daha az masraflı seçeneklerce yerine getirildiklerinde uygulamadan kalkacaklardır. Eğer biz onları kullanmayı beceremezsek bundan doğalarımız değil, ama aklımız ve istencimiz (irademiz) sorumlu olacaktır.

7
İlkel Devletlerin Kökeni

Devletin evriminden önceki band ve köy toplumlarının çoğunda ortalama insan bugün ancak ayrıcalıklı bir azınlığın sahip olduğu ekonomik ve siyasal özgürlüklerden yararlanırdı. Erkekler belli bir günde ne kadar çalışacaklarını, hangi işte çalışacaklarını – ya da çalışıp çalışmayacaklarını kendileri kararlaştırırlardı. Kadınlar da, erkeklere bağımlı olmalarına karşın, günlük programlarını genellikle kendileri yaparlar ve çalışmalarını kendi başlarına düzenlerlerdi. Rutin işler çok azdı. İnsanlar yapmak zorunda oldukları işi yaparlardı ve bunun yeri ve zamanı bir başkası tarafından belirlenmezdi. Yalnızca ölçüp sayan, tembel tembel bir yanda duran yöneticiler, formenler ya da patronlar yoktu. Kimse size şu kadar geyik ya da şu kadar tavşan yakalamak ya da topraktan şu sayıda patates benzeri yabanıl bitki sökmek zorunda olduğunuzu söylemezdi. Bir erkek şu ya da bu günün (av için) yayını hazırlamak, dam için saman toplamak, kuş tüyleri aramak ya da kampın çevresinde aylak aylak dolaşmak için uygun olduğuna karar verebilirdi. Bir kadın kurtcuklar aramaya, yakacak odun toplamaya, bir sepet örmeye ya da anasını ziyaret etmeye karar verebilirdi. Geçmişi açıklamakta eğer çağdaş band ve köy topluluklarının kültürlerine güvenilebilirse onbinlerce yıl boyunca işler böyle yapıldı. Üstelik, yay için ağaç, dam örtüsü için yapraklar, kurtcuklar için ağaç kütükleri, sepet için lifler – bütün bunlar herkesin erişebileceği

yerdeydi. Toprak, su, bitkiler ve av hayvanları herkesin ortak malıydı. Her erkek ve kadının doğanın eşit bir parçası üzerinde tasarruf hakkı vardı. Ne kira, ne vergiler, ne de haraç insanları yapmak istediklerini yapmaktan alıkoymuyordu.

Devletin ortaya çıkmasıyla bunların hepsi yokoldu. Geçmişte beş ya da altı bin yıl boyunca yaşamış olan bütün insanların onda dokuzu ya köylüler olarak ya da bir başka aşağılık kast'ın ya da sınıfın üyeleri olarak böyle silinip gittiler. Devletin ortaya çıkmasıyla, doğanın cömertliğinden yararlanmak isteyen sıradan erkekler bir başkasından izin almak ve karşılığında vergi, haraç ödemek ya da gereğinden çok fazla çalışmak zorundaydı. Savaşın ve örgütlü saldırının silâh ve teknikleri onların ellerinden alındı ve askersel, dinsel ve sivil bürokratlarca denetlenen uzman-askerlere ve polislere verildi. Böylece yeryüzünde ilk kez krallar, diktatörler, yüksek papazlar, imparatorlar, başbakanlar, başkanlar, valiler, belediye başkanları, generaller, amiraller, polis şefleri, yargıçlar, hukukçular ve gardiyanlar, bunlarla birlikte zindanlar, hapishaneler, ıslahevleri ve toplama kampları göründüler. Devletin vasiliği altında insanlar ilk kez başeğmeyi, ayaklara kapanmayı, diz çökmeyi ve el-pençe divan durmayı öğrendiler. Devletin ortaya çıkması olayı bir çok bakımdan dünyanın özgürlükten köleliğe doğru alçalmasıydı.

Bu nasıl oldu? Soruyu yanıtlamak için, olayın dünyanın özel bölgelerindeki oluşum biçimiyle daha sonraki oluşum biçimi arasında bir ayrım yapmak zorunda kalacağım. Morton Fried'in önerdiği terminoloji'ye göre, benim "ilkel" ve "ikincil" devletlerin kökenleri arasında bir ayrım yapmam gerekecek. Bir ilkel devlet öye bir devlettir ki orada devletin oluşum sürecini canlandıracak olan daha önce varolmuş bir devlet yoktur. Kuşkusuz, bir boşlukta toplum varolamayacağına göre, bütün gelişim süreçleri öteki toplumlarla olan karşılıklı etkileşimin tesiri altındadırlar, ama "öyle durumlar vardır ki bunların içindeki dışsal kültürlerin hiç biri şimdi irdelenmekte olandan hiç de daha karmaşık değildir ve bu durumlara ilkel durumlar olarak bakılabilir."

Arkeologların kabule yöneldikleri anlaşmaya göre ilkel devlet gelişmesinin en azından üç merkezi, belki de sekiz merkezi vardır. Kesin olan üç örnek şunlar: İ.Ö. yaklaşık 3300'de Mesopotamia, yaklaşık olarak İsa zamanında Peru ve İsa'nın doğumundan sonra yaklaşık 100 yılında Mesoamerica. Şu hemen hemen kesindir ki Eski Dünya'da ayrıca Mısır'da (İ.Ö. yaklaşık 3100'de), İndus Vadisinde (İ.Ö. 2000'den kısa bir süre önce) ve Kuzey Çin'in Sarı Irmak Havzasında (İ.Ö. 2000 yılından kısa süre sonra) ilkel devletler ortaya çıktılar. Bununla birlikte tarihöncesi tarihçilerinin ileri sürdükleri şu sav hakkında hayli kuşkular vardır: ilkel devletler ayrıca, İ.Ö. yaklaşık 2000'de Girit ve Ege'de ve İ.S. yaklaşık 200'de Doğu Afrika'nın Göl Bölgesinde de gelişmiştir. Tartışmalar Yeni Dünyadaki ilkel Mesoamerican devletinin ilk önce ovalık Maya bölgesinde mi yoksa Meksika'nın dağlıklarında mı ortaya çıktığı sorununu da kuşatmıştır – bu sorunu gelecek bölümde inceleyeceğim.

İlkel devletlerin ortaya çıkmasının en iyi anlaşılması yolu bu olayın tarımsal üretimdeki yoğunlaşmanın bir sonucu olarak değerlendirilmesidir gibi görünüyor. Avcı-toplayıcılar gibi, tarım köyleri de nüfus çoğalmasının baskılarını hafifletmek için yiyecek üretme çabalarını yoğunlaştırmaya yöneldiler. Ancak, avcı-toplayıcılardan farklı olarak, uygun bölge topraklarındaki tarımcılar ağır çevre tükenişlerine ve verim kayıplarına uğramaksızın oldukça uzun bir süre çabalarını yoğunlaştırabilirler. Bu nedenle yerleşik köy tarımcıları başkalarından daha çok çalışanları çarpıcı biçimde ödüllendirerek yoğunlaşmayı özendiren özel kurumlar geliştirmeye yönelirler. Devletin başeğdirici yapısını geliştiren sürecin anahtar işlevi gören yönü yerleşik devlet-öncesi tarım köylerinde üretimi yoğunlaştıranları ödüllendirmekle görevli seçkin nitelikteki kurumların varlığını gerektirir.

Antropologlar tarımsal üretimi yoğunlaştıranları "büyük adamlar" olarak anarlar. Melanesia ve Yeni Gine'deki bir çok gruplarla ilgili incelemelerden çok iyi anlaşıldığına göre, en arı, en eşitlikçi evrelerinde "büyük adamlar" çok çalışkan, hırslı, kamuyu gözeten bireyler görevini üstlenirler ve bunlar ürettikleri

fazladan besinle çok büyük bir şölen düzenleme vaadinde bulunarak akrabalarını ve komşularını kendileri için çalışmaya kandırırlar. Tören yapıldığı sırada, mağrur yardımcılarıyla kuşatılmış olan "büyük adam" yığın yığın yiyecekleri ve öteki armağanları gösterişli bir biçimde dağıtır-paylaştırır – ama kendisine hiçbir şey ayırmaz. Belli çevre koşulları altında ve savaş halinde bu besin yöneticileri kendilerini yavaş yavaş izleyicilerinin üzerine çıkarabildiler ve ilk devletlerin egemen sınıflarının özgün çekirdeği oldular.

Harvard Üniversitesi'nden antropolog Douglas Oliver Solomon Adalarında Bougainville'de yaşayan Siuai'ler arasında yaptığı bir alan çalışması sırasında "büyük adamlık" konusunda klasik bir araştırmayı yürüttü. Siuai'ler arasında bir "büyük adam"a *mumi* adı verilir ve bir *mumi* statüsüne erişmek her gencin en yüksek tutkusudur. Bir genç adam bir *mumi* olabilme yeteneğini herkesten daha çok çalışmakla ve kendi et ve hindistancevizi tüketimini dikkatle sınırlama yoluyla ispatlar. Sonunda o niyetlerinin ciddiliği konusunda karısını, çocuklarını ve yakın akrabalarını inandırır ve onlar da onun ilk şöleninde kendisine yardım edeceklerine ant içerler. Eğer şölen başarılı olursa onu destekleyen çevre genişler ve o daha da büyük bir cömertlik gösterisini hazırlamak için çalışmaya koyulur. Onun daha sonraki amacı içinde kendi erkek izleyicilerinin yan gelip yatabilecekleri ve konuklarını eğlendirip besleyebilecekleri bir kulüp yaptırmaktır. Kulüp binasının kutsanmasında bir şölen daha düzenlenir ve eğer bu da başarı kazanırsa, onu destekleyen çevre - gelecek şölen için çalışmayı isteyen insanların sayısı - daha da büyür ve ondan bir *mumi* olarak söz edilmeye başlanır. Onun destekçileri bütün bunlardan ne elde ederler? Her ne kadar gittikçe büyüyen şölenler *mumi*'nin destekçilerinden olan isteklerinin daha usanç verici olması anlamına gelirse de, genel üretim oylumu (hacmi) artış gösterir. Bu nedenle arada bir yandaş izleyiciler çok çalışmak zorunda kaldıklarından yakınırlarsa da onların bir "büyük bakıcı" olarak *mumi*'lerine ünlerini korudukları ya da arttırdıkları sürece yine de sadık kalırlar.

Sonunda kendisinden önce *mumi*'lik katına yükselmiş bulunanlara meydan okuyacak olan yeni *mumi*'nin sırası gelir. Bu bir *muminai* şöleninde yapılır. Şölende evsahibi *mumi* ve onun izleyicileri tarafından konuk *mumi*'ye ve izleyicilerine sunulan bütün domuzların, hindistancevizli çöreklerin ve sagu-badem pudinglerinin çetelesi tutulur. Eğer konuk *mumi* yaklaşık bir ay içinde en azından rakiplerininki kadar zengin bir şölenle karşılık veremezse toplumsal saygınlığından çok şey yitirir ve onun *"mumi*lik"ten düşmesi kaçınılmaz olur. Bir *mumi* kime meydan okuyacağını kararlaştırmakta çok dikkatli olmalıdır. Makamından düştüğünde hangi konuk onun ününü arttıracaksa o konuğu seçmeye çalışır ama karşılık verme yeteneği kendi yeteneğini aşan birini seçmekten kaçınmalıdır.

Başarılı bir şölenin sonunda *mumi*'lerin en büyüğü hâlâ bir yaşamboyu sürecek kişisel yorgunluklara ve izleyicilerinin kapris ve heveslerine uymaya katlanacaktır. *"Mumi*lik" - en azından, Oliver'in gözlemlediği gibi – ne başkalarını birisinin buyruğunu yapmaya zorlama yetkisi verir, ne de birinin yaşam standardını başka herhangi bir kimseninkinin üzerine çıkarır. Gerçekte, ürünlerin dağıtılması *"mumilik"*in can noktası olması nedeniyle, büyük *mumi*'ler hatta eti ve öteki nefis besinleri sıradan, ünsüz bir Siuai'den bile daha az tüketebilirler. Haklarında H. Ian Hogbin tarafından bilgi verilen bir başka Soloman Adası topluluğu olan Kaoka'lar arasında şöyle bir deyiş vardır: "Şöleni veren kemikleri ve bayat kekleri alır; et ve yağ başkalarına gider."

Üstelik, bir *mumi* kazandığı başarının üzerine yan gelip yatamaz tersine, hiç durmaksızın yeni meydan okumalar için hazırlanmalıdır. 10 Ocak 1939'da 1100 kişinin katıldığı bir büyük şölende Soni adındaki evsahibi *mumi* otuz iki domuz artı büyük miktarda sağu-badem pudingleri dağıttı. Ama, Soni ve en yakın izleyicileri aç kaldılar. İzleyiciler şöyle dediler: "Biz Soni'nin ününü yiyeceğiz." O gece, onlar haftalar süren ateşli hazırlıklardan bitkin bir halde, şölen sona erdiğine göre artık kazanmış oldukları huzuru dile getirdiler. Ama ertesi sabahın erken saatlerinde Soni'nin kulüp binasında çalınan tahta gongların gümbür-

tüsüyle uyandılar. Kalabalıktan ayrılan bir avuç uykulu insan bütün bu gürültüleri kimin yaptığını görmek için harekete geçti. Bu kişi Soni idi ve onlara şöyle dedi:

> "Evlerinizde siz gene saklanın; yapılacak işler varken siz gece gündüz cinsel ilişkiyi sürdürün! Garip şey, eğer size kalsa, yaşamlarınızın kalan bölümünü dünkü domuzu koklamakla geçireceksiniz. Ama size söylüyorum dünkü şölen bir hiçti. Gelecek seferki gerçekten büyük olacak".

Eskiden, *mumi*'ler adamlarını kendileri için çalıştırma yeteneğinde ne denli ünlü iseler onları kendileri için savaştırma yeteneğinde de o denli ünlüydüler. Oliver'in araştırmasını yapmasından çok önce sömürge yetkeleri (otoriteleri) savaşı ortadan kaldırmışlardı, ama *mumi* savaş önderlerinin anısı Siuai'lar arasında hâlâ canlıydı. Yaşlı bir adamın dediği gibi:

> "Eski zamanlarda bugünkülerden daha büyük *mumi*'ler vardı. O zamanlar onlar çok sert ve acımasız olan savaş önderleriydiler. Onlar kırsal bölgeleri viraneye çevirdiler ve kulüp binalarının çevresini öldürdükleri insanların kafataslarıyla kapladılar."

Barışık tutumlu Siuai kuşağı *mumi*'lerini göklere çıkaran şarkılarında onları "savaşçılar" ve "erkekleri ve domuzları öldürenler" olarak şöyle anıyor:

> Gökleri gürleten, Yeryüzünü-sarsan,
> Bir çok şölenler yapan,
> Ne kadar yoksun kalacak gong seslerinden bütün bu yerler
> sen bizden ayrılınca!
> Savaşçı, Yakışıklı Çiçek,
> Erkekleri ve domuzları öldüren,
> Kim ün getirecek topraklarımıza
> Sen bizden ayrılınca?

Oliver'in habercileri ona savaşın hâlâ yapılmakta olduğu günlerde *mumi*'lerin daha çok yetkeye (otoriteye) sahip olduklarını söyledi. Hatta bazı *mumi* savaş önderleri birkaç tutsağı ellerinde tuttular ve bu tutsaklara köleler gibi davrandılar ve *mumi* ailesinin bahçelerinde onları zorla çalıştırdılar. Ve insanlar "cezalandırılma korkusu taşımadan *mumi*'lerine karşı yüksek sesle ve onları suçlayıcı biçimde konuşamazlardı". Bu durum kuramsal beklentilere uygun düşer çünkü eti, bitkisel yiyecekleri ve öteki değerli şeyleri dağıtma yeteneği savaşçıları sağlama, onları dövüş için donatma ve savaş ganimetleriyle ödüllendirme yeteneği ile başabaş gider. Bougainville'in savaşçı *mumi*'leri arasındaki rekabet görünüşe göre Avrupalı ilk gezginlerin oraya geldikleri tarihte ada-çapında bir siyasal örgütlenmeye yol açtı. Oliver'a göre, "belli dönemler boyunca komşu köyler aralıksız olarak öylesine sürekli savaşlar yaptılar ki zamanla bir savaş yapan bölgeler modeli ortaya çıktı öyle ki bu bölgelerin herbirinde az çok bir içsel barış vardı ve gene herbirinde savaş etkinlikleriyle kendi köy toplumunun içsel birleşmesini sağlamış olan seçkin bir *mumi* bulunuyordu". Bu bölge *mumi*'leri baskıcı iktidarın bazı ilk uygulamalarından kuşkusuz yararlandılar. Bununla birlikte, Siuai'lerin farklı iktidar ayrıcalıklarına dayalı sınıflara yönelik yaklaşımı başlangıç düzeyinde kaldı ve süreksiz oldu. Bu durum *mumi*'lerin kendi savaşçıları için kulüp binalarında fahişeler bulundurmak ve onlara domuzeti ve öteki nefis yiyeceklerden armağanlar vermek zorunda kalmalarından anlaşılıyor. Yaşlı bir savaşçı şöyle demiştir:

> "Eğer *mumi* bize kadınlar sağlamadıysa öfkelenirdik. ... Biz bütün gece cinsel ilşikide bulunur ve gene de daha çoğunu isterdik. Kulüp binası yiyecekle doldurulurdu ve biz yerdik, gene yerdik ve hiç doymazdık. O günler harika günlerdi."

Ayrıca, bir savaşı yönetmek isteyen *mumi* çarpışmada öldürülen adamlarının her biri için bir ödence (tazminat) ödemek ve

her bir adamının cenaze şöleni için de bir domuz vermek üzere şahsen hazırlıklı olmalıydı. (Tipkı sanki, sıradan insan yaşamına duyulan özel bir saygıyı sürdürmek adına günümüzde biz kendi siyasal ve askersel "büyük adamlar"ımızı her bir savaş ölüsünün sigorta edilmiş değerini kendi ceplerinden ödemeye zorluyorduk).

Dağtıcı savaş önderlerinin üretim ve tüketim üzerindeki zorlayıcı denetimleriyle yavaş yavaş nasıl sürekli önderler konumuna yükselebildiklerini başka bir betimlemeyle (tasvirle) göstereyim. Yeni Gine'nin doğu ucunun yaklaşık 125 mil kuzeyinde, Polonya doğumlu büyük etnograf Bronislaw Malinowski tarafından incelenen alçak mercan adalarından küçük bir grup oluşturan Trobriand takımadaları bulunur. Trobriandlılar toplumu kendilerine bahçeli toprakların kalıtını (mirasını) sağlayan eşitsiz rütbe ve ayrıcalığı olan ve anasoyuna dayalı bir çok klan ve altklanlara bölünmüştür. Malinowski'nin bildirdiğine göre Trobriandlılar "dövüşmeye çok istekli" idiler ve "sistemli ve amansız savaşlar" sürdürürlerdi, böylece yüzlerce mil uzaktaki adaların insanlarıyla ticaret yapmak – ya da, gerekirse savaşmak için – kanolarıyla açık denizlere açılmayı göze alırlardı. Siuai'lerin *mumi*'lerinden farklı olarak, Trobriand'ın "büyük adamlar"ının işgal ettikleri makam kalıtsal (irsi) bir makamdı ve oradan ancak savaştaki başarısızlığı nedeniyle düşürülebilirdi. Bunlardan biri, Malinowski'nin bütün Trobriandlıların "en güçlü önder"i olarak irdelediği kişi, toplam olarak binlerce insanı içeren bir düzineden fazla sayıdaki köyler üzerinde egemendi. (Onun gerçek statüsünün yüceliğinde biraz eksilme vardı, çünkü ötekiler onunla eşit oldukları savındaydılar.) En zengin ve en geniş altklanlar arasında başkanlıklar kalıtsaldı ve Trobriandlılar bu eşitsizlikleri çok önceleri yapılmış olan fetih savaşlarına bağlıyorlardı. Yüksek rütbenin göstergesi olarak deniz kabuğundan süs eşyasını yalnızca önderler takınabilirlerdi ve sıradan herhangi bir kimsenin önderin başını başka herhangi birine göre daha aşağı düzeyde tutacak biçimde durması ya da oturması yasaktı. Malinowski Bwoytalu köyünde bulunan insanların önemli bir baş-

kanın gelişini duyuran "O guya'u" diye uzayıp giden sesin duyulması üzerine "sanki bir kasırga tarafından yere atılmış gibi" verandalarından indiklerini gördüğünü anlatır.

Bu gibi saygı gösterişlerine karşın bir başkanın gerçek iktidarı sınırlıydı. Sonunda bu onun silâhların ve kaynakların denetimine değil de daha çok hısım ve evlilik bağlarına dayanan, "büyük sağlayıcı" rolünü oynama yeteneğine bağlıydı. Trobriand'ın sıradan insanları arasında konut normal olarak dayının konutuydu. Delikanlı erkekler evlendikleri güne değin bekâr kulübelerinde yaşarlardı. Sonra onlar gelinlerini analarının erkek kardeşlerinin aile çevresine götürürlerdi ve orada onlar kocanın anasoyunun bahçe topraklarında birlikte çalışırlardı. Anasoyu kuşağının varlığının tanınması anlamında, hasat zamanında erkek kardeşler anasoyu toprakları ürününün bir bölümünün kızkardeşlerine ait olduğunu doğrularlar ve başlıca ürünleri olan bir çeşit patatesle dolu armağan sepetleri onlara gönderirlerdi. Trobriand'ın başkanı kendi siyasal ve ekonomik temelini korumak için bu töreye dayanırdı. O büyük sayıdaki altkuşakların kabile şefinin kızkardeşleriyle evlenirdi. Bazı başkanların iki düzine kadar karıları olurdu ki bunların her biri erkek kardeşlerinden gelen patates benzeri ürüne zorunlu bir armağan olarak hak kazanırdı. Bu patates benzeri bitkiler başkanın köyüne teslim edilir ve bunlar özel raflarında sergilenirdi. Bu ürünlerin bir bölümü özenle hazırlanmış bulunan ve içinde başkanın bir "büyük sağlayıcı" olarak kendi konumunu onaylattığı şölenlerde dağıtılırdı, geriye kalan ürün ise kano-yapan uzmanları, usta zanaatçıları, sihirbazları ve aile hizmetçilerini beslemekte kullanılır ve böylece bunlar başkanın kontrolu altına girerler ve onun iktidarını artırırlardı. Kuşkusuz, eski zamanlarda patates benzeri ürün ambarları uzun mesafe tecimi (ticareti) ve saldırı seferleri için de dayanak sağlarlardı.

Bundan dolayı, Trobriand'ın sıradan insanları, "büyük sağlayıcı" savaş önderlerinden korkarak onlara saygı duymakla birlikte, gene de köylü statüsüne indirgenmiş olmaktan bir hayli uzaktılar. Trobriand'lılar adalarda yaşadıklarından yayılma

serbestliğine sahip değillerdi ve Malinowski zamanında nüfus yoğunlukları mil kare başına altmış kişiye yükselmişti. Bununla birlikte, başkanlar büyük bir iktidar elde edecek biçimde üretim dizgesinin (sisteminin) yeterli bölümünü denetim altına alamıyorlardı. Üç dört ay sonra ortada ne buğday taneleri, ne de patates benzeri ürün artıkları kalırdı ki bunun anlamı şuydu: Trobriand'ın "büyük sağlayıcı"sı artık insanlarını onlara yiyecek dağıtma yoluyla yönetemediği gibi ambarlarından yararlanarak sürekli bir polis-asker birliğini besleyemiyordu. Trobriandlı'ların protein gereksinmelerini sağladıkları sığ deniz göllerinin ve okyanusun açık kaynakları aynı kertede önemli bir etmen (faktör) idi. Trobriand başkanı bu kaynaklara açılan yolları kesemezdi ve bu nedenle buyruğu altında bulunanlar üzerinde gerçek anlamda sürekli baskıcı bir siyasal denetim kuramazlardı. Ama tarımın daha yoğun biçimleri içinde ve hububat ürünü bol olduğunda, "büyük sağlayıcılar"ın gücü Trobriand başkanının gücünün çok üstüne çıkardı.

Colin Renfrew'nun ortaya koyduğu gibi, onsekizinci yüzyıl doğabilimcisi William Bartiam'ın yazılarında Kuzey Amerika'nın tarım toplumlarının sosyal yapısında dağıtımın önemini gösteren grafik bir açıklama görülür. Bartram'ın Tennessee Vadisi'nin büyük bölümünün ilk sahipleri olan Cherokee'lere değgin betimlemesi (tasviri), Doğu Woodland ve Melanesia kültürlerinin tam anlamıyla farklı "çeşni"de olmalarına karşın, kabaca Trobriandlı'larınkine benzer biçimde işleyen bir dağıtım sistemini ortaya koyar. Cherokee'ler, Iroquois'ler gibi, anaerkil ve anatoprağına bağlı kurumlara sahiptiler ve dışa dönük savaşlar yaparlardı. Onların başlıca ürünleri mısır, fasulye ve balkabağı idi. Başlıca yerleşim alanlarının merkezinde büyük, dairesel biçimli "toplantı evi" bulunurdu ki orada başkanlar kurulu bir çok köyleri ilgilendiren sorunları tartışırlardı ve gene orada dağıtım şölenleri düzenlenirdi. Başkanlar kurulunun bir yüce başkanı, ya da *mico*'su vardı ki o Cherokee'lerin dağıtım ağı düzeninin bağlantı merkeziydi. Bartram'ın bildirdiğine göre hasat zamanında her bir tarım alanında *"mico'*nun tahıl ambarı" ola-

rak kabul edilen büyük bir ambar yapılırdı. "Buraya her aile kendi gücüne ya da düşüncesine göre bir miktar tahıl taşır ve bırakırdı, ya da dilerse hiçbir şey götürmezdi". *Mico*'nun tahıl ambarları ürün kıtlığında "yardım için başvurulan... bir kamu hazinesi" olarak, "yabancılara, ya da gezginlere yardım etmek üzere" bir yiyecek ambarı olarak ve "düşman üzerine seferler düzenlendiği zaman" askerî bir depo olarak işlev görürdü. Bartram'a göre topluluğun her üyesi "özgür ve toplu giriş hakkı"ndan yararlanır idiyse de, sıradan insanlar şunu açıkça kabul etmek zorunda idiler ki ambar gerçekten yüce başkana ait idi. Çünkü "hazine kral'ın ya da *mico*'nun buyruğu altındadır" ve o "yoksullara gönenci ve nimetleri dağıtmada... hak ve yetenek sahibi tek kişi"dir. *Mico*'nun, Trobriand'ın başkanı gibi, gerçek bir "kral" olmaktan uzak bulunması Bartram'ın yorumunda açıkça ortaya çıkar: kurul'un dışında bulunduğu sırada "o sıradan bir kişi olarak halkın arasına girer onlarla konuşmalar yapar, onlar da kendisiyle çok kolaylıkla ve senli benli görüşürler".

Dağıtıp paylaştırma olgusunun bilginleri ve turistleri yüzyıllarca derin derin düşündüren bir çok eski anıtların ve yapıların anlaşılmasında bir anahtar hizmeti gördüğü kuşkusuzdur. *Mumi*'lerden bu yana, gördüğümüz gibi, "büyük adamlar", kabile şefleri ve başkanlar komünal girişimler adına işgücünü örgütleme gücüne sahiptirler. Bu gibi girişimler arasında, yüzlerce işçiyi gerektiren, büyük kano'ların, binaların, mezarların ve anıtların yapımı vardır. Colin Renfrew Cherokee'lerin ağaçtan yapılmış dairesel şölen merkezi toplantı evleri ile esrarlı görünüşlü dairesel binalar arasındaki hayli çarpıcı olan benzerliğe dikkati çekmektedir. Büyük Britanya'da ve Kuzey Avrupa'da neolitik törensel kapalı yerleri çevreleyen alanların ya da "henges"lerin içinde o esrarlı binaların ağaç direklerinin delikleri bulunmuştur. Avrupa'da İ.Ö. 4000 ile İ.Ö. 2000 yılları arasındaki dönemi simgeleyen ve üzerinde gittikçe daha çok uğraşılmış (defin) gömü odaları, toprak höyükler ve sıraya dizilmiş büyük taşların nerdeyse tam benzerleri, Ohio ve Missisipi vadilerinin tarihöncesi sakinleri tarafından dikilmiş höyükleri, Polynesia'nın taştan

gömü platformları ve tek parça taştan heykelleri ve çağdaş Borneo'nun tek parça taştan gömütleri (mezarları) ve anıtları arasında görülmüştür. Bu yapıların hepsi, dağıtım şölenleri için, doğa güçlerini denetlemeye adanmış toplum ayinleri için ve ölmüş bulunan "büyük adam" denilen kahraman başkanların cömertliği ve yiğitliği adına dikilmiş anıtlar için gerekli mekân hizmetini görerek, devlet-öncesi dağıtım dizgelerinin (sistemlerinin) yumuşakça işlemesinde rol oynamıştır. Bunlar dağıtım dizgelerinin asılları değil yalnızca iskeletleri olduğu için gizemli görünürler. Biz tarımsal üretime yapılan fazladan işgücü yatırımını göremediğimiz için anıt-yapımı bu eski çağ toplulukları arasında bir çeşit irrasyonel saplantı gibi görünür. Ama bir dağıtım dizgesinin yaşayan bağlamı içinde görüldüğü zaman, gömütler (mezarlar), büyük yapı taşları ve tapınaklar bir bütünün işlevsel parçaları görüntüsünü verirler, ki bunların maliyetleri ayinlerle yoğunlaştırılmış olan tarımsal üretimin olanaklı kıldığı hasat artışları yanında önemsiz kalır.

Nüfus ne denli büyük ve yoğun ise, dağıtım ağı da o denli büyük ve paylaşımı yapan savaş önderi de o denli güçlü olur. Belli koşullar altında bir yanda dağıtıcı ve onun en yakın izleyicileri tarafından ve öte yanda sıradan besin üreticileri tarafından iktidarın kullanılması öylesine dengesizce olmuştur ki aslında toplumsal yaşamda başlıca baskı gücünü kullananlar bu dağıtıcı önderler olmuşlardır. Bu gerçekleştiğinde, merkezsel ambara yapılan katkılar gönüllü katkılar olmaktan çıkmıştır. Bunlar vergiye dönüşmüştür. Çiftlik topraklarına ve doğal kaynaklara giriş hakları son bulmuştur. Toprak ve kaynaklar belgelere bağlanmışladır.

Artık dağıtıcıların kabile şefi olmaları sona ermiştir. Onlar kral olmuşlardır.

Sanayi öncesi küçük bir devletin bağlamında bu çok önemli dönüşümleri örneklemek üzere, John Beattie'nin Banyoro topluluğuna ilişkin betimlemesine başvuracağım. *Mukama* adı verilen kalıtsal bir hükümdarca yönetilmiş olan, yaklaşık 100.000 nüfusa sahip Bunyoro topluluğu şimdi Doğu Afrika'da Uganda olarak bilinen merkezsel göl bölgesinin 5.000 mil karelik bir parçasını

işgal etmişler ve yaşamlarını başlıca darı ve muz yetiştirerek kazanmışlardır. Bunyoro'lular feodal olmakla birlikte gerçek bir devlet toplumu biçiminde örgütlenmişlerdi. Onların *mukama*ları sadece dağıtıcı bir başkan değil, bir kraldı. Bütün toprakları ve doğal kaynakları kullanma ayrıcalığı sayısı yaklaşık on ikiyi bulan şeflere *mukama* trafından bahşedilen belgeye dayalı bir hak idi ve şefler sonradan bu hakkı sıradan kişilere aktarırlardı. Bu hakkın karşılığında, *mukama*'nın karargâhına iktidar hiyerarşisi kanalıyla bol miktarda yiyecek, el sanatı ürünleri ve iş gücü hizmetleri akıtılırdı. *Mukama* ise bu malların ve hizmetlerin kullanılmasını devlet örgütleri adına yönlendirirdi. Yüzeyden bakınca, *mukama* tıpkı bir başka "büyük sağlayıcı" dağıtım şefi gibi görünür. Beattie'nin anlatımıyla:

> Kral malların ve hizmetlerin hem yüce alıcısı, hem de yüce vericisi olarak görülürdü. ... Buyrukları altındaki insanlardan kendileri de vergi alan büyük şeflerin Mukama'ya topraklarının ürünlerinden bir bölümünü tarım ürünleri, sığır, bira ya da kadınlar biçiminde teslim etmeleri gerekirdi. ... Ama kral'a yalnız şefler değil herkes bir şeyler vermeliydi. ... Bu nedenle, verici olarak Mukama'nın rolü daha az vurgulanmış değildi. Onun özel adlarından bir çoğu onun gönül yüceliğini vurgular ve geleneksel olarak onun hem şölenler biçiminde hem de bireylere dağıtılan armağanlar biçiminde çok fazla verici olması beklenmiştir.

Ama *mukama*'nın Trobriand ya da Cherokee'lerin yüce şefleriyle karşılaştırılması iktidar ilişkilerinin ters yüz edilmiş olduğunu gösterir. Trobriand ve Cherokee şefleri besin üreticilerinin cömertliğine bağımlı durumdaydılar; Bunyoro'luların besin üreticileri ise kral'ın cömertliğine bağımlı idiler. Dökülen kan yüzünden öç alınmasına izin verilmesini ya da verilmemesini ancak *mukama* kararlaştırılabilirdi ve mukama'nın gelirine katkıdan kaçınılması ilgili kişinin topraklarını yitirmesine, sürgün edilmesine ya da bedensel cezaya çarptırılmasına yol açabilirdi.

Mukama zengin şölenler vermesine ve bir "büyük sağlayıcı" olarak ün kazanmasına karşın gelirinin çoğunu baskı güçleri üzerindeki tekelini desteklemekte kullanırdı. Merkezsel tahıl ambarları üzerindeki denetimine dayanarak o sürekli bir saray muhafız gücünün varlığını sürdürdü ve savaşta yiğitlik gösterenlere ve kendisine sadık kalanlara ödüller yağdırdı. *Mukama* devlet hazinesinin önemli bir bölümünü de bizim bugün "imaj yaratma" ve halkla ilişkiler dediğimiz konular için harcadı. O çevresini bir çok memurlarla, papazlarla, sihirbazlarla ve ayrıca mızrakların, krallık mezarlarının, krallık davullarının, krallık tahtlarının, krallık taçlarının bakıcıları türünden krallık simgelerinin muhafızlarıyla ve krallık taçlarının "putters-on"larıyla ahçılar, hamam bakıcıları, çobanlar, çömlekçiler, derikumaş yapıcıları ve müzisyenlerle doldurdu. Memurların çoğunun bir kaç yardımcısı vardı. Öteki danışmanlar, kâhinler ve hizmetliler bir şefliğe atanma umuduyla sarayın çevresine yığılırlardı. Orada *mukama*'nın geniş haremi, çok sayıda çocukları, erkek kardeşlerinin ve sarayın öteki önemli kişilerinin çok karılı ev halkı da hazır bulunurdu. İktidarını zarar görmeden korumak için, *mukama* ve sarayının bir bölümü bütün Bunyoro toprağında sık sık geziler yaparlar, bu sırada masrafları şeflerce ve sıradan halk tarafından karşılanan yerel saraylarda kalırlardı.

Beattie'nin ortaya koyduğu gibi, Bunyoro krallığının bir çok özellikleri Roma-sonrası feodal Avrupa'da da görüldü. *Mukama* gibi, Fatih William (William the Conqueror) ve maiyeti de on ikinci yüzyıl İngilteresi'ni durmadan dolaştıkları sırada "şeflerini" denetlediler ve onların konukseverliklerinden yararlandılar. O tarihlerde İngiliz kralları hâlâ dağıtım ağlarının başındaki "büyük sağlayıcılar" sıfatıyla kökenlerinin kanıtlarını sergilemekte idiler. Örneğin, Fatih William yılda üç kez büyük şölenler düzenledi ve hepsinde tacını giydi ve çok sayıda lordları ve uyrukları ağırladı. Ancak ilerde göreceğimiz gibi, devlet dizgelerinin daha da gelişmesi hükümdarların uyrukları için "büyük sağlayıcılar" olarak davranmalarına ilişkin bütün yükümlülüklerin yavaş yavaş ortadan kalkmasına yol açtı.

Bir dağıtım şefliğinin feodal bir devlete dönüşümü acaba hangi koşullar altında ortaya çıktı? Yoğun üretim, nüfus artışı, savaş, hububatın ambarlanması ve dağıtıcıların kalıtsallığı (irsiliği) etmenlerine bir de şunu ekleyin: impaction. Robert Carneiro'nun ileri sürdüğü gibi, varsayalım ki dağıtıcılarca kendilerine hizmet verilen bir nüfus çevresel engellerle kapatılmış ya da kuşatılmış bir bölgede çoğalmaktadır. Bu engellerin aşılmaz okyanuslar ya da tırmanılan dağlar olmaları gerekmez; tersine, bunlar sadece ekolojik transit bölgelerinden ibaret olabilirler ki buralarda aşırı kalabalıklaşmış köylerinden kaçmış olan insanlar şu iki sonuçla karşılaşırlar: yaşamlarını sürdürmek için onlar ya yaşam standartlarında ciddi bir azalmayı kabul etmek ya da tüm yaşam biçimlerini değiştirmek zorundadırlar. Impaction ile; iki tür topluluk sürekli bir bağımlılık statüsünün sağladığı kazançları bağımsızlıklarını korumaya çalışmanın maliyetlerinden fazla bulabilir. Birinci durumda, transit bölgelerine girmeye zorlanmış olan akraba topluluklarından oluşan köyler için, yerleşik akrabalarınca üstlenilen dağıtımlara sürekli katılma karşılığında bir bağımlılık ilişkisini kabul etmek çekici gelebilecektir. Ve ikinci olarak, savaşta yenilgiye uğratılan düşman köyler sözü geçen bölgelere kaçmaktansa vergi ve haraç ödemeyi daha az külfetli bulabileceklerdir.

Yeni ortaya çıkan köylülüğün denetim altında tutulması için ona doğrudan yapılan çok küçük bir fiziksel baskı yeterlidir. Genç ve yaşlı kuşakların ya da gelin-veren, gelin-alan bağlaşma (ittifak) gruplarının kaynaklardan farklı yararlanmalarını haklı göstermek üzere akrabalık ilişkileri kullanılır (gelin verenler bunun karşılığında bir çeşit haraç ya da işgücü yardımları almayı beklerler). Ambarlanmış hububattan yararlanma zanaatsal ya da askersel hizmetlerin yerine getirilmesi koşuluna bağlı kılınabilir. Ya da daha güçlü olan grubun "büyük adamlar"ı topladıkları ürünün daha azını dağıtarak düpedüz vergilendirmeyi başlatırlar. Dış savaşlar artar ve yenilgiye uğratılan köyler vergi ve haraç ağı içinde düzenli biçimde özümlenirler. Artan sayıda askersel, dinsel gruplar ve zanaat uzmanları merkezsel hu-

bubat ambarlarından beslenirler ve böylece iyiliksever "büyük sağlayıcılar" olarak hükümdarların görüntüsü büyük güç kazanır. Ve bütünleşmiş besin üretim tesislerinin etkinlik alanı büyüdükçe, tecim (ticaret) ağları genişledikçe, nüfus arttıkça ve üretim süreci daha çok vergi, daha çok işgücü ve haraç yoluyla daha da yoğunlaştıkça, polis-asker-papaz-yönetici seçkinlerle yeni ortaya çıkan ve besin-üretiminin ağır işlerini yürüten köylü sınıfı arasındaki toplumsal mesafe daha da artar.

Çevresel kuşatma ve impaction kuramı kanıtlarla ne kadar uyum içindedir? İlkel devletin gelişmesinin en olası altı bölgesi kuşkusuz, açıkça kuşatılmış türdeki üretim bölgelerine sahip bulunuyor. Malcolm Webb'in gösterdiği gibi, bütün bu bölgeler tarımsal gizilgücü olağanüstü azalmış üretim alanlarıyla çevrili olan küçük toprak parçalarını içerirler. Gerçekte, bunlar çölle ya da en azından çok kuru alanlarla çevrili bulunan ırmak vadileri ya da göl sistemleridirler. Eski Mısır, Mezopotamya ve Hindistan'ın, Nil, Tigris-Euphrates (Dicle-Fırat) ve Indus ırmaklarıyla sulanan ovalarına bağımlı oldukları çok iyi bilinir. Eski Çin'de iklim, toprak ve topografya koşulları Sarı Irmak Havzasının ırmak kıyılarının ötesinde yoğun tarım biçimlerini sınırlamıştır. Tehuantepec'in güneyine düşen Mexico merkez dağlık bölgesi de yağışsızdır ve ayrıca "eskiden yerli nüfusun yerleşim merkezleri olan dağlık havzalardaki ve ırmak vadilerindeki bölgesel sağanaksızlığın getirdiği sert etkilerden çok zarar görür." Ve son olarak Peru'nun deniz kıyıları And dağlarından aşağılara akan kısa kıyısal ırmakların kıyılarında uzanan zengin bitki örtüsü ile öteki bütün alanlarda hüküm süren çöl koşulları arasındaki keskin karşıtlıkla göze çarpar. Bütün bu bölgeler aşırı ölçüde saldırgan olan dağıtıcı savaş şeflerinin ellerinde gittikçe yoğunlaşan iktidardan belki de kaçma yollarını aramış olan köyler için özel güçlüklere yol açarlar.

Ayrıca, kuşkusuz bütün bu bölgeler devletin ortaya çıkışından önce hızlı nüfus artışına sahne olmuş yerlerdi. Daha önce Orta Doğu nüfusunun İ.Ö. 8000 ve 4000 yılları arasında kırk kat arttığını belirttim. Karl Butzer'in yaptığı kestirime göre İ.Ö. 4000

ve 3000 yılları arasında Mısır'ın nüfusu iki katına çıkmıştır. Meksika'da ilk devlet oluşumunun dağlık bölgelerinde William Sanders'in kestirimine göre nüfus üç kat ya da dört kat artmıştır ve buna benzer kestirimler Peru, Çin ve Indus Vadisi için de geçerlidir. "Bütün bölgeler için yerleşim alanlarının yalnızca toplam sayısında değil ama ayrıca bunların dağılım yoğunluğunda, boyutunda ve özenle kurulmalarında bir artış olduğu izlenimi edinilir".

Malcolm Webb savaşla ilgili kanıtları da gözden geçirmektedir. Mısır'ın söylencel (efsanevi) tarihi bir fetih masalıyla başlar ve gelişmiş savaş araçları ve istihkâmlar arkeolojinin daha ilk kayıtlarında ortaya çıkarlar. Mezopotamya'da hanedan öncesi zamanların başlarında silâhların, kölelerin ve savaşların betimlenmeleri görülür. İstihkâmlar ve belgelere dayalı kanıtlar, ilk Sarı Irmak devletlerinin ortaya çıktıkları sırada, Shang China'nın son derece askersel bir toplum olduklarını gösteriyorlar. İlk İndus Irmağı devletlerinin merkezinde son zamanlarda elde edilen bulgular fetihlerle yıkılmış bulunan çok tahkim edilmiş neolitik köylerin varlığını doğrulamaktadır. Yeni Dünya'da "gerek kıyısal Peru gerekse Ortaamerika uzun bir savaş tarihini sergiler"; arkeolojik " savaş belirtileri en geç İ.Ö. birinci bin yılın başlangıcında görülür."

Devletin gelişmesine yol açan savaş türü kuşkusuz Yanomamo türündeki içsel savaştan çok köylerin geniş koalisyonlarıyla yürütülen uzun mesafeli dış savaş olmalıdır. Anatoprağına bağlılık çok-köylü askersel bağlaşmaları (ittifakları) oluşturmakta babasoyuna dayalı köy gruplarının sınırlı gücünü aşmanın zaman zaman yinelenen bir yöntemi olması nedeniyle öyle görünüyor ki devlet olmanın eşiğindeki toplumlar sık sık anasoyuna dayalı toplumsal örgütlenme biçimlerini kabul ediyorlardı. Robert Briffault'a göre, eski devlet toplumlarının devletlik katına erişmelerinin kısa bir zaman önce ve sonrasında anasoyuna bağlı kurumlara sahip bulundukları yolundaki görüşü destekleyen bir hayli yazınsal kanıtlar vardır. Büyük Egyptologist (eski Mısır uygarlığını inceleyen), Flinders Petrie, örneğin, hanedana dayalı er-

ken Mısır'ın yönetsel bölümlerinin, ya da eyaletlerinin bir zamanlar anasoyuna bağlı klanlardan oluştukları ve en erken dönemlerde ise evlilik sonrasında konutun anatoprağında kurulduğu görüşündeydi. Yunan tarihçi, Strabo, eski Girit halklarının başlıca dişi tanrılara taptıklarını, kadınlara kamu yaşamında üstün bir rol bahşettiklerini ve anasoyu toprağına bağlılığı uyguladıklarını yazmıştır. Plutarch der ki, Isparta'da evlilik anasoyu toprağına bağlıdır ve "kadınlar erkekler üzerinde egemendirler." Büyük klassisist Gilbert Murray şuna kani olmuştur ki Yunanistan'da Homer zamanında "oğullar yabancı köylere giderler ve oralarda toprak sahibi kadınlara hizmet ederler ve onlarla evlenirlerdi." Herodotus Akdeniz'in doğu ucundaki Likyalılar hakkında şöyle derdi, "Onların acayip bir töreleri vardır ki buna göre onlar dünyanın öteki her ulusundan farklıdırlar: kendileri babalarının değil analarının ismini kullanırlar". Ve Tacitus ilk Almanlar hakkında şöyle yazmıştır: "bir kızkardeşin oğullarının amcaları karşısındaki konumu babaları karşısındaki konumunun aynıdır" ve "hatta bazıları amcayla olan bağın daha güçlü olduğunu düşünürler".

Çağcıl bir antropoloğa göre ananın erkek kardeşi ve kızkardeşin oğlu arasındaki bağa böyle bir önem verilmesi daha önce anasoyuna dayalı bir örgütlenmenin varlığını özellikle düşündürür. Ayrıca, Tacitus'un eski Almanya'daki kadınların görece yüksek olan statüsüne ilişkin betimlemesi savaşçı giysileri içindeki kadınların aynı giysiler içindeki erkeklerle yan yana gömüldüklerini ortaya koyan bulgularla destekleniyor. Livy'nin bildirdiğine göre, *curiae*'ye, ya da en eski yönetsel birimlere, Romulus'ün izleyicileri tarafından ırzlarına geçildiğine inanılan Sabine kabilesi kadınlarının adları verilmiştir. Son olarak, Briffault Roma'nın akrabalık terimlerinin babanın erkek kardeşi ve ananın erkek kardeşi arasındaki bir ayırımı koruduğunu belirtir. Öncekine *patruus;* sonrakine *avunculus* adı verilmiştir. Ata anlamındaki Latince sözcük *avus* idi. Bu nedenle, anasoyuna dayalı bir dizgede olduğu gibi, ananın erkek kardeşi kız kardeşin oğluyla ortak atayı gösteren bir terimle adlandırılmıştır. (İngi-

lizce "uncle" sözcüğünün "ananın erkek kardeşi"nin karşılığı olan sözcükten gelip yaşaması ananın erkek kardeşi – kız kardeşin oğlu ilişkilerinin taşıdığı eski önemi düşündürüyor.)

Avrupa'nın ve Güneybatı Asyanın devlet öncesi bir çok kültürleri arasında bulunan kadın heykelcikleri ve heykelleri anasoyuna dayalı örgütlenmeleri anımsatan bir başka kanıtlar dizisini sağlıyor. Örneğin, Malta'da, İ.Ö. 2000 yılında yapılmış olan Tarxien Tapınağı'nda oturmuş durumda şişman bir kadının altı ayak boyunda taştan bir heykeli bulunmuştur. "Şişman bayanlar" teması Malta tapınaklarında bulunan daha küçük bazı metinlerde yankılanır ve bunların hepsi de insanların gömülmeleriyle, sunaklarla ve kutsanmış hayvanların kemikleriyle ilgilidir ve kadın atalara tapınmayı anımsatırlar.

Bu kanıtların büyük çoğunluğu Avrupa'daki ikincil devletlerin oluşumuna ilişkin bulunmakla birlikte, ilkel devletlerin daha önceleri ana soyuna dayalı benzer bir aşamadan geçmiş oldukları sonucuna varılmasını haklı bulmak yeterince tutarlıdır. Ama, gerek ilkel gerek ikincil devletler için, böyle bir aşama varolduysa, bu kısa sürmüş olmalıdır. Klâsik Yunan ve Roma tarihçilerinin yazıları arasından gözümüze ilişenler daha önce anasoyuna dayalı düzene dönmüş bulunan dizgelerin (sistemlerin) günümüze uzanan izleridirler. Çok az sayıda eski ya da çağcıl devlet toplumları anasoyuna dayalı kalıtsallığı sürdürürler ya da anasoyu-yerselliğine (matrilocality) bağlılığı yürütürler (bu nedenledir ki Herodotus Likyalı'ları "dünyadaki başka her ulus"tan farklı olarak betimlemiştir). Devletin ortaya çıkmasıyla kadınlar yeniden statü kaybına uğramışlardır. Roma'dan Çin'e dek onlar hukuksal açıdan babalarının, kocalarının ya da erkek kardeşlerinin vesayeti altındaki kişiler olarak tanımlandılar. Kanımca, bunun nedeni silâhlı güçleri oluşturup yetiştirmek için artık anasoyu-yerselliğine işlevsel yönden gerek kalmamış olmasıdır. Dayanışmaları ve etkililikleri evlenme sonrası kurulan ortak konutlara değil, hiyerarşik rütbelere ve sert bir disipline dayanan asker uzmanlar kullanarak devletler savaş yaparlar. Bu nedenle, devletin ortaya çıkmasıyla birlikte eski

erkek egemenliği kompleksi bütün gücüyle yeniden kendini gösterdi. Devlet-öncesi topluluklar olan Siuai'lerin, Trobriandlı'ların ve Cherokee'lerin dış savaşlara girişmeleri ve anasoyuna dayalı kurumlara, ama daha dışsal türdeki savaşlara girişen Bunyoro devletinin babasoyuna bağlı kurumlara ve güçlü bir erkek egemenliği kompleksine sahip bulunmalarının bir rastantı olduğu kanısında değilim.

İlkel devletler belli bir bölgede bir kez kuruldular mı, ikincil devletler çeşitli özel koşullar altında gelişmeye başlarlar. Bazı ikincil devletler daha gelişmiş komşuları tarafından yapılan yağmacı saldırılara karşı bir savunma amacıyla kurulurlar; ötekiler hem stratejik ticaret yolları üzerindeki hem de herhangi bir bölgede devletlerin büyümesine genellikle eşlik eden transit sürecinde hacmi artan mallar üzerindeki denetimi ele geçirme girişimlerinin bir sonucu olarak gelişirler. Daha başkaları da bir devletin kıyısında onun zenginliğini yağmalamak için yaşayan göçebe toplulukların yaptıkları girişimin sonucunda oluşurlar. Yoğun üretimin ve çoğalan nüfus baskılarının bölgenin ilkel devletlerinin evrimine yol açmadığı sonucuna varmadan önce, nüfus yoğunluğu görece düşük, un-impacted bölgelerde bulunan devletler daima bu olasılıklar akılda tutularak incelenmelidir. Örneğin, nüfus yoğunluğu düşük çoban topluluklar – Türkler, Mongollar, Hunlar, Mançular ve Araplar– sık sık devletler geliştirdiler ama bunu ancak daha önce varolan Çin, Hint, Roma ve Bizans imparatorluklarını yağma ederek gerçekleştirdiler. Batı Afrika'daki ikincil devletler köle, altın ve fildişi ticaretini denetlemek için Müslümanların ve Avrupalıların yaptıkları girişimlerin bir sonucu olarak geliştiler, oysa güney Afrika'daki Zulu'lar ondokuzuncu yüzyılda kendi yurtlarını istila eden Hollandalı sömürgecilerin yarattıkları askersel tehlikeye karşı koymak üzere bir devlet geliştirdiler.

İlkel devletlerin evrimiyle ilgili olarak benim en çok dikkate değer bulduğum olgu bu evrimin bilinçsiz bir sürecin sonucu olmasıdır: Bu kocaman dönüşümde payı olanlar neyi yaratmakta olduklarını anlamış olmaktan uzak görünüyorlar. Kuşaktan ku-

şağa yeniden dağıtım dengesindeki farkedilmez değişimler sonucunda, insanlar kendilerini öyle bir yaşam biçimine bağladılar ki orada çoğunluğu oluşturanlar azınlığın yüceltilmesi adına kendilerini aşağıladılar. Malcolm Webb'i değişik sözcüklerle özetlersek, uzun sürecin başlangıcında hiç kimse sonucu önceden göremiyordu. "Kabile eşitçiliği, buna sıkıca bağlanıldığı sırada bile, değişmenin niteliği kavranmaksızın yavaş yavaş yok olacak ve mutlak denetimin son başarısı bu noktada yerleşik törenin sadece önemsiz bir değişikliği gibi görünecekti. Yönetsel iktidarın sağlamlaştırılması, günün koşullarına karşılık olarak bir dizi doğal, yararlı ve (eğer varsa) sadece hafifçe yasa-dışı yanıtlar biçiminde gerçekleşecek devlet-iktidarının her yeni kazanımı da çağdaş pratikten yalnızca küçük bir ayrılmayı simgeleyecekti". Eski meclisin kalıntıları en sonunda kralın yükselen iktidarı karşısında güçsüz kaldıklarında kralın sadece şanlı bir *mumi* oldu ve bu yüce statünün dost ve akrabalarının yardımına dayandığı günleri hiç kimse anımsamayacaktı.

Benim kültürün gelişimi konusundaki açıklamamı aşırı ölçüde belirlenimci ve mekanik bulanların şu olasılığı irdelemelerini ısrarla istiyorum: işte tam şu anda biz gene yavaş gelişen aşamalarla bir dizi "doğal, yararlı ve sadece hafifçe ... yasadışı" değişikliklerin içinden geçiyoruz, ve bu değişiklikler toplumsal yaşamı öyle yollarla dönüştürecektir ki bugün yaşayanlar arasında bunları gelecek kuşaklara yüklemeyi bilinçlice isteyenlerin sayısı pek az olacaktır. Açıkçası, bu durumun çaresi toplumsal süreçlerdeki belirlenimci (determinist) bir ögenin yadsınmasında bulunamaz; tersine, çare o ögeyi halkın kavrayış alanına sunmakta aranmalıdır.

Ama daha sonra bu öykünün moral sonuçlarına daha çok yer ayıracağım. Bizim önümüzde duran ivedi görev üretimdeki yoğunlaşmaların, çevresel tükenmelerin ve ekolojik bunalımların değişik bölge örneklerinin bağlamında devletteki yükselmenin yeni sonuçlarını izlemektir. Ben önce Mesoamerica'nın korkunç tarihine dönüyorum.

8
Mesoamerica'nın Colomb-öncesi Devletleri

Bazı arkeologların savına göre ekolojinin ve çoğalan nüfus baskısının Mesoamerica'daki devletin ortaya çıkışıyla pek ilgisi yoktur. Onlar devlet düzeyine geçişin ilk önce yoğun tarım biçimlerinin uygulanmasına olanak tanımayan ve nüfusun dağılmasını önleyen engelleri de bulunmayan alçak bataklıklarda ve yabanıl ormanlarda yaşayan Olmec ve Mayalar arasında gerçekleştiğine inanırlar. Güya bu orman devletleri Olmec ve Maya'ların dünyayı kavrayışlarına özgü devindirici tinsel güçlerin bir sonucu olarak gelişmişledir. Olmec'ler ve Maya'lar, yağmurların, ürünlerin ve yaşamın sürmesinin tanrılardan gelen nimetler olduklarına inandıkları için, törensel merkezler kurmak ve besin üreticisi olmayan bir papaz sınıfını barındırıp geçindirme konusunda görevli oldukları duygusuna kapılmışlardır. Onlar öteki devlet-öncesi köy topluluklarından daha dindar oldukları için daha büyük tapınaklar inşa etmişler ve papazlarına ve memurlarına olağanüstü büyük bir saygı ve bağlılık göstermişlerdir. Maliyet kazançları konu dışıydı. Onların siyasal örgütlenmeleri nüfus artışından, azalan verimlerden, savaştan, yerel sıkıştırılmadan – ya da bu kerte kaba olan herhangi bir başka olgudan doğmadı. Tersine, o iyiliksever bir teokrasiye gönüllü olarak başeğmekten doğup gelişti. Mesoamerica devletinin kökeni için bu tür açıklamayı yapan arkeologların, insanın inanç ve becerisi karşıt ekolojik koşulları yenmiştir görüşünden coşkuya kapıldık-

ları anlaşılıyor. Olmec ve Maya gibi kültürlerin yaratıcı başarılarının kutlanmasının ardında yatan duyguyu anlayışla karşılamakla birlikte, insan etkinliğinin en yüksek esinle dolu biçimleri üzerinde bile ekoloji ve üreme faktörlerinin yaptığı sınırlamaları kavramamızın çok daha önemli olduğu kanısındayım.

Olmec'ler gerçekten şaşkınlık veren bir örnektir. Meksikalı arkeolog Covarrubias tarafından Yeni Dünya'nın "ana uygarlığı" olarak betimlenen Olmec'ler Meksika Körfez Kıyısı devletleri olan Vera Cruz ve Tabasco'nun nemli düzlüklerinde ve kıyı ovalarında yerleşmişlerdi. Onlar İ.Ö. 1200 ile 800 yılları arasında iki ya da üç acre (1 acre= 0.4 dönüm, ç.n.) genişliğindeki yapay tepeler üzeride geniş aralıklarla –Yeni Dünya'nın en eski yapıları olan– bir takım tapınak merkezleri kurdular. En iyi bilinen yapı Tabasco'da bir bataklık ortasındaki bir ada üzerinde bulunan La Venta'dır. La Venta'nın en görkemli yapısı çapı 420 ayak (1 ayak/foot = 30.5 cm, ç.n.) ve yüsekliği yaklaşık 105 ayak olan topraktan yapılmış bir konidir. Stelae adı verilen yazılı mezartaşı benzeri elli tonluk kalın kesme taş dilimlerden oluşan anıtsal yapılar, sunaklar ve Amerikan futbolu kasklarını giymiş gibi görünen kocaman, yuvarlak insan başları yapı alanında dağınık biçimde duruyorlardı.

Olmec'lerin törensel merkezleri dağıtıcı-şeflerinin işbirliği pojeleri düzenlemek ve heykelcilikte, duvarcılıkta yeşim kuyumculuğu işlerinde ve güzel seramikler yapımında uzmanlaşmış sanatçıları destekleme yeteneklerinin çarpıcı kanıtlarını içermekle birlikte, onların çabalarının düzeyi bir devlet-katındaki yönetimden beklenen düzeyin gerisindedir. Her bir alan iki ya da üç bini aşmayan bir nüfus tarafından kolaylıkla yapılabilen türdendir ve her biri ötekilerden onlarla birbirine bağlı tek bir siyasal dizge (sistem) oluşturamayacak kadar uzaktır.

Olmec'leri doğru bir görüş açısı içinde ele almak için, tarihsel olarak devlet oluşumunun eşiğine varmış oldukları bilinen alanlara özgü yapım düzeyinin irdelenmesi gerekir. Örneğin, ilk Fransız bulucuları (kâşifleri) Missisipi Vadisi'ne çıktıkları za-

man, kalabalık "kasabalar"la ve ağaçtan tapınakları, papazların ve soyluların evlerini taşıyan topraktan yapılmış kocaman platformlarla karşılaştılar. Bu yapıların en büyüğünün bir kalıntısı olan Cahokia tepeciği doğu St. Louis'nin dış mahallelerinde hâlâ yerindedir. Burası buldozerlerle çiğnenmeden önce, yüz ayak'ı aşkın bir yükseklikte idi ve onbeş acre (1 acre = 0.4 dönüm, ç.n.) genişliğinde bir alanı kaplıyordu, oysa Olmec'lere özgü alanların genişliği iki ya da üç acre idi. Üstelik, biz vergi salma, asker toplama ve izleyicilerini cezalandırma yetkisinden yoksun bulunan "büyük adam"ın yani dağıtıcı-şefin desteğiyle etkileyici başarılı inşaat işlerinin yapılabildiğini biliyoruz. Pasifik Kuzeybatının tarım-dışı toplulukları olan ve dağıtıcı-şeflerin yönetimindeki Kwakiutl ve Haida'lar bile totem sırıkları ve oymalı ev direkleri biçiminde bazı anıtlar yapabilme yeteneğine sahiptiler. Avrupa'da Stonehenge'de ve çiftçiliğin yayılmasıyla bağdaşan öteki ilk tören merkezlerinde, devlet-öncesi şeflikler La Venta'da bulunanlardan bir hayli daha ağır olan taş bloklardan özenle yapılmış astronomi amaçlı anıtlar dikmeyi başarmışlardır. Ve Olmec'lerin alanları Meksika'nın merkez yaylasının dağlık yerlerinin büyük merkezleriyle karşılaştırıldıklarında gerçekten küçük kalırlar. Bunlar olsa olsa devlet olmanın başlangıç düzeyinde kalmış olan bir gelişme aşamasını temsil ederler. Gelişmeyi daha ileri götürmekte başarısız olmaları açıkçası ekolojik koşullar nedeniyle bölgesel nüfus yoğunluklarının düşük düzeyde ve yörede sıkışmamış olarak kalmasından kaynaklanmıştır.

Ben şu olasılığı da belirtmek isterim ki merkez platosunun dağlık yerlerinde Olmec'lerden önceki devletleşmenin başlangıcını gösteren törensel yapıların bulunması umudu hâlâ vardır. Ronald Grennes-Ravitz ve G. Coleman tarafından yapılan son kazılardan anlaşılmaktadır ki Morelos'da ve Mexico Vadisi'nde bulunan heykelcikler Vera Cruz ve Tabasco'da bulunanlar kadar eski tarihlidirler. Ayrıca, bu dağlık yöre alanlarının Olmec sanat ürünlerine Olmec'ler dönemini 400 yıl kadar önceleyen dağlık yörenin yerli seramik geleneklerini içeren toprak katmanları

üzerinde rastlanmıştır. Bu nedenle, Olmec tapınak merkezlerinin bir ölçüde ilk dağlık yöre devletlerinin gelişmesine bağlı kalmış bulunmasının ortaya konabilmesi hâlâ olasıdır. Hatta Olmec alanlarının sömürge ileri karakollarını –belki de Grennes-Ravitz ve Coleman'ın ileri sürdükleri gibi hac merkezlerini– temsil etmeleri olasıdır ve bu yerlerin çevresinde tropikal ovalarla çorak merkez platosu arasında ticaret örgütlenmiştir.

Olmec'lerin stratejik özyurtlarının doğusundaki bir başka bölge olan Yucatan Yarımadasında devlet oluşumuna doğru uzanan yol ekolojik ilkelerle sanki alay etmektedir. Burada yaşamış olan Maya halkı karmaşık bir hiyeroglif yazı ve matematiksel numaralama dizgesini bulmuş, akordiyon biçimli kitaplarda kendi tarihini yazmış, kesin astronomik gözlemler yapmış, çok doğru bir güneş takvimi geliştirmiş ve taş heykelciliği ve duvarcılık sanatlarında büyük usta olmuşlardır.

Ve nihayet Yucatan Yarımadasının daha aşağıda kalan yarısı Petén adı verilen sık bir cengel bölgesiyle kaplıdır. Maya'lar İ.S. 300-900 yılları arasında bu bölgenin tam ortasında bir çok tören merkezleri yapımıyla meşgul olmuşlardır. Norman Hammond Yucatan'ın güney bölümünde, aralarındaki ortalama mesafe ancak 15 km (9.3 mil) olan seksen üç büyük alan saptamıştır. Bu merkezlerde şunlar görülmektedir: taş döşeli merkez meydanları çevresinde bakışımlı (simetrik) olarak gruplandırılmış özenle süslenmiş çok odalı binalar; ayin gösterileri için dans alanları; üzerinde anma tarihleri, hükümdarların soyağacı bilgileri ve henüz şifresi çözülmemiş başka tarihsel bilgiler bulunan kalın dilim biçiminde taş anıtlar; üzerinde oyma ek hiyeroglif metinler olan sunaklar ve tanrıların ve soyluların kocaman heykelleri. Bütün bunlardan daha yüksekte kesme taşla kaplanmış ve tepelerine taş tapınaklar kurulmuş büyük kesik piramitler bulunuyor. Alanların en genişi olan Tikal'ın tapınak piramitleri meydan zemini üzerinde dimdik 190 ayak yükselir. İ.S. 19. yüzyıl boyunca Tikal kendi kırsal çevresinde 40.000 kadar sakini barındırmış olabilir oysa tüm bölgenin yoğunluğu mil kare başına 250 kişi olarak kestirilmektedir. Buna göre Petén'in nüfus yoğunluğu

çağdaş Avrupa'nınki kadardır. Kuşkusuz Maya merkezlerinin en büyükleri küçük devletlerin yönetsel başkentleriydi. Ama Maya'ların dağlık bölgede önceden varolan devletlerden tam anlamıyla bağımsız olarak devlet olmayı başarma şansları yoktur. Biraz sonra betimleyeceğim Teotihuacán, Tikal ağaç tepelerinden daha yukarıya yükselmeye henüz başladığı sıralarda bile onbinlerce sakini barındırıyordu. Teotihuacán Tikal'dan 600 milden daha uzaktadır, ama büyük dağlık bölge imparatorluklarının düzenli olarak gönderdikleri askersel ve ekonomik şok dalgaları daha uzaklara bile ulaşmıştır. Biz İ.S. 300 yılında, Petén'e yükseklerden bakan Guatemala dağlık bölgesinde bir Maya kenti olan Kaminaljuyú'nun Teotihuacán'ın etkisi altına girmiş bulunduğunu biliyoruz. Kaminaljuyú belki de Petén, Pasifik kıyısı ile Merkezsel Meksika Plateau'su (Yaylası) arasındaki ticaret yollarını denetim altında tutan askersel bir garnizonu içeriyordu. İ.S. 300 yılında Petén merkezlerindeki ticaret malları, boyama stilleri ve mimarlık motifleri Maya'ların merkezsel yaylanın dağlıklarındaki olaylardan etkilenmiş bulundukları konusunda hiç bir kuşku bırakmıyor. Geç oluşum gösteren ya da erken klasik nitelikli dağlık yöre devletleriyle ilk Maya devletleri arasında Petén'de başgösteren gerçek askersel çatışmalar da gözden uzak tutulmamalıdır.

Maya'larla onların dağlık yöre komşuları arasındaki ticaret de Maya'ları devlet olmaya yaklaştırmış olabilir. Petén bölgesi *metates* ya da *manos*'lar ya da bıçaklar ve fırlatılan sivri uçlu cisimler yapmaya elverişli yerli kaya yataklarından yoksundur. Bu kalemler tahıl öğütülmesi ve askersel silâhlar için çok önemlidirler. Bunlar, tuzla birlikte, dağlık yörelerle yapılan ticaret ile elde edilirlerdi. Bu ticaret erken dönem Maya dağıtıcı-şefleriyle sıradan insanlar arasındaki mesafeyi iki bakımdan daha da açmış olabilir: kendileriyle iş yapmak zorunda oldukları devlet katındaki soylularla eşit düzeyde bulunan daha güçlü bireylerce daha uygun ticaret koşulları elde edilebilirdi ve bu ek stratejik kaynaklar üzerideki denetim yeni yeni ortaya çıkan besin üretici köylüleri denetleme potansiyelini arttırabilirdi. Genellikle, ti-

caret oylumu (hacmi) ne denli büyükse, dağıtım dizgesinden (sisteminden) geçen akış da ve dağıtım süreciyle yükümlü bireylerin gücü de o denli büyük olur.

Maya merkezlerinin ikincil devletler olarak yorumlanmasına olanak tanıyan kanıtlar Petén bölgesinin kendi içinde oluşan nüfussal ve ekolojik baskıların da devletin oluşum sürecine katkıda bulunabileceği olasılığını dışlamaz. Yakından bakınca, Petén "cengeli"nin sürprizlerle dolu olduğu ortaya çıktı. Onun aydınlatılması gereken ilk yönü boyutudur – Amazon-Orinoco'un 2 milyon mil kare olan alanına karşılık sadece 30.000 mil kare. Sonra, onun kendine özgü bir yağmur alma modeli vardır. Petén'den kuzeye Yucatán Yarımadasının burnuna doğru ilerledikçe yıllık yağış miktarı azalır ve ormanların yerini dikenli çalılar, kaktüsler ve kuraklığa dayanıklı öteki bitkiler alır. Merkezsel Petén ormanının kendi içindeki yıllık yağış miktarı Amazon-Orinoco'nun aldığı yağışın yaklaşık ancak yarısıdır. Petén'in kurak mevsimi olağanüstü serttir ve gerek yılılk gerek mevsimlik yağış toplamlarında aşırı dalgalanmalar olur. Mart ve Nisan ayları boyunca tek bir damla yağmur düşmeyebilir. Kuraklık koşulları Şubat ve Mayıs aylarında, ve hatta yağmur mevsimi içinde bile sıklıkla egemen olur. C.L. Lundell'in anlatımıyla:

> Bitkiler gerçek yağmur ormanına özgü bollukta değildirler, bu nedenle anılan orman bir sözde yağmur ormanı olarak nitelenebilir.Yağış miktarı ortalaması 1800 mm.nin (71 in) altındadır, bu açıkça kurak mevsimli bir bölgedeki gerçek yağmur ormanını yaşatmaya yeterli bir maksimum değildir.

Petén ağaçlarının bir çoğu her kurak mevsimde yapraklarını dökerler, bu durum kurak zamanlarda belirginleşen bir eğilimdir. Bu "cengel" bazen gerçekten öylesine çoraklaşır ki çiftçiler çalılıkları ateşe vererek gelecek mevsimin bahçe alanlarını açmak için "ağaç kesmek" zorunda bile kalmazlar. Böyle durumlarda başlıca uğraş yangının yayılmasını önlemektir.

Ve şimdi de biz Yucatán Yarımadasının kendine özgü bir jeolojik yapıya sahip bulunduğu konusuna geliyoruz. Onun toprak altı kayaları hemen bütünüyle gözenekli kireçtaşından ibarettir (bundan dolayı tahılı öğütmek için dağlık yörelerden kayalar ithal etmek gereği doğmuştur). Bu durum sürekli ırmakların ve göllerin pek az sayıda kalmasına yol açmış çünkü yağışın büyük bölümü kireçtaşının arasından aşağıya doğru hızla süzülmüş ve toprak yüzeyinde herhangi bir akıntı bırakmaksızın tamamiyle yokolmuştur. Çorak mevsim boyunca, içsel drenajı tıkalı bulunan kireçtaşları içindeki dipleri doğal kille döşeli su çukurlarının bulunduğu yerler dışında içme suyu sıkıntısı bile çekilir.

Beklenebileceği gibi, ilk Maya köyleri Yucatán Yarımadasında bulunan sadece iki sürekli ırmağın yakınında yerleşmişlerdi: bunlar güneybatıdaki Usumacinta ve güneydoğudaki Belize ırmaklarıdır. İ.Ö. 600 yılı dolaylarında Tikal'ı çevreleyen bölgede kimselerin yaşamamış olduğu anlaşılıyor ki bu da ancak uygun ırmak kıyılarındaki yöreler dolduktan sonradır ki çiftçiler orman içlerinde yerleşmeye başlan[illegible]lardır görüşünü akla getiriyor. Bu kolonistler ana ırmakların uzağındaki Amazon-Orinoco havzasının proteinden yoksun bölgelerinde yaşayan Yanomamo'ların ve öteki kanosuz "yaya Indianlar"ın benzeri olmalılar. Ama kısa bir sürede Petén bölgesinin kendine özgü jeomorfolojisi ve iklimi Amazonia'da benzeri olmayan bir durumu yaratmış olacaktır.

İlk Petén çiftçileri orman içlerinde düzgün biçimde yayılmakta özgür değillerdi. Yerleşmeler sert bir kuraklık sırasında kurumayacaklarına güvenilebilen su çukurlarının yakınında olmalıydı. Daha sonraları, tatlı su gereksinmesini karşılamak üzere toprak altındaki kireçtaşı katmanlarının altmış altı ayak derinliğe kadar kazılarak *chultuns* adı verilen tam anlamıyla yapay sarnıçlar yapıldığını ve bunların kireç çimentosuyla sıvandığını biliyoruz. Bazı *chultuns*'lar tören merkezlerinin taş döşeli alanlarının altında inşa edilmişlerdi ki bunlar şiddetli yağışlar sırasında su deposu olarak iş görüyorlardı. Campeche'deki modern bir köyde kurak mevsimin içme suyu gereksinmesini toprağın 450

ayak altına inerek bir yeraltı mağarasından karşılamak gerekmiştir. Tikal'ı ve öteki Petén merkezlerini içeren bütün klasik Maya alanları yapay ya da doğal su depolama kuyularının ya da sarnıçlarının çok yakınlarında inşa edilmişlerdir. Doğal su havuzlarının ya da *cenotes*'lerin en ünlüsü, kuzey Yucatán'daki bir geç dönem Maya merkezi olan Chichén Itzá yakınında bulunur. Onun dibinden çıkarılan çok sayıdaki insan kemikleri ve altın sanat ürünleri su tanrılarını yatıştırmak için oraya insanların ve ayinsel nesnelerin atıldığını düşündürmektedir. Ve böylece Petén'deki ilk yerleşmelerde nüfusun tropikal orman köylerinin normal dağılma noktasının üstünde bir artma eğilimi göstermiş olması güçlü bir olasılıktır. Bu kuram Maya tören merkezlerinin gelişme başlangıcı sorununu göksel alandan toprak ve su alanına indirir. Maya çiftçilerinin kendi dağıtıcı şefleri *mumis*'ler gibi değil de krallar gibi davranmaya başladıkları zaman ormanlara doğru kaçmayışlarında çok pratik bir nedenleri vardı.

Karşımıza çıkan ikinci soru Maya'ların dağıtıcı şeflerinin yönetimi altında nüfus yoğunluklarını nasıl olup da Amazon-Orinoco'nun ırmaklararası bölgelerinde gerçekleşenden 250 kat daha büyük bir düzeye yükseltmeyi başarabilmiş olmalarıdır. Arkeologların genellikle varsaydıklarına göre Maya'lar Petén topraklarını çağcıl torunları gibi ekip biçiyorlardı - yani kes-ve-yak olarak bilinen bir sistemle. Ama açıkçası bu olanaksızdır.

Kes-ve-yak yöntemi orman örtüsü zengin ve ormanın yenilenme oranları yüksek olan bölgeler için çok uygun bir tarım biçimidir. Kes-ve-yak sisteminin amacı bir kaç yıl boyunca ormanın bir bölümünü kullanmak, ağaçların yeniden gelişmelerini sağlayacak kadar uzun bir süre orayı boş bırakmak ve sonra orayı yeniden kullanmaktır. "Açma"nın (slash) anlamı küçük ağaçları, sarmaşıkları ve çalıları kesip onları ateşe vermeden önce kurumaya bırakmaktır. Yağmur mevsiminin başlamasından hemen önce yapılan yakma işi toprak üzerinde gübre işi gören bir kül tabakası oluşturur. Ürünler doğrudan doğruya külle örtülü topraktaki çukurlara ya da küçük setlere toprağı sürmeye gerek kalmaksızın ekilir. İki ya da üç mevsim boyunca bol miktarda mısır, fasulye,

kabak ve başka ürünler elde edilir. Ondan sonra çevredeki kesilmemiş ormandan zararlı otlar yayılır ve tarlayı sarar; aynı zamanda kül gübresi yağmurla akıp gider. Kısa bir sürede yeni bir toprak bulunmalıdır. Kes-ve-yak yoluyla yapılan tarım, birbirini izleyen açmalar arasında ağaçların ve çalıların yeniden önemli ölçüde gelişmesine yeterli zaman bırakılması koşuluyla, acre (= 0,4 dönüm, ç.n.) ve insan-saat başına yüksek kazançlar sağlayabilmektedir. Kül miktarı ne denli çok olursa, alınan ürünler o denli çok olur. Bir ormanın nadasa bırakıldığı süre ne denli uzun olursa, kül elde etmek için bulunan odun da o denli çok olur. Bundan dolayı, Güneydoğu Asya'daki kes-ve-yak'ı uygulayan çiftçiler kendilerini "ormanları yiyen insanlar" olarak görürler. Nadas dönemi ne kadar kısa olursa, alınan ürünler de o kadar az olur. Tropikal ormanlarda yalnız yoğun şiddetli yağışların toprağı besleyici maddeleri alıp götürmesinden dolayı değil aynı zamanda her yıl sürekli kullanımda kalan tarlada zararlı otların daha da kalınlaşması nedeniyle verim düşüklüğü çok hızlı olur.

Kes-ve-yak sistemi kuşkusuz Petén bölgesine giren ilk çiftçi topluluklarınca kullanılan sistemdi, ama devlet düzeyine geçiş sırasında ve geçişten sonra başlıca geçim yolu olarak kalmış olamazdı. Minnessota Üniversitesi'nden Dennis Paleston'un ev yerlerindeki yıkıntıları sayarak yaptığı kestirime göre Tikal çevresindeki yerleşim bölgesinde mil kare başına 2250 kişi ve Tikal ile komşusu Uaxactun arasındaki bölgede ise mil kare başına 750 kişi düşüyordu. Kes-ve-yak sistemlerinin böyle yoğunlukları kaldırmaları olanaksızdır. Sherburne Cook bütün Petén bölgesini irdeleyerek şunu gösteriyor ki orada 1.5 milyon olarak kestirilen toplam nüfusu geçindirmek üzere kes-ve-yak teknikleriyle yeteri kadar mısır, fasulye ve kabak yetiştirilmiş olabilir. Ancak bu hesaplamalar çiftçilerin ormanın her yerine düzenli biçimde yayıldıklarını ve açılmış eski orman alanları tüketildikçe yeni alanlara devinmekte özgür bulunduklarını varsayar. Bu varsayımlardan hiç biri geçerli değildir, çünkü kurak mevsimin içme suyunun varlığı üzerindeki etkisi hesaba katılmamıştır. Üstelik,

yağmur mevsimi boyunca yükseltisi (irtifaı) alçak topraklar ters sorunlarla – suyun çok fazla olması sorunuyla– karşılaşırlar ve bu alanlar drenaj hendekleri açılmaksızın kullanılamayacak kertede bataklıktırlar.

Kuramsal açıdan, acaba ne olmuş olmalı'nın tablosu aydınlık görünüyor. Petén'in nüfusu arttıkça, kes-ve-yak çevrim'i (cycle) yoğunlaşmış, bu da yakma işi ile bundan dolayı verimin azalması arasındaki nadasların sürelerini daha kısaltmış olmalıdır. Bu gelişme başlangıç masraflarının daha yüksek olmasını gerektiren daha verimli bir dizgenin (sistemin) benimsenip yayılması için ortamı yarattı ki bu olgu da ayrıca daha da yüsek nüfus yoğunluklarının ve ilk devletciklerin ortaya çıkmasının temelini hazırladı. Ama yeni ve daha üretken olan dizgenin doğası neydi? Korkarım ki benim kuramım arkeolojik olguların önünde yol almaktadır, ama olguların kuramıma yetişmek üzere olduklarına ilişkin bazı umut verici imler (işaretler) bulunmaktadır.

Kes-ve-yak'ın verimi düştüğünde Maya'ların aldığı önlemlerden biri bir çeşit fındık (breadnut) ağaçlarından *(Brosimum alicastrum)* korular yetiştirmek olurdu. C. L. Lundell'in daha 1930'larda gösterdiği gibi, breadnut Petén'in tören merkezlerini örten en yaygın ağaçtır. Arkeologlar Maya mimarlığı ve heykelciliğinin harikalarını sergilemek için ağaçları keserek cengel'i yarmak zorunda kalmalarından dramatik biçimde söz ederlerken aslında çok gelişmiş bir meyva bahçesini kesip yokettiklerini söylemeyi genellikle savsamaktadırlar. Ağaç ürünlerinin başlangıç maliyetleri elbette yüksektir – bunlara harcanan işgücünün kazanç sağlamaya başlaması için yıllarca beklemek gerekir – ama bunların acre ve insan-saat başına verimleri çok yüksektir. Son zamanlarda, Dennis Puleston, Tikal'daki her bir ev alanının bir breadnut ağaçları korusuyla kuşatılmış bulunduğunu ortaya koyduktan sonra İ.S. dokuzuncu yüzyıl boyunca Tikal'daki topluluklarca tüketilen kalorinin yüzde 80'ini breadnut'ların sağladığı sonucuna varmıştır. Bununla birlikte, başka seçenekler de vardır ki bunlar Maya tapınaklarının, bir sonraki azığının nereden geleceğini bilmek isteyen insanların sırtlarında kurulma-

dığı, tersine altın iplerle göklerden indirildiği inancını yeğleyen arkeologlar kuşağı tarafından düpedüz önemsiz görülebilmektedir. Bu konuda Maya'lar hakkında yapılmış en önemli buluşlardan birinin Campeche bölgesinde Edzná'da 1975 yılında Ray Mathenay tarafından yapılan buluş olduğu anlaşılmıştır. Yağmur mevsimi boyunca çekilen hava fotoğraflarıyla çalışan Mathenay (başkaları fotoğraf çekimlerini koşulların "daha iyi" olduğu yağışsız mevsimle sınırlandırmışlardı), tören merkezinden çevreye doğru uzanan bir kanallar, hendekler ve sarnıçlar ağını ortaya çıkardı. Yağışlı mevsim boyunca bunların kalın bir yeşillik örtüsü altında kalması ve kurak mevsim sırasında da içlerindeki suyun kuruması nedeniyle yalnızca yerden yapılan incelemelerle bu yapıların ortaya çıkarılması güçtür.

Kanalların uzunluğu ortalama bir mil, genişlikleri yüz ayak ve derinlikleri de aşağı yukarı on ayaktır. Mathenay'ın düşüncesine göre bunlar içme suyu için, yakın bahçeleri sulamak için ve nadasa bırakılmış tarlaların verimini tazelemek için bir çamur kaynağı olarak kullanılmışlardır. Ben şu dolaylı sonucu eklemek isterim ki bunlar bazı bölgelerin yılda iki ürün vermelerini sağlamışlardır, birisi yağışlı mevsimde alçak toprakların sulanması yoluyla ve ikincisi kurak mevsim sırasında ıslak çamura ekim yapılması yoluyla. Edzná merkezsel Petén bölgesinin dışında bulunmakla birlikte, onun su kontrol sisteminin bu denli uzun süre farkedilmeden kalmış olması şu anlama gelir ki, Petén'in kendi içinde yoğun sistemlerin bulunmadığına ilişkin bütün yargılar askıya alınmalıdır.

Ve bu bizi Petén Maya'sının en çok şaşkınlık veren yönüne götürür. İ.S. 800 yılından sonra merkezlerde birbiri ardına yapımlar durmuş, yazıtlar (kitabeler) artık yazılmaz olmuş, tapınaklar evlerin süprüntüleriyle karmakarış edilmiş ve Petén'deki tüm yönetsel ve dinsel etkinlikler nerdeyse birdenbire sona ermiştir. Otoriteler nüfusun hangi hızla düştüğü konusunda anlaşamıyorlar. Ama İspanyolların geldikleri tarihte, Petén bölgesinin nüfus yoğunluğu devlet-öncesi zamanlara özgü yoğunluk düzeyine ya da bunun altına doğru gerilemişti ve bölge bugüne değin nerdeyse in-

sansız kalmıştır. Teotihuacán'ı da kapsamak üzere, öteki birçok Colomb-öncesi Mesoamerican devletleri şu ya da bu tarihte aynı ölçüde birdenbire oluşan çöküntülerin acısını çekmişlerdir. Petén Maya'sına ilişkin benzersiz olgu şudur ki burada yalnızca devletler sürekli biçimde ortadan kalkmakla kalmamış ama bunların nüfusları da tümüyle yokolmuşlardır. Merkez yaylasının dağlık yörelerinde gerçekleşen siyasal çöküşlerin ardından genellikle öncellerinin toprağını ve nüfusunu kucaklayan yeni ve daha büyük devletler ve imparatorluklar ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı, Maya'nın çöküşünden çıkan dolaylı sonuç şudur ki Petén devleti bir kez yıkıldıktan sonra yenilenmesi olanaksız bulunan olağanüstü dayanıksız bir ekolojik baz üzerinde gelişmiştir. Onların tarımsal dizgelerindeki çeşitli ögelerin nasıl bütünleştiğini biz daha iyi anlayıncaya değin Maya'ların kendi ekolojik bazlarını nasıl yıktıklarını tam olarak öğrenemeyiz. Şimdilik yapılabilecek en iyi şey şunu söylemektir: her öge ancak belli bir sınıra dek zorlanabilir, öyle ki bu sınır aşılınca o öge yıkıcı sonuçlarını birlikte getirir. Kısa-nadaslı kes-ve-yak yöntemi cengel'leri sürekli otlaklara dönüştürebilir. Petén bölgesinin tam ortasında yeşillikle örtülü kocaman bir savana bulunur ki olasılıkla burası aşırı yakmaların sonucunda oluşmuştur. Ormansızlaştırma ayrıca yamaçlarda erozyona yol açar. Petén'deki yaylanın toprak örtüsü son kerte yüzeyseldir ve bir bitki örtüsüyle korunmayınca hemen yok olur. Erozyon alçak topraklarda su denetleme sistemlerine de zarar verebilir çünkü o kanal ve sarnıçlarda aşırı miktarda balçık oluşmasına yol açar. Sonunda, Petén'inki kadar geniş bir bölgede orman örtüsünün bozulması yıllık yağışların yerel düzenini kolayca bozabilir ki bu da kurak mevsimin uzamasına ve kuraklıkların daha da sıklaşıp sertleşmesine neden olur.

Her bir Petén merkezinin gerçek ölümü biraz değişik bir senaryodan doğmuş olabilir - örneğin, bazılarında ürün yetersizliği ve açlık, bazılarında ayaklanmalar, bazılarında da askersel yenilgiler ya da yerel olaylara bağlı çeşitli nedenlerin bileşimleri gibi. Ama bunların temelinde yatan süreç kuşkusuz dayanıksız

toprağın ve orman kaynaklarının yeniden oluşumları için yüzyıllarca kullanılmadan bırakılmalarını gerektirecek kadar çok tüketilmesidir.

Maya çöküşünün asıl nedeni ne olursa olsun, Mesoamerica'daki dağlık yörelerin göze çarpıcı olmasının nedeni açıktır. Merkez yaylasının yarı çorak vadilerinin üst üste yapılan tarımsal üretim yoğunlaştırmalarını kaldırma kapasitesi Maya'nın yarı-tropikal ormanının kapasitesinden daha üstündü. Teotihuacán imparatorluğunun tarihinde bu yoğunlaştırma sürecinin nasıl işlediğini göstereyim.

Teotihuacán vadisi Mexico City merkezinin yirmi beş mil kadar kuzeydoğusunda bulunan Mexico Vadisinin bir koludur. Richard MacNeish'in içinde evcilleştirilmiş ilk bitkileri bulduğu Tehuacán Vadisi gibi, Teotihuacán Vadisinde de İ.Ö. birinci bin yıla değin yerleşik köyler olmamıştır. İ.Ö. 900 ile İ.Ö. 600 yılları arasında köyler ancak toprağın buzlanma hattının altında ama yamaçlara düşen aşkın yağışlardan yararlanacak kadar da yüksekte bulunan vadinin ağaçlıklı bayırlarında bulunuyordu. Bu ilk köylülerin uyguladıkları tarım türü kuşkusuz bir çeşit uzunnadaslı kes-ve-yak yöntemiydi. İ.Ö. 600-300 yıllarında, daha büyükçe köyler, herhalde alüvyonlu topraklardan yararlanmak ve sulamanın ilksel bir biçimini uygulamak üzere, vadi tabanının yakınlarındaki alçak yerlerde kurulmuşlardı. Gelecek dönem boyunca, İ.Ö. 300-100 yılları arasında, doğrudan doğruya vadi tabanında yerleşmeler çoğaldı ve bunlardan biri – ki ileride oluşacak Teotihuacán kentinin çekirdeği idi – binlerce insanı barındırıyordu. Bayırlardan vadi tabanına yönelen devinim, yoğun üretimden, kes-ve-yak sisteminin yaptığı çevre tüketiminden, özellikle de ormansızlaştırmadan ve erozyondan kaynaklanan nüfus baskılarının arttığını özellikle akla getiriyor. Kes-ve-yak türü çiftçiliğin işgücü verimi düştükçe, start-up ve yapım işgücünü sulama tesislerinde çalıştırmak değer kazandı. Gözenekli volkanik yamaçlardan vadi tabanına doğru süzülen sularla beslenen çok sayıda kaynaklar Teotihuacán sulama sisteminin temelini oluşturdular ve bunlar bugün hâlâ kullanılmaktadırlar. Merkez-

sel yerleşim alanının nüfusu arttıkça, ırmak kıyılarında kaynaklarla beslenen kanallar ağı olasılıkla yaklaşık 14.000 acre genişliğindeki çift-ürün veren yüksek verimli çiftlik topraklarını sulamakta kullanılmıştır.

Teotihuacán kenti İ.S. 100 yılında hızla büyüdü ve İ.S. sekizinci yüzyılda olasılıkla 125.000'i bulan bir doruk nüfusa ulaştı. Rochester Üniversitesi'nden René Millon'un dikkatle hazırladığı harita kentin planlanmış mahalle ve bölgelere ayrıldığını, bunların her birinde zanaatçı uzmanların, etnik alanların, tapınakların, marketlerin, zenginler ve güçlüler için düşünülmüş taştan, sıvalı saray gibi yapıların, sonra halk için – toplamı 2200 kadar olan – çok aileli karanlık barınakların bulunduğunu gösteriyor. Millon volkanik kayadan aletler yapımında uzmanlaşmış olan 400'ü aşkın atölye ve 100'ü aşkın seramik atölyesi bulunduğunu saptamıştır. En büyük ve en süslü binalar kuzeyden güneye doğru neredeyse iki mil kadar kenti uzunluğuna izleyen basamaklı kocaman bir cadde boyunca sıralanmışlardır. En önemli anıtın – taş kaplamalı molozdan yapılmış Güneş Piramidinin – bir kenarı 700 ayak ve yüksekliği 200 ayaktır.

İ.S. 700 dolayında Teotihuacán yeni bir emperyal gücün, Toltec'lerin ortaya çıkmalarıyla birlikte, herhalde bir yakma ve yağmalamadan kaynaklanan korkunç bir çöküş olayını yaşadı. Sözü geçen Toltec'lerin başkenti yirmi mil kadar uzaktaki Tula Vadisinde bulunuyordu. Kanıtlar yetersizdir ama kanımca bu yıkımın başlıca sorumlusu çevresel tükenmedir. Kaynaklardan çıkan su oylumu (hacmi) yağışlara göre dalgalanma gösterir. Kaynaktan beslenen su oylumunda ve vadi tabanının altındaki su tabakasında küçük bir azalmanın sürekli olması pek çok insanı kentten ayrılmaya zorlamış olmalıdır. Kent büyüdükçe ve evlerin direkleri ve çatı kirişleri için, yemek pişirmekte yakacak olarak ve kireç sıvası yapımında gitgide artan miktarlarda odun tüketildikçe durmadan genişleyen bir çevre içinde ormanın yokedildiğini biliyoruz. Bu ormansızlaştırma eylemi vadinin yukarı yamaçlarındaki yağış modelini ve yağmurun toprakça emilme düzenini değiştirecek kadar geniş çapta yürütülmüştür.

Su sorununa yönelik teknik bir çözüm yolu vardı ama Teotihuacán halkı bunu ancak çok sınırlı bir ölçüde denemiştir. Bu yol güneybatıda Teotihuacán Vadisiyle sınırdaş olan ve o günlerde komşu Mexico Vadisinin büyük bölümünü dolduran ve acımsı büyük bir su kitlesi oluşturan Texcoco Gölü'ne olasılıkla bağlı bulunan sığ gölün ve bataklık toprakların kullanılmasından ibaretti. Gölün kıyılarını yararlı duruma getirmek için drenaj hendekleri açmak ve çıkarılan toprağı yamaçlara yığmak gerekiyordu – bu öteki sulama biçimlerinden çok daha pahalı bir işlemdi. İ.S. 1100 yılı dolaylarında başlayan bu yüksek maliyetli tarım biçimi artık Mexico Vadisinde yaşayan insanlar için de kaçınılmaz olmuştu. Yeni dip taramalarıyla verimliliği sürekli artmış olan bir drenaj kanalları ağı ve yüksek verimli bayırlar göl kıyısını çevreliyor ve birbirine düşman altı devlet için geçim kaynağı oluşturuyordu. Bunlardan biri olan Aztec devleti ileride Kuzey Amerika'daki son Amerikan Kızılderili emperyal gücü oluşturacaktı. Aztec'lerin başkenti, Tenochtitlán, kıyıya bir geçitle bağlı bir ada üzerinde bulunduğu için, Aztec'ler komşuları üzerinde askersel bir üstünlükten yararlanmışlar ve bütün göl bölgesini kısa sürede denetim altına almışlardır. Nüfus görülmemiş yoğunluklarda çoğaldıkça, çalıların, mısır saplarının ve ağaç dallarının üzerlerine atılan çamurlarla gölün ta içlerine dek uzanan kalın toprak yığınlarının oluşması sonucunda inanılmaz verimlilikte *chinapas*'lar, ya da "yüzen bahçeler" meydana geldi (kuşkusuz, bunlar yüzüyor değillerdi).

Başlangıçta, gölün yalnızca tatlı su kolları böyle kullanıldı. Ama *chinampas*'larla kaplı alanlar genişledikçe, Aztec mühendisleri hendekler açıp suyu dışarı akıtarak ve karmaşık bir su kemerleri ve savak kapakları sistemiyle yönlendirilen tatlı suyla birleştirerek acı suların tuzluluk kertesini azaltmaya çalıştılar.

Sonuç olarak, İ.S. 200 ile İ.S. 1200 yılları arasındaki bin yıl boyunca Teotihuacán Vadisinde ve Mexico Vadisindeki birbirini izleyen gelişmelere dönüp baktığımızda tarımsal yoğun üretimin belli başlı üç aşamasını ve bunları üretim biçimindeki üç değişik-

liğin izlediğini ayırt edebiliyoruz: birincisi, yamaçlarda yürütülen kes-ve-yak çiftçiliğinin yoğunlaşması; ikincisi, kaynaklarla beslenen kanallarla sulama; ve üçüncüsü, *chinampa*'nın uygulanması. Bunların her biri start-up ve yapım giderlerinin günden güne artmasına yol açmış, ama gene her biri sonunda daha yoğun nüfusları beslemiş, daha geniş ve daha güçlü devletlere destek olmuştur. Anılan o bin yıllık dönemde Mexico Vadisinin nüfusu onbinlerden 2 milyona yükselmiş ve o sürede siyasal denetim alanı bir iki vadiden bütün bir altkıta'ya değin genişlemiştir. Şu eski ileriye-ve-yükseklere doğru ilerleme kuramına göre, tarımsal üretimin sürekli artışının anlamı şöyle olmalıdır: Aztekler ve komşuları "yüksek uygarlık"ın kazançlarından gittikçe daha çok yararlandılar – "yüksek uygarlık" antropologların onlara yakıştırmakta tereddüt etmedikleri bir deyimdir. Ama bu deyimde çılgınca bir tutarsızlık vardır.

9
Yamyam Krallık

Mexico'ya 1519'da gelmiş olan Cortés ve adamları, savaş alanının iyi yetiştirilmiş, sistemli kasapları olarak ve Engizisyon ülkesinin de yurttaşları olarak zalimlik ve kan dökme gösterilerine alışkındılar. İspanyol'ların ve öteki Avrupalıların sistemli biçimde insanların kemiklerini işkence aletiyle kırdıklarını, insanların kollarını ve bacaklarını halatlara bağlayıp bunları atlara çektirerek parçaladıklarını ve büyücülükle suçlanan kadınları kazık üzerinde yakarak yok ettiklerini gözönünde tutunca Aztec'lerin sistemli biçimde insanları kurban etmelerini büyük şaşkınlıkla karşılamamış olmaları gerekir. Gene de onlar Mexico'da bulduklarını görmeye pek hazırlıklı değillerdi.

Dünyanın başka hiçbir yerinde sanatının, mimarlığının ve ayinlerinin böylesine baştan sona şiddetin, çürümenin, ölümün ve hastalığın egemenliği altına girmiş bulunduğu devlet destekli bir din gelişmiş değildir. Başka hiçbir yerde büyük tapınakların ve sarayların duvarları ve meydanları çene kemiklerinin, hayvan azıdişlerinin, hayvan pençelerinin, yırtıcı kuş pençelerinin, kemiklerin ve ağızları açık ölü başlarının böylesine yoğun biçimde sergilenmesine özgülenmiş değildir. Cortés'in ve onun conquistador (16. yy'da Meksiko ya da Peru fatihlerinden biri, ç.n.) arkadaşı Bernal Diaz'ın görgü tanıklığına dayalı açıklamaları taşlara yapılmış korkunç yüzlerin dinsel anlamı konusunda hiç bir kuşku bırakmıyor. Aztec tanrıları insanları yediler. Onlar insan-

ların yüreklerini çıkarıp yediler ve insan kanı içtiler. Ve Aztec papazlarının açıkça bilinen işlevi amansız tanrıların öfkelenerek herkesi kötürüm, hasta ve çaresiz bırakmasını ve bütün dünyayı yakıp yıkmasını önlemek üzere onlara körpe insan yürekleri ve insan kanı sağlamak idi.

İspanyollar Aztec krallarının sonuncusu olan Moctezuma'nın çağrılı konukları olarak ilk kez büyük bir Aztec tapınağının içini şöyle bir gördüler. Moctezuma, bugün Mexico City olan yerin merkezinde bulunan Tenochtitlán'ın en yüksek piramidinin tepesinde duran 114 basamaklı ikiz tapınaklara, Uitzilopochtli ve Tlalac'a, İspanyolları çağırdığında, Cortés'in niyetleri konusundaki kararını henüz vermiş değildi – bunun kendisi için öldürücü bir yanlış olduğu kısa zamanda ortaya çıktı. Bernal Diaz'ın yazdığına göre, onlar basamakları çıkarlarken "hepsi beyaz beyaz parıldayan" öteki tapınaklar ve kutsal yerler göründü. Piramid'in tepesindeki açık alanda "büyük taşlar duruyordu. Zavallı Kızılderililer kurban edilmek üzere bunların üzerine yerleştirilmişlerdi." Burada ayrıca "bir ejderha benzeri kocaman bir heykel, bir de kötülük saçan figürler" vardı "ve o gün çok kan döküldü". Sonra Moctezuma "çok geniş yüzlü ve canavarınkine benzer korkunç gözleri" olan Uitzilopochtli'nin heykelini onlara gösterdi ve işte bunun önünde "onlar o gün kurban etmiş oldukları üç Kızılderilinin yüreklerini yakıyorlardı". "Orada öyle çok kan sıçramış ve kandan öyle bir katman (tabaka) oluşmuştu ki" tapınağın duvarlarının ve döşemesinin "rengi siyahtı" ve "bütün alan iğrenç bir koku içindeydi". Tlaloc tapınağında da her şey kanla kaplıydı, "gerek duvarlar ve kurban taşının durumu gerekse leş kokusu öyleydi ki oradan çıkacağımız anı bekleyebilecek halde değildik."

Aztec tanrılarının başlıca besin kaynağı savaş tutsaklarıydı. Bunlar piramitlerin basamaklarından çıkarılır, dört rahip tarafından tutularak tapınaklara doğru yürütülür, kurban taşı üzerine kolları ve ayakları gergin durumda sırt üstü yatırılır, sonra beşinci bir rahip tarafından kullanılan ve volkanik taştan yapılmış bir bıçakla göğüsleri baştan başa yarılarak açılırdı. Sonra

kurbanın – genellikle hâlâ çarpmakta olduğu betimlenen – yüreği yerinden burularak koparılır ve bir sungu olarak yakılırdı. Ceset piramit'in basamaklarından aşağı doğru yuvarlanıp atılırdı ve basamaklar bu işlevi yerine getirecek biçimde özellikle dik yapılmışlardı.

Zaman zaman bazı kurbanlık mağdurlara (kıygınlara) –belki de seçkin savaşçılara– öldürülmelerinden önce bir süre için kendilerini savunma ayrıcalığı tanınırdı. Aztec'ler konusundaki en büyük tarihçi ve etnograf Bernardino De Sahagún, bu yapay savaşları şöyle betimlemiştir:

> ... onlar öteki tutsakları dövüşerek öldürdüler – bunlar bir değirmen taşını andıran yuvarlak bir taşın deliğinden geçen bir halatla bellerinden bağlıydılar; ve [halat] tutsağın taşın tüm çevresinde dolaşabilmesini sağlayacak kadar uzundu. Ve onlar tutsağa dövüş yapabilmesi için silâhlar verdiler; ve ona karşı kılıçları ve kalkanlarıyla dört savaşçı geldiler ve teker teker herbirini yenince değin kılıç döğüşü yaptılar.

İki ya da üç yüzyıl öncesinin Aztec devletinde anlaşılan kralın kendisi de kurbanlardan bir kaçını kendi elleriyle öldürme görevinin dışında değildi. Diego Durán'ın Mixtec'ler arasında yakalanan tutsakların söylencel (efsanevi) biçimde topluca öldürülmelerine ilişkin açıklaması şöyledir:

> Beş rahip içeri girdiler ve sırada duran ilk tutsağı istediler. ... Onlar her bir tutsağı kralın durduğu yere götürdüler ve güneş benzeri figürlü taşın üzerine zorla durdurup tutsağı sırtüstü yere attılar. Bir rahip onu sağ kolundan, biri sol kolundan, biri sol ayağından, bir başkası sağ ayağından tuttular, beşinci rahip ise boynunu iple bağlayıp onu kıpırdayamayacak biçimde tuttu.
>
> Kral bıçağı yükseğe kaldırıp vurdu ve göğsünde uzun ve de-

rin bir yara açtı. Göğsü açtıktan sonra yüreği çıkardı ve güneşe yapılan bir sungu olarak onu eliyle havaya kaldırdı. Yürek soğuyunca onu dairesel bir çukurun içine attı, eline kanın bir kısmını alarak onu güneşe doğru serpti.

Kurbanların hepsi savaş tutsakları değillerdi. Önemli sayıda köleler de kurban edildiler. Ayrıca, özel tanrı ve tanrıçaları temsil etmek üzere bazı genç erkekler ve bakire kızlar seçilmişlerdi. Öldürülmelerinden önceki yıl boyunca onlara büyük özen ve sevecenlikle davranılırdı. Aztec'lerin dili olan Nahuatl dilinde onaltıncı yüzyılda yazılmış bir kitap olan Florentine Codex'inde, tanrıça Uixtociuatl'ın rolünü üstlenmiş olan bir kadının ölümüne ilişkin şu açıklama yer alır:

> Ve onlar ancak tutsakları kılıçtan geçirdikten sonradır ki sıra tanrıça Uixtociuatl'ın [taklitçisi]ne geldi; o kadın en sonda geldi. Onlar işin sonuna vardılar ve görevi onunla bitirdiler.
>
> Ve bu yapılınca onlar onu kurban taşının üzerine bıraktılar. Onu sırtüstü uzattılar. Sonra yakaladılar; kollarını ve bacaklarını çektiler ve gerdiler, beli aşağıda göğsü bir hayli yukarıda tuttular ve başını toprağa doğru gerilmiş duruma getirdiler. Ve her iki yanı dikenli, kancalı bir kılıçbalığının preslenmiş kılıç benzeri uzantısını kadının ensesine dayadılar.
>
> Ve cellât oradaydı; ayakta duruyordu. Birden kadının göğsünü kesip açtı.
>
> Ve göğsü kesip açınca kan havaya fışkırdı; kaynar gibi köpürüp akarken kan hayli yükseldi.
>
> Bundan sonra o kadının yüreğini [tanrıya] bir sungu olarak havaya kaldırdı ve sonra onu yeşil taş çömlek denilen ye-

şil çömleğin içine yerleştirdi.

> Ve bu yapılırken yüksek sesle borular çalındı. Ve bu sona erince onlar Uixtociuathl'ın [benzerinin] değerli bir örtü altına konmuş olan cesedini ve yüreğini aşağıya indirdiler.

Ama bu tür saygı gösterileri seyrekti. Kurbanların büyük çoğunluğu piramidin basamaklarını neşe içinde çıkıyor değillerdi, öyle ki onların bir tanrıyı mutlu etmek üzere oldukları beklentisiyle yatışmış bir halleri vardı. Onların bir çoğunu saçlarından tutup sürüklemek gerekmişti:

> Tutsakların efendileri kölelerini tapınakta kesilerek öldürülecekleri yere saçlarından tutarak götürdüler. Ve onları piramidin basamaklarından çıkarırlarken bazı tutsaklar baygınlık geçirdiler ve efendileri üzerinde ölecekleri kurban taşına değin onları saçlarından çekip sürüklediler.

Aztec'ler insanları kurban eden ilk Mesoamerican'lar değillerdi. Toltec'lerin ve Maya'ların bu uygulamanın içinde bulunduklarını ve bütün dik kenarlı düz tepeli Mesoamerican piramitlerinin içinde kurbanlık insanların tanrılar için beslendikleri bir gösteri sahnesi olarak düşünüldükleri görüşünün akla uygun bir yorum olduğunu biliyoruz. Ayrıca insanın kurban edilmesi devlet dinlerinin bir buluşu da değildi. Baştan başa her iki Amerika'daki ve dünyanın başka birçok yerlerindeki band ve köy toplumlarının sergilediği kanıtlara göre, insan kurban edilmesi devlet dinlerinin ortaya çıkmasından çok öncelere uzanmaktadır.

Brezilya'dan Great Plains'e değin uzanan yerlerde Amerikan Kızılderili toplumları belli bazı yararlar sağlamak üzere kurbanlık insanları ayin yaparak öldürmüşlerdir. Aztec ayininin hemen hemen her ögesinin belirtileri band ve köy topluluklarının inanç ve uygulamalarında zaten görülüyordu. Hatta cerrahlık yoluya yüreğin çıkarılması düşüncesinin geçmişte örnekleri vardı. Örneğin, Iroquois'lar yiğit bir tutsak'ın cesurluğunun bir par-

çasını elde edebilsinler diye onun yüreğini yeme ayrıcalığı için aralarında yarışırlardı. Erkek tutsaklar her yerde başlıca kurbanlardı. Öldürülmelerinden önce, sıra dayağından geçirilirler ya da dövülürler, taşlanırlar, yakılırlar, kolları ya da ayakları kesilir ya da başka türde işkencelere ve kötülüklere tabi tutulurlardı. Bazen onlar kazıklara bağlanırlardı ve onlara işkencecilere karşı kendilerini savunmaları için bir sopa verilirdi. Ara sıra tutsaklardan birkaçı daha uzun süre bekletilirler ve bu arada kendilerine hem iyi besin hem de odalıklar sağlanırdı.

Band ve köy toplulukları arasında savaş tutsakları ayinle kurban edildikten sonra kurbanın yücudunun tümünü ya da bir bölümünü yerlerdi. Onaltıncı yüzyılın başlarında Brezilya kıyılarında deniz kazası geçiren bir Alman denizci Hans Städen'in görgü tanıklığına dayalı açıklamaları sayesinde, biz bir grubun, Tupinamba'ların, ayin yaparak kurban etmeyi yamyamlıkla nasıl birleştirdiklerine ilişkin çarpıcı bilgilere sahip bulunuyoruz.

Kurban etme gününde savaş tutsağı, belinden bağlanmış durumda, meydana sürüklendi. O kendisine hakaretler ve küfürler eden kadınlarca kuşatıldı, ama kadınlara meyvalar ya da kırık çanak çömlek parçaları atarak duygularını açığa vurmasına izin verildi. Bu sırada siyaha ve kırmızıya boyanmış ve boyunlarına insan dişinden yapılı kolyeler takmış olan yaşlı kadınlar içlerinde kurban kanının ve iç organlarının pişirileceği kapları getirdiler. Tutsağı öldürmekte kullanılacak olan tören sopası "gelecekte de bir tutsak yakalama gücünü kazanmak" amacıyla adamlar arasında ileri geri dolaştırıldı. Cellâtın kendisinin üzerinde tüylü bir pelerin vardı ve onu şarkılar söyleyen ve davullar çalan akrabalar izliyordu. Cellât ve tutsak birbirleriyle alay ettiler. Darbelerden kaçınabilsin diye tutsağa yeterince serbestlik tanındı ve bazen de karşı vuruş yapmaksızın kendini savunması için eline bir sopa verildi. Sonunda kafası parçalanınca herkes "bağırdı ve ıslık çaldı". Eğer tutsaklık süresi için kendisine bir eş verilmişse o eşin daha sonra düzenlenecek şölene katılmasından önce tutsağın cesedi üzerinde gözyaşları dökmesi beklenirdi. Şimdi yaşlı kadınlar "sıcak kan içmek için koşuştular", ve çocuklar el-

lerini kana daldırdılar. "Analar bebekleri bile tadına varsınlar diye memelerinin uçlarına o kandan sürerlerdi". Ceset dörde bölündü ve bütünüyle açık havada kızartıldığı sırada "insan etine çok düşkün olan yaşlı kadınlar" ızgarayı oluşturan çubuklardan damlayan yağı yaladılar.

Kuzeye doğru on bin mil mesafedeki yerlerde, yaklaşık iki yüz yıl sonra, Jesuit misyonerleri Canada'nın Huron'ları arasında benzer bir ayine tanık oldular. Kurban Ontario Gölünde balık avladıkları sırada bir kaç arkadaşıyla birlikte yakalanmış olan bir Iroquois adamıydı. Ayini yürüten Huron şefi Güneş'in ve Savaş Tanrısının yapmak üzere oldukları şeyden memnun kalacaklarını açıkladı. Kurbanı şafaktan önce öldürmemek önemliydi, bu nedenle onlar önce onun sadece ayaklarını yakmalıydılar. Ayrıca, onlar gece boyunca cinsel ilişkide de bulunmamalıydılar. Elleri bağlı bulunan, sırayla bir yandan çektiği acıdan dolayı bağıran, bir yandan da sırf bu durum için çocukluğunda öğrenmiş olduğu meydan okuyan nitelikteki bir şarkıyı söyleyen tutsak içeriye getirildi ve orada uçları yanan odunlar taşıyan bir kalabalığın saldırısına uğradı. O odanın bir ucundan ötekine sendeleyerek yürürken bazı kişiler onun ellerini yakaladılar, "vargüçleriyle el kemiklerini kırdılar; bazıları da çubuklar kullanarak kulaklarını deldiler". Artık ölmek üzere olduğu görülünce, şef araya girdi "ve tutsağın doğan gün ışığını mutlaka görmesinin önemli olduğunu söyleyerek ona işkence yapılmasına son verilmesini buyurdu." Gün doğarken o dışarıya çıkarıldı ve onun başına gelenleri bütün köy görebilsin diye ağaçtan bir darağacının üzerine kurulmuş bir platforma zorla tırmandırıldı – bu darağacı Mesoamerican devletlerince böyle amaçlar için yapılmış düztepeli piramitlerin yokluğunda bir kurban platformu olarak kullanılıyordu. Şimdi dört adam tutsağa işkence yapma görevini üstlendiler. Onun gözlerini yaktılar, kızgın baltaları omuzlarına vurdular ve yanan odunları boğazına ve rektumuna soktular. Artık ölmek üzere olduğu anlaşılınca, cellâtlardan biri "onun bir ayağını, bir başkası bir kolunu kesti ve hemen hemen aynı anda bir üçüncüsü başını omuzlarından ayırdı ve onu kalabalığa fır-

lattı" ve daha sonra "onunla bir şölen" yapan şefe götürmek üzere "birisi başı yakaladı". Aynı gün kurbanın gövdesinden de bir şölen yapıldı ve misyonerler evlerine dönerlerken "onun yarı-kızartılmış ellerini bir kebap şişine geçirilmiş olarak taşımakta olan" bir adamla karşılaştılar.

Bu alışkıları (adetleri) insanın doğasındaki içsel itici güçlere bağlayan yorumları tartışmak üzere burada biraz durayım. Ben işkencenin, kurban etmenin ve yamyamlığın sevgi ve saldırganlık içgüdülerinin anlatımları olarak kavranabileceklerini savlayan Freudçu gelenek içinde sunulan özenle işlenmiş kuramlarla özellikle ilgileniyorum. Örneğin, Eli Sagan'ın son zamanlarda ortaya koyduğu kanıtlara göre yamyamlık "insan saldırganlığının en temel biçimi"dir, çünkü o kurbanı yemek biçimindeki sevme ile amacınıza karşı çıkması nedeniyle onu öldürme arasında bir uzlaşmayı içerir. Anlamına gelince, bu işkence öncesinde kurbanlara neden büyük sevecenlikle davranıldığını açıklar – cellâtlar sadece babalarıyla olan sevgi-nefret ilişkisini yeniden sergilemektedirler. Bu yaklaşımın açıklayamadığı nokta şudur ki işkence, kurban etme ve savaş tutsaklarını yeme olayları ortada savaş tutsakları yoksa gerçekleşemez ve savaşlar olmayınca da savaş tutsakları yakalanamaz. Daha önce gösterdim ki savaşı tüm-insan içgüdülerine bağlayan kuramlar gruplararası çatışmaların yoğunluğunda ve biçeminde (üslûbunda) görülen değişmeleri açıklamakta yararsız kalmışlardır ve bunlar savaşın kaçınılmaz olduğunu ima ettikleri için de tehlikeli biçimde aldatıcı olmaktadırlar. Tutsakların bazan neden önce şımartıldıklarını, sonra işkence gördüklerini, kurban edilerek yendiklerini, sevgi ve nefretin evrensel olan içgüdüsel çatışmaları açısından ele alıp anlama girişimleri, gene aynı nedenle yararsız ve tehlikelidir. Tutsaklar her zaman şımartılmazlar, işkenceye tabi tutulmazlar, kurban edilmezler ve yenmezler ve bu kompleksin niçin ortaya çıktığını açıkladığı savında bulunan herhangi bir kuramın onun niçin ortaya çıkmadığını da açıklayabilmesi gerekir. Sözkonusu etkinlikler silâhlı çatışmanın bir bölümü oldukları için, bunların açıklanması en başta askersel maliyet ve kazanç hesap-

larında – savaşanların büyüklüğünü, siyasal statüsünü, silâh teknolojisini ve lojistiklerini yansıtan değişkenlerde aranmalıdır. Örneğin, tutsaklar alınması öyle bir eylemdir ki bu saldıran bir grubun dirençli düşman tutsakların verdikleri sıkıntı içinde geri dönerken karşı saldırılardan ve tuzaklardan kaçınabilme yeteneğine bağlıdır. Saldıran taraf küçük olduğunda ve güvenli bölgeye ulaşmadan önce düşmanın misilleme yapabileceği bölgelerde önemli mesafeler almaları gerektiğinde, tutsaklar alınması tümüyle gözden çıkarılabilir. Böyle durumlarda savaşta gösterilen üstünlük ve cesurluk için düşünülmüş toplumsal ve özdeksel (maddi) ödüller üzerinde bir hak savında bulunmakta dayanak olmak üzere düşman ölü sayısını kanıtlamak amacıyla sadece onun vücut parçaları getirilebilir. Canlı tutsağın kendisi yerine tutsak kafalarının, yüzülmüş kafatası derilerinin, parmakların ve öteki vücut parçalarının getirilmesinin yaygın bir alışkı olduğunu bu olgudan anlıyoruz.

Tutsak köye getirilince onun düşmandan bekleyebileceği davranış biçimini geniş ölçüde belirleyen etmen tutsak sahiplerinin köle emeğini soğurup (massedip) düzenleme konusunda gösterdikleri yetenekdir ki burada devlet-öncesi ve devlet-sonrası siyasal sistemler arasındaki kesin ayrım ortaya çıkar. Tutsaklar seyrek olunca kısa bir süre için onlara onurlu konuklar olarak davranmakta şaşılacak bir şey yoktur. Tutsak edenlerin zihinlerinde yer tutabilen karşıt psikolojik duygular ne denli derin olursa olsun, tutsak değerli bir varlıktır – sahiplerinin yaşamlarını kendisi için gerçekten tehlikeye soktukları biridir. Ancak genellikle grup içinde onu soğurmak (massetmek) için bir yol yoktur; düşmana geri gönderilemeyeceğine göre, o öldürülmelidir. Ve işkencenin kendine özgü korkunç bir ekonomisi vardır. Eğer işkence edilmek, bizim dediğimiz gibi, bin kez ölmek gibiyse, o zaman zavallı bir tutsağı işkenceye tabi tutmak da bin düşmanı öldürmek gibidir. İşkence çağlar boyunca onu izleyenlerin uygun gördükleri ve zaman içinde ispatlanmış bir gösteri – bir eğlencedir. İnsanların ezildiklerini, yakıldıklarını ve organlarının parçalandığını görmekten hoşlanmanın insan doğasının bir parçası

olduğunu ileri sürmek niyetinde değilim. Ama yaralardan kan fışkırması, çığlıklar ve inlemeler gibi olağandışı görüntü ve seslere aşırı ölçüde dikkat edilmesi insan doğasının bir parçasıdır. (Ve o zaman bile, içimizden bir çokları başlarını dehşet içinde başka yöne çevirirler.)

Bir kez daha belirtelim ki burada önemli olan nokta bir başka kişinin acı çektiğini seyretmekten bizim içgüdüsel olarak zevk alıyor olmamız değil ama bundan zevk almayı öğrenme yeteneğine sahip olmamızdır. Tupinamba ve Huron gibi toplumlar için bu yeteneğin gerçekleşmesi önemliydi. Bunlar savaş alanında düşmanlarına karşı gençlerine acımasızca yabanıl olmalarını öğretmek zorunda olan toplumlardı. Siz düşmanın eline düştüğünüz takdirde sizin ona yapmış olduğunuzu onun da size yapacağını algıladığınızda bu tür dersler daha kolay öğrenilir. Tutsağın değerine onun canlı vücudunu ekleyin, çünkü onun talimde savaşçılar için önemi, kadavraların öğretimde doktorlar için olan önemi kadar büyüktür. Şimdi de öldürme ayinlerine geliyoruz-tanrıları hoşnut etmek için kurban etme, kutsanmış donatı'larıyla cellâtlar, cinsel ilişkiden kaçınma. Bütün bunları anlamak, düşman ister savaş alanında ister yurt içinde öldürülsün, band ve köy toplumlarındaki savaşın ayinsel bir öldürme olduğunu anlamak demektir. Savaşçılar, savaş için yola çıkmadan önce, boyanırlar ve süslenirler, atalarını yardıma çağırırlar, koruyucu ruhlarla ilişkiye geçmek için sanrısal ilaçlar alırlar ve sihirbaz büyüleriyle silâhlarını güçlendirirler. Savaş alanında öldürülen düşmanlar "kurban"dırlar şu anlamda ki söylendiğine göre onların ölümlerinden atalar ya da savaş tanrıları memnun kalmışlardır, nasıl ki aynı biçimde bir tutsağın işkenceye uğratılmasından ve ölümünden atalar ya da savaş tanrıları memnun olurlar. Son olarak, karşımızda yamyamlık sorusu var - bir soru ki, sorulduğunda, soruyu soranın içindeki derin bir yanlış anlaşmayı kendiliğinden açığa vuruyor. İnsanlar nasıl işkenceden hoşlanmayı ya da dehşet duymayı öğrenebiliyorlarsa, insan etinin tadını sevmeyi ya da sevmemeyi de öğrenebilirler. Kuşkusuz, bir çok durumlarda insan eti için gelişen tat alma duygusu insan toplumlarını savaşa

gitmeye özendiren güdüleyici sistemle bütünleştirilebilir. Üstelik, düşmanı yemek gerçekten onun yokedilmesinden gelen bir güç elde etmek demektir. Bu nedenle açıklanması gereken konu, düşmanların öldürülmesi konusunda vicdan acısı çekmeyen kültürlerin onları yemekten niçin hep çekinme zorunda kalmalarıdır. Ama biz böyle bir bilmeceyle yüzyüze gelmeye henüz hazır değiliz.

Eğer işkence – kurban etme – yamyamlık kompleksinin bir açıklanması anlamında askersel maliyet hesabına yönelen bu geçiş biraz fazla mekanik görünüyorsa, şunu belirteyim ki militarist erkek-egemenliği altındaki toplumların Oedipal durumundan kaynaklanmış olanlara benzer karşıt psikolojik güdülerin varlığını yadsımıyorum. Savaşın karşıt duygular ürettiğini ve ona katılanlara bir çok aykırı şeyler düşündürdüğünü sanıyorum. Ve ben yamyamlığın kurbana karşı duyulan sevecenliğin de nefretin de anlatımı olabileceğini yadsıyor değilim. Benim kesinlikle karşı olduğum görüş gruplararası saldırganlığın özel örneklerinin insanları savaşmaya öncelikle özendiren özel çevresel ve nüfussal baskılardan kabaca soyutlanmış bulanık ve tutarsız psişik ögelerle açıklanabileceği görüşüdür.

Aztec'ler konusuna dönünce, bunların dinlerinin yaptığı biricik katkının insanın kurban edilmesinin benimsenmesinde değil ama bu işin bazı yıkıcı yollarla özenle hazırlanmasında ortaya çıktığını görebiliyoruz. Bunların en dikkate değer olanı, Aztec'lerin insan kurban etmeyi savaş alanında şansın ara sıra görülen bir yan ürünü olmaktan çıkarıp onu bir rutin haline dönüştürmüş olmasıdır. Böylece Uitzilopochtli ve Tlaloc gibi büyük tapınakların kurban taşları üzerine elleri kolları gerilmiş durumda birinin yatırılmış olmadığı bir tek gün geçmiş değildir. Semt tapınakları (chapel) diye adlandırılabilecek olanlara değin aşağıya doğru sıralanan daha küçük düzinelerce tapınakta da kurban olayları gerçekleşmiştir. Böyle bir semt yapısı – çapı yaklaşık yirmi ayak olan alçak, dairesel, düz-tepeli bir yapı Mexico City metrosunun yapımı sırasında kazıyla ortaya çıkarıldı. O halen en işlek istasyonlardan birinde cam arkasında korunmuş

olarak durmaktadır. İşiyle evi arasında gidip gelen ve hergün onun yanından geçen kalabalıkların biraz aydınlatılmaları için oraya konmuş bir plâk üzerinde sadece eski Meksikalıların "çok dindar" olduklarını belirten bir not vardır.

Aztec orduları Huron'ların ya da Tupinamba'larınkilerden binlerce kez daha büyük oldukları için bir tek savaşta bile onlar binlerce tutsak alabiliyorlardı. Büyük ve küçük tapınma yerlerinde az sayıda tutsak ve kölelerin hergün kurban edilmelerine ek olmak üzere, ayrıca, özel olayların anısını kutlamak üzere yüzlerce ve binlerce kurbanı içeren kitlesel öldürmeler de yapılıyordu. Örneğin İspanyol tarih yazıcılarına anlatıldığına göre 1487'de büyük Tenochtitlán piramidinin kutsanması adına her biri iki mil boyunca uzayan dört sıra halinde dizilmiş tutsaklar gece gündüz dört gün çalışan bir cellâtlar takımı tarafından kesilerek kurban edilmişlerdir. Demograf ve tarihçi Sherburne Cook'un her kurban için iki dakika hesabıyla yaptığı kestirime göre yalnızca bu olayla ilgili kurbanların sayısı 14.100 idi. Eğer Bernal Diaz ve Andrés de Tápia Aztec kentlerinin meydanlarında bir yöntemle dizilmiş ve bundan dolayı kolayca sayılan sıra sıra insan kafataslarıyla karşılaşmamış olsalardı anlatılan dinsel alışkıların ölçüleri abartılar olarak bir yana atılabilirdi. Diaz'ın yazdığına göre Xocotlan meydanında;

> yığın yığın insan kafatasları vardı ve bunlar öylesine düzgün sıralanmışlardı ki insan onları sayabiliyordu ve benim yaptığım kestirime göre bunlar yüzbinden fazlaydı.
>
> Bunların yüzbinden fazla olduğunu gene yineliyorum.

Tenochtitlán'ın merkezindeki büyük kafatası rafı konusunda Tápia'nın yazdığı şöyle:

> Direkler birbirlerinden bir vara'dan [yaklaşık bir yarda'dan] biraz daha küçük aralıklarla ayrılmışlardı ve her biri tepesinden dibine dek çapraz sırıklarla donatılmıştı

ve tapınakların her yanında her bir çapraz sırıkta kazığa çakılmış beş kafatası bulunuyordu: ve yazar ile Gonzalo de Umbria adında biri çapraz sırıkları saydık, toplamı direklerdeki her çapraz sırıktaki beş kafatasıyla çarparak dediğim gibi, 136 bin kafa bulunduğunu gördük.

Ama hepsi bundan ibaret değildi. Tépia ayrıca içinde sayısız kafa ve çene kemikleri bulunan kireçle bir araya getirilmiş baştanbaşa kafataslarından yapılmış yüksek iki kuleyi betimler.

Bu kırımın (katliamın) böyle geniş çaplı olmasına ilişkin geleneksel açıklamalar Aztec'leri tanrılarının insan kanı içmeye gerek duydukları saplantısına kapılan ve bundan ötürü kutsal ödevlerini yerine getirmek üzere dindarca savaşa girişen insanlar olarak nitelerler. Jacques Soustell'in sözcükleriyle:

> Öyleyse daha çok kurban nereden gelecekti? Çünkü tanrılara besinlerini sağlamak için kurbanlar zorunluydu ... Kendisinden yoksun kaldıklarında güneşin ve tüm evren çatısının yıkılmaya yargılı oldukları o değerli kanı nerede bulacaklardı? Savaş durumunda kalmaları zorunluydu. ... Savaş yalnızca siyasal bir alet değildi: o herşeyden önce bir dinsel töreydi, bir kutsallık savaşıydı.

Ama devletler arasındaki kutsal savaşların düzinesi on sente. Yahudiler, Hıristiyanlar, Müslümanlar, Hintliler, Yunanlılar, Mısırlılar, Çinliler, Romalılar – hepsi de tanrılarını hoşnut etmek ya da tanrının dileğini yerine getirmek için savaşa girişti-ler. Çok sayıda kurbanlık insanlar ele geçirmek üzere savaşa gitmenin çok kutsal bir iş olduğunu yalnızca Aztec'ler anladılar. Ve öteki bütün eski ve çok da eski olmayan devletlerde insan kasaplığına ve kitlesel zulümlere giriştilerse de onların hiçbiri bu işi tanrısal yöneticilerde insan kanı içmek için dizginlenmez bir istek bulunduğu bahanesiyle yapmadılar [İleride göreceğimiz gibi, bir çok Eski Dünya devletlerinin tanrılarının mead (mayalandırılmış baldan yapılmış içki, ç.n.) ya da ambrosia (Yunan

tanrılarının ölümsüzlük veren içkileri, ç.n.) içmeleri, tatlı bitki özlerini yemeleri ya da gelecek öğün için yemeğin nereden geleceği konusunda hiçbir kaygı duymamaları bir rastlantı değildir]. Aztec'ler kurban edilmek üzere yakaladıkları tutsakları geri getirmekte öylesine kararlı idiler ki teslim koşulları kararlaştırılıncaya değin çok fazla sayıda düşman askeri öldürecekleri korkusuyla askersel bir üstünlüğün sonucunu almaktan sık sık kaçınırlardı. Cortés'in askerleriyle yaptıkları çatışmalarda bu taktik onlara pahalıya mal oldu. Oysa Aztec'lerin görüş açısından bakınca Cortés'in askerleri gördükleri herkesi öldürmekte mantıksızca kararlıydılar.

Aztec'lerin kurban bilmecesine duygusalcı bir yaklaşımı yadsıyan ilk çağcıl (modern) antropolog Sherburne Cook olmuştur: "Ne kadar güçlü olursa olsun, tam anlamıyla dinsel olan hiç bir itici güç temel ekonomik direnmeye karşı koyarak önemli bir dönem boyunca kendisini başarıyla sürdüremez". Cook'un önerisine göre Aztec'lerde savaş ve kurban nüfus artışını düzenlemeye yönelik sistemin bir parçasıdır. Onun yaptığı hesaba göre savaşta ölenlerin ve kurban edilenlerin birleşik etkisi yıllık ölüm oranında yüzde 25'lik bir artış meydana getirmiştir. "Nüfus en kalabalık düzeyine geçim araçlarına bağlı olarak varacağı" için "... savaşın ve kurban etmenin etkisi nüfustaki aşırı bir artışı önlemekte çok yararlı olacaktır." Bu kuram kendinden öncekilerden üstündür ama en önemli noktasında kusurludur. Aztec'ler Mexico Vadisinin nüfusunu savaşla ve insan kurban etme yoluyla denetleyebilmiş değillerdi. Savaşta ölenlerin ve kurban olarak kesilenlerin hemen tümü erkek oldukları için ölüm oranlarındaki yüzde 25'lik artış yalnızca erkeklere ilişkindir ve doğum oranındaki yüzde 25'lik bir artışla kolayca denkleştirilebilir. Eğer Aztec'ler nüfus artış oranını düşürmekte sistemli bir kararlılık içinde olsalardı yetişkin erkekler yerine çabalarını genç kızları kurban etmekte yoğunlaştırırlardı. Üstelik, eğer onların kurban kesmelerinin amacı nüfus kontrolu olsaydı bile, dünyanın başka yerlerindeki emperyal orduların, yapılmasını her zaman uygun gördükleri gibi kolay yoldan, Aztec'ler de savaş sırasında düş-

manlarını neden öldürmemişlerdi? Cook'un açıklaması Mesoamerican uygulamasının özelliğini kavramakta -kırımın (katliamın) neden savaş alanında değil de bir piramidin tepesinde yapılması gerektiğini açıklamakta yetersiz kalıyor.

Aztec'lerin kurban töreninin geleneksel betimlemelerinde olay kurban vücudunun piramitten aşağıya atılmasıyla sonuçlanır. Rahibin ellerinde havaya kaldırılmış durumda hâlâ çarpmakta olan bir yüreğin imajıyla gözleri kamaşanlar yere atıldıktan sonra basamakların dibinde duran cesede neler olduğunu sormayı kolayca unutabilirler. The New School'dan Michael Harner bu soruyu herkesten daha büyük bir anlayış ve cesaretle yanıtlamaya çalışmıştır. Bu bölümün geri kalanında geniş ölçüde onun çalışmasını kullanacağım. Aztec'lerin kurban bilmecesini çözme onuruna lâyık olan yalnızca odur.

Harner'in belirttiği gibi, cesetlere neler olduğu konusunda gerçekten hiç bir gizem (sır) yoktur, çünkü tüm görgü tanıklarının anlatıları tam bir uyum içindedir. Tupinamba'ların, Huron'ların ve öteki köy toplumlarının kurban ettikleri kişilerin cesetlerine ne yaptıkları konusunda bilgisi olan herkes şu aynı sonuca varabilecektir: onlar kurbanları yemişlerdir. Bernardino De Sahagún'un yaptığı betimleme kuşkuya pek yer bırakmıyor:

> Onların göğüslerinden yürekleri koparıldıktan ve çıkan kan su kabağından yapılmış bir kaba döküldükten sonra, ki bu kabı öldürülen adamın sahibi bizzat aldı, onlar cesedi piramitlerin basamaklarından aşağı doğru yuvarlamaya başladılar. Ceset aşağıda kare biçimindeki küçük bir alanda durdu. Orada, Quaquacuiltin adını verdikleri bazı yaşlı adamlar onu alıp kendi kabile tapınaklarına taşıdılar, organlarına ayırdıktan sonra yemek üzere parçalara böldüler.

De Sahagún aynı noktaları yineleyerek anlatır:

> Onlar kurbanları öldürüp yüreklerini çıkardıktan sonra on-

ları özenle götürüp basamaklardan aşağı yuvarladılar. Cesetler dibe varınca başlarını kesip ayırdılar ve başlara bir çubuk geçirdiler ve sonra cesetleri *calpulli* adını verdikleri evlere taşıdılar ve onları yemek üzere orada parçalara ayırdılar.

... ve onların yüreklerini çıkardılar ve başlarını kestiler. Ve sonra bütün vücudu aralarında bölüşüp yediler.

Diego Durán bize benzer bir betimleme verir:

Yürek burkutularak koparıldıktan sonra güneşe sunuldu ve kan güneş tanrısına doğru serpildi. Güneşin batıdan batışına benzeterek cesedi piramitin basamaklarından aşağıya doğru yuvarladılar. Kurbanın kesilmesinden sonra danslarla, törenlerle ve yamyamlıkla dolu bir büyük şölen düzenlediler.

Bu betimlemeler Aztec'lerin savaş-kurban-yamyamlık kompleksine değgin bazı noktaları açıklığa kavuşturuyor. Harner'in yazdığına göre her tutsağın bir sahibi vardı – bu kişi olasılıkla tutsağı yakalayan askerlerin başındaki subaydı. Tutsak Tenochtitlán'a geri getirilince sahibin yerleşim çevresinde bir eve yerleştirilirdi. Onun orada ne kadar tutulduğuna ve ona nasıl davranıldığına ilişkin bilgimiz pek azdır; ama zayıflamasını önlemek üzere ona yeterince tortilla (bir çeşit gözleme, ç.n.) verildiği kestirilebilir. Hatta güçlü bir asker komutanın elinde bir kaç düzine tutsak bulundurduğu, bunları özel şölen günleri için, ya da doğum, ölüm, ya da evlenmeler gibi özel aile olayları için iyice besleyerek hazırladıkları da düşünülebilir. Kurban etme vakti yaklaşınca sahibin ailesinin ve komşularının eğitilmeleri ve eğlenmeleri için tutsaklar işkenceden geçirilmiş olabilirler. Kurban etme gününde tutsak sahibi ve askerleri, aynı gün kurban edilecek kendi tutsakları da bulunan öteki ileri gelenlerle birlikte işlemleri izlemek üzere piramitin tabanına değin tutsağa

mutlaka eşlik ederlerdi. Yürek çıkarıldıktan sonra, ceset basamaklardan aşağıya ancak görevlilerin yardımıyla yuvarlanırdı, çünkü basamaklar piramitin tepesinden dibine dek cesetin bir yere takılıp kalmadan yuvarlanmasını sağlayacak kadar dik değildi. De Sahagún'un Quaquacuiltin diye adlandırdığı yaşlı adamlar cesete sahip çıkarlar, onu sahibin oturduğu yere taşırlar, orada onu parça parça keserler, sonra kol bacak gibi organları pişirmek için hazırlarlardı – en sevdikleri yemek biber ve domateslerle pişirilen güveçti. De Sahagún onların etin içine "kabak çiçekleri" koyduklarını anlatır. De Sahagún'un notlarına göre, kurbanın kanı rahipler tarafından sukabağından yapılmış bir kabın içine konur ve tutsak sahibine teslim edilirdi. Biz yüreğin bir mangal içine konduğunu ve orada reçineden bir tütsüyle birlikte yakıldığını biliyoruz, ama kül haline gelinceye değin yakılıp yakılmadığı bilinmemektedir. Organlarıyla ve beyini içeren başıyla cesete ne olduğu da sorulabilir. En sonunda, kafatası Andrés Tápia ve Bernal Diaz tarafından betimlenen rafların birinde sergilenirdi. Ama yamyamların büyük çoğunluğu beyin yemekten hoşlandıkları için, kafatasları sonuçta sergideki yerlerini almadan önce içlerinden beyinlerin - belki de rahipler ya da seyirciler tarafından - çıkarıldıklarını kabul edebiliriz. Gene aynı biçimde, Diaz'a göre her ne kadar kurban ceseti krallığın hayvanat bahçesindeki et yiyen memelilere, kuşlara ve yılanlara atılıyor idiyse de etin büyük bölümünün önce - Tápia'nın dediğine göre sayıları çok fazla olan - hayvanat bahçesi bakıcıları tarafından alındığını sanıyorum.

Ben Aztec yamyamlığının törendeki lezzetli et parçalarının gelişigüzel tadılması olayından ibaret olmadığı noktasını saptamak üzere kurbanın cesedine ne olduğunu izlemekteyim. Cesedin bütün yenilebilir parçaları tıpkı evcilleştirilmiş hayvanların etlerinin tüketilmesine benzer biçimde kullanılmışlardır. Büyük miktarlarda hayvansal proteinin insan eti biçiminde üretilip dağıtılmasına göre düzenlenmiş devlet-destekli bir sistemde Aztec rahiplerine yasal olarak ayin cellâtları gözüyle bakılabilir. Kuşkusuz, rahiplerin başka görevleri de vardı, ama pratik yön-

den hiçbirinin önemi onların insan kasaplıklarından daha büyük değildi.

Aztec'lerin yamyam krallığına yol açan koşullar dikkatle incelenmeye değer. Başka yerlerde devletlerin ve imparatorlukların ortaya çıkmaları insan kurban etmenin ve yamyamlığın daha önceki örneklerinin yok olmalarına katkıda bulunmuşlardır. Aztec tanrılarından farklı olarak, Eski Dünya'nın yüce tanrıları insan eti yenmesini yasaklamışlardır. Acaba tanrılar neden yalnızca Mesoamerica'da yamyamlığı özendirdiler? Harner'in ileri sürdüğüne göre sorunun yanıtını biz hem yoğun üretimin ve nüfus artışının yüzyıllar süren etkisi altında Mesoamerican eko-sisteminin özellikle tüketilmiş olmasında, hem de daha ucuz seçeneklerin bulunduğu yerlerde bir hayvansal protein kaynağı olarak insan etini kullanmanın maliyet/kazanç hesaplarında aramalıyız.

Daha önce dediğim gibi, hayvansal kaynaklar bakımından, Mesoamerica buz çağının sonunda başka herhangi bir bölgeden daha çok tüketilmiş bir durumda bırakıldı. Klasik dağlık ülke imparatorluklarının baskıcı yönetimi altında nüfusun sürekli artışı ve üretimin yoğunlaştırılması sıradan insanların sofrasından hayvan etini hemen hemen kaldırmıştır. Yönetici sınıf ve onların hizmetlileri köpek, hindi, ördek, geyik, tavşan ve balık gibi lezzeli besinlerden yararlanmayı doğallıkla sürdürmüşlerdir. Ama, Harner'in işaret ettiğine göre, sıradan insanlar - *chinampa*'ların yaygınlığına karşın – sadece genellikle Texcoco Gölü'nün yüzeyinden toplanan yosunları yemeğe zorlanmışlardı. Yeterli miktardaki mısır ve fasulye temel amino asitlerin hepsini vermekle birlikte bütün onbeşinci yüzyıl boyunca yinelenen üretim bunalımları nedeniyle insanın payına düşen protein miktarı biyolojik olarak etin, şiddetle aranmasını gerektirecek düzeylere dek sık sık geriledi. Ayrıca, her türden yağların kıtlığı da yıllarca sürdü.

Kesilen kurbanlardan çıkarılan etin dağıtılması Aztec ulusunun diyetindeki protein ve yağ miktarını gerçekten önemli ölçüde iyileştirebildi mi? Eğer Mexico Vadisinin nüfusu 2 milyon idiyse

ve her yıl dağıtılmaya hazır tutsak sayısı da ancak 15.000 idiyse, sorunun yanıtı olumsuzdur. Ama soru iyi hazırlanmış bir soru değildir. Önemli olan bu yamyamsal dağıtımların ortalama yurttaşın sağlığına ve gücüne ne kadar katkıda bulunduğu değil, ama kritik dönemlerde seçkin grupları ödüllendirmekte insan etini kullanmanın sonucu olarak siyasal kontrolun maliyet/kazanç hesaplarının olumlu yönde ne kadar değişikliğe uğradığıdır. Eğer et dağıtımından herhangi bir kimsenin bekleyebileceği parça sadece bir tek parmak ya da başparmaktan ibaretse o zaman sistem olasılıkla (iyi) çalışmış değildir. Ama eğer et soylulara, askerlere ve onların hizmetlilerine bol miktarlarda sağlandıysa ve eğer bu sağlayış tarımsal dönemin zararlarını kapatmakta eşzamanlı olarak yapıldıysa, Moctezuma'ya ve yönetici sınıfa verilen bu ödün siyasal yıkılmayı önlemekte yeterli olmuş olabilir. Eğer bu çözümleme doğruysa o zaman onun içerdiği ters sonuçları da irdelemeliyiz, yani, evcilleştirilmiş hayvan türlerinin varlığının Eski Dünyanın devlet ve imparatorluklarında yamyamlığın yasaklanmasında, sevgi ve merhamet dinlerinin gelişmesinde önemli bir rol oynadığını da düşünmeliyiz. Hıristiyanlık, sonunda ortaya çıkacağı üzere, yemlikte doğan çocuk olmaktan çok yemlikte bulunan armağan kuzu oldu.

10
Merhamet Peygamberi

Savaş tutsaklarını kurban etmenin ve onları yemenin Amerikan Kızılderililerine özgü bir özellik olduğu izlenimini yaratmış olmadığımı umarım. Daha elli ya da yüz yıl öncesinde bile Afrika'da Sahara'nın güneyinde, Güneydoğu Asya'da, Malezya'da, Endonezya'da ve Okyanusya'da şuraya buraya dağılmış durumda bulunan devlet-öncesi toplumların yüzlercesinde savaş tutsaklarının küçük çapta kurban edilmeleri ve etlerinin dağıtılması yaygın bir uygulamaydı. Bununla birlikte, haklı nedenlerle şuna inanıyorum ki, Mezopotamya, Mısır, Hindistan, Çin ya da Avrupa'daki devletlerin doğuşunun hemen öncesindeki kültürlerde insan etinin yenmesi dağıtım şölenlerinin asla önemli bir yönü değildi.

İnsanlar bu bölgelerin hepsinde ayinlerle kurban edilmişler, ama onların etleri nadiren yenmiştir. Yetkili Roma kaynakları - Caesar, Tacitus ve Plutarch – savaş tutsaklarını kurban etmenin Yunan-Roma dünyasının sınırlarındaki sözde "barbar" uluslar arasında çok yaygın bir alışkı olduğunu ısrarla belirtirler. Geç klasik antikite'nin Grekleri ve Romalıları insan kurban etmenin her çeşidini ahlâksızlık olarak görmüşler ve Briton'lar, Gaul'ler, Keltler ve Teuton'lar gibi "uygarlaşmamış" toplulukların tapınmaları uğruna değerli askerlerin yaşamlarına son verilmesini kaygıyla karşılamışlardır. Bununla birlikte, Homer'in zamanında Grek'lerin kendileri de tanrıları etkilemek üzere az

sayıda tutsakların öldürülmelerine karşı olmamışlardı. Örneğin, Truva savaşında yiğit Achilles silâh arkadaşı Patroclus'un cenaze ateşine tutsak edilen on iki Truvalı'yı attılar. Ve ta İ.Ö. 480'de Grek'lerle Pers'ler arasında yapılan büyük Salamis Deniz Savaşı'nda Grek başkomutanı Themistocles utkuyu (zaferi) kazanmak için üç İranlı tutsağın kurban edilmesini buyurdu. Romalılar da bir zamanlar insan kurban etmişlerdi. Yaklaşık olarak İ.Ö. 226'da, Gal'lilerin ve Greklerin Roma kentini hemen işgal edecekleri yolundaki kehanet haberinin gerçekleşmesini önlemek için iki Gal'li ve iki Grek diri diri toprağa gömüldüler. İ.Ö. 216 ve İ.Ö. 104 yıllarında benzer olaylar yaşandı.

Acayip şarkılarla, çırılçıplak vücutlarıyla karlar arasından Roma hatları üzerine saldırarak savaşan Kelt'lerle ilk karşılaştıklarında iyi yetiştirilmiş Roma askerleri cesaretlerini yitirdiler. Bütün Roma-öncesi demir çağı Avrupasında görülen Kelt'lere özgü bir "kesilmiş baş tutkusu"nun varlığı şunu açıklığa kavuşturmuştur ki çağımızın Amerikalıları olarak siyah derililer ve kızılderililer kelle avcılarının torunları olmakta yalnız değildirler. Kelt savaşçıları düşmanlarının henüz kestikleri başlarını savaş arabalarına takarlar ve onları evlerine götürüp çatı kirişlerine asarlardı. Fransa'nın güneyinde Kelt'ler yekpare kayalara oyulmuş yerlerde kafatasları sergilerlerdi. Kafatasları Keltlerin tepe kalelerini, köy ve kentlerinin girişlerini süslerdi. Bilinen şudur ki, insanın kurban edilmesi Kelt ayinlerinin önemli bir parçasıdır ve Druids adı verilen rahipler sınıfının denetimi altında yürütülmüştür. Kelt'ler insanları yakmayı yeğlemişler ve bu amaçla tutsakların çevresine ağaç dallarından insan boyunda sepetler örmüşler ve sonra bunları ateşe vermişlerdir. Başka bazı durumlarda kurbanların bağırsakları deşilip dışarı çıkarılır ya da kurbanlar arkalarından bıçaklanırlardı, öyle ki böylece Druid'ler buharı tüten bağırsakların durumuna ya da kıvranışları biten kol ve bacakların durumuna bakarak geleceği okuyabilirlerdi.

Herodotus'un yazdığına göre, Tuna nehrinin aşağı kısımlarında ve Karadeniz kıyılarında yaşamış olan kelle avcısı bir

başka ünlü barbar ulus, İskit'ler, savaş alanında ele geçirilen her yüz tutsaktan birini düzenli olarak kurban ederlerdi. Ve Şikago Üniversitesi'nden Ignace Gelb'e göre ilk Mezopotamya'da tutsaklar tapınaklarda kurban edilirlerdi. Lagash kentinden kalan İ.Ö. 2500 yıllarında yazılmış bir yazıt geniş yığınlar oluşturan birikmiş binlerce düşman cesetinden söz eder. Gelb ayrıca erken Çin'de de "Savaş tutsaklarının genellikle kurban edildiklerini" söyler.

Hz. İbrahim ile oğlu Isaac hakkında İncil'de yer alan öykünün gösterdiği gibi, insan kurban edilmesi olasılığının eski İsrail'lilerin zihinlerini çok meşgul ettiği açıktır. İbrahim Tanrı'nın kendisinden oğlunu öldürmesini istediğini düşünür ve oğlu ancak dost bir meleğin yardımıyla son anda kurtarılır. Bethel'den Hiel, Jericho'yu yeniden inşa ettiğinde "Tanrı'nın buyruğuna göre onun temelini ilk çocuğu Abiram'ı yitirme pahasına attı ve en küçük oğlu Segub'u yitirme pahasına onun kapılarını yaptı".

Erken Brahman döneminin kutsal yazıları da insanın kurban edilmesine duyulan ilginin sürdüğünü gösterir. Ölüm tanrıçası, Kali, kana susamış Aztec tanrılarına çarpıcı bir benzerlik içindedir. Tanrıça, Kali'nin Kutsal Kitabı - *Kalika Purana*'da insan kanına bulanmış, bir dizi insan kafataslarıyla süslü, bir elinde bir kafatası öteki elinde bir kılıç tutan korkunç bir figür olarak betimlenir. İnsan kurbanların nasıl öldürüleceklerine ilişkin ayrıntılı buyruklar verilir.

> Tapınan kişi kurbanı tanrıçanın önüne koyduktan sonra, çiçekler, sandal ağacı macunu ve kabuğu sunarak kurban eylemine özgü *mantra*'yı sık sık yineleyerek ona tapınmalıdır. Sonra o kuzeye dönüp kurbanı doğuya bakacak biçimde yerleştirerek arkaya bakmalı ve şu mantra'yı yinelemelidir: "Ey adam, benim iyi şansımdan dolayı sen bir kurban olarak ortaya çıktın; bu nedenle seni selâmlıyorum... Seni bugün ben kılıçla öldüreceğim ve kurban amacıyla öldürme cinayet değildir". Böylece o insan-biçimli kurbanı düşünerek onun başının üzerine şu *mantra*'yı söyleyerek bir

çiçek atmalıdır: "Om, Aim, Hriuh, Sriuh". Sonra, kendi dileklerini düşünerek ve tanrıçayı anarak kurbanın üzerine su serpilmelidir. Daha sonra kılıç şu *mantra* ile kutsanmalıdır: "Ey kılıç, sen Chandika'nın dilisin"... Böyle kutsandıktan sonra kılıç şu *mantra* yinelenirken havaya kaldırılmalı ve seçkin kurban onunla öldürülmelidir: "Am, bum, phat".

Erken Eski Dünya devlet ve imparatorluklarında görülen insan kurban etmenin belki en sürekli biçimi kralların ve imparatorların cenaze törenlerinde kadın eşlerin, hizmetlilerin ve muhafızların öldürülmesiydi. Örneğin, İskitler eski kralın saray ahçılarının, uşaklarının ve kâhyalarının hepsini öldürürlerdi. Ayrıca kralın en güzel atları ve öbür dünyada onlara binmek üzere gençler birlikte öldürülürlerdi. Abydos'daki erken Mısır mezarlarında ve Ur'daki Sümer krallığı mezarlarında kurban edilen hizmetlilerin izleri bulunmuştur. Kral hizmetlilerinin kurban edilmelerinin iki işlevi vardı. Bir kral öldükten sonra yaşamı boyunca alışmış bulunduğu stilden yararlanmak için kendisiyle birlikte maiyetini de götürme gereğini duyuyordu. Ama daha gerçekçi bir yorumla, bir hükümdarın karılarının, hizmetlilerinin ve muhafızlarının zorunlu olarak öldürülmeleri onun en yakınlarının kendisinin yaşamına kendi yaşamları kadar değer vermelerini ve böylece yönetimine karşı nifak kurmamalarını ve güvenliğine karşı da en küçük bir tehdide izin vermemelerini sağlamakta çok etkili olmuştur. İ.Ö. ikibinli yılların sonlarında Çinliler hizmetlileri belki dünyada en çok sayıda kurban edip öldürmüşlerdir. Her kralın cenaze töreninde binlerce insan ölüme gönderilmiştir. Bu uygulamayla birlikte savaş tutsaklarının kurban edilmeleri de Chou dönemleri (İ.Ö. 1023-257) sırasında yasaklanmıştır. Ch'in hanedanı döneminde gerçek insan ve hayvanların yerini çömlek heykelleri almıştır. İ.Ö. 210'da birleşmiş Çin'in ilk hükümdarı Ch'in'in ölümünde silâhlı askerlerin ve süvari atlarının gerçek boyutlarında seramikten yapılmış 6000 heykel imparatorun mezarı yakınında bir futbol alanı büyüklü-

ğündeki bir yeraltı dehlizine gömülmüştür.

Eski Dünya'da devlet oluşumunun çekirdek bölgelerinde ayinle insan kurban etmeye ilişkin bu hızlı irdelemede göze çarpan nokta insanın kurban edilmesiyle insan eti yenmesi arasında güçlü bir bağlantının bulunmayışıdır. İçinde insan eti dağıtılmasının devletin ya da onun dinsel ve askersel kollarının başlıca görevini oluşturduğu bir sistemin izlerine hiç bir yerde rastlanmış değildir. Lydia'lı Pausanius şöyle der: Combutis ve Orestorios'un komutası altındaki Gaul'ler Callieas'ın bütün erkek nüfusunu öldürdüler, sonra da onların kanlarını içip etlerini yediler. Benzer suçlamalar daha sonraları Tatarlara ve Mongol'lara karşı da yapılmıştır, ama bu raporların hepsi de Aztec-benzeri yamyamsal tapınmaların etnografik betimlemeleri gibi değil de daha çok savaş-gaddarlığı öyküleri gibi görünmektedir. Mısır, Hindistan ve Çin'deki yamyamlık raporları ya zevksiz varlıklı sınıfın damakları için egzotik yemeklerin hazırlanmasıyla, ya da yoksul halkın yaşamda kalmak için birbirlerini yedikleri kıtlık zamanlarıyla bağlantılıdır. Roma-sonrası Avrupası'nda yamyamlığa o denli ağır bir cinayet olarak bakılmıştır ki bu cinayetin ancak büyücü kadınlar, kurtlaşmış insanlar, vampirler ve Yahudiler tarafından işlenebileceği düşünülmüştür

Avrupa'dan Asya'ya değin her yerde kurban sunaklarına götürülen, ayinlerle kurban edilen, organları parça parça ayrılan, dağıtılarak toplu şölenlerde yenilen insan bedeni değil, hayvan bedeniydi. Örneğin, Hakon the Good'a ilişkin İskandinav destanında, Kelt ve Töton kralları ve prensleri tarafından yürütülen dağıtım törenlerinde hayvan kurban etmenin oynadığı rolün açık bir betimlemesi yer alır.

> Eski bir töreye göre eğer kurban kesilecekse bütün ambarcıların tapınağın bulunduğu yere gelmeleri ve kurban festivali sürerken gereksinecekleri her şeyi yanlarında getirmeleri gerekir. Bu festivale bütün erkekler bira benzeri içkilerini getirdiler. Her türden sığırları, keza atları kestiler. ... ve etler kaynatılarak orada hazır bulunanlar için

lezzetli bir yemek yapıldı. Ateş tapınak döşemesinin ortasındaydı ve onun üzerinde asılı tencereler vardı. Ateşin karşısında dolu kadehler dağıtıldı ve şöleni düzenleyen ve başkan olan kişi tüm dolu kadehleri ve kurban yemeğini kutsadı.

Cömertlik ve paylaşım, destanların bir "açık-elli adam" olarak betimledikleri Sigurd (Almanya'da bilinen adıyla Siegfried) hakkındaki bir ondokuzuncu yüzyıl balad'ında özetlendiği gibi bu dinsel törenlerin egemen temalarıdır:

Kimse gereksinmiyor kâse ya da tabağı
Konuklar arıyorlar cömert olanı –
Cömert Sigurd, ki ispatlayabiliyor
Soyunun dev ırka dayandığını...
O tanrıları seviyor, – onun cömert eli
Kılıcıyla kazandıklarını ülkeye dağıtıyor.

Tacitus'dan öğreniyoruz ki "töreye göre kabilenin her üyesi şefe armağan olarak ya sığır ya da hasatının bir bölümünü verecektir", ve sığırlar "değeri en yüksek olanlardır, doğrusu bunlar halkın biricik zenginliğidir". Stuart Piggott'un belirttiği gibi, eski İrlanda masalı "Cooley'in Sığır-Yağması"nın başlangıcındaki sahnede Cruachan'ın şefi, Alill, ve onun karısı, Medb, zenginlikleriyle öğünürler, öğünmeye demir kazanlarıyla başlarlar sonra yükselerek altın süslere, giysilere, koyun sürülerine, atlara ve domuz sürülerine geçerler ve sonunda sığırlarından söz ederek doruğa çıkarlar. Cermenler, Homer dönemi Grekleri ve ilk Latinler arasında olduğu gibi, eski İrlandalılar arasında da sığırlar zenginliğin en önemli ölçeği oldular ve sonuç olarak, bu kabile şefliklerinin ve henüz başlangıç halindeki devletlerin örgütlenmesine dayanak olan dağıtım şölenindeki en önemli öge durumuna geldiler.

Klâsik Grekler ve Romalılar da dinsel festivallerde hayvanların kurban edilmelerinde ön sırada yer aldılar ve tapınaklar

kendi tanrılarına uygun düşen hayvanlara göre sınıflandılar. Örneğin, keçiler, belki de üzüm bağları için bir tehlike olmaları nedeniyle, şarap tanrısı Bacchus'a uygun armağanlar olarak düşünüldüler. Bazı Grek kentleri de Aztec'ler arasında tanrı taklitçilerine nasıl davranıldıysa kendi boğalarına öyle davrandılar - boğalar kesilmelerinden önceki bütün yıl boyunca çiçeklerle süslenir ve beslenirlerdi.

Tevratı okuyan herkesin bildiği gibi, hayvan kurban edilmesi eski İsraillilerin bellibaşlı bir işiydi. Leviticus Kitabı kurbanların nerede, ne zaman ve nasıl sunulacakları konusunda ayrıntılı bilgiler verir. Sayılar Kitabı der ki, ilk tapınağın kutsanması sırasında, on iki günlük bir süre içinde, 36 öküz, 144 koyun ve kuzu ve 72 keçi ve oğlak kurban edildi. İsraillliler pastoral kabile başkanlığından devlet düzeyine geçerlerken dağıtımların boyutu da büyüdü. Süleyman'ın Kudüs'teki tapınağının kutsanmasında, 22.000 öküz ve 120.000 koyun kesildi. İsrail kurbanlarının en önemlisi Passover (Musevi fısıh bayramı, ç.n.) şöleninde bir kuzunun kurban edilmesidir. İsraillliler Mısır'da tutsak bulundukları sırada bir kuzu kurban ettiler, evlerin pencere lentolarına ve kapı sütunlarına onun kanını sürdüler, sonra onu kızartıp acı bitkilerle ve mayalandırılmamış ekmekle yediler. O gece Tanrı işaretlenmemiş evlerde ilk doğanları öldürdü ve İsraillilerin ülkeyi terk etmeleri için zamanın gelmiş olduğu konusunda Firavun'u ikna etti.

Druid'lere benzer bir rahip sınıfı oluşturan Levite'ler yiyecek için hayvanların kesilmesine ilişkin bir tekele sahiptiler. Et mutlaka onların ellerinden geçmeliydi - çünkü onlar hayvanların kesimini ve hayvan etinin dağıtımını denetliyor ya da bu işleri kendileri yapıyor, etin en büyük payını hayvanın sahibine ve konuklara bırakırken seçilmiş bazı parçaları da kendileri ve Jaweh için alıkoyuyorlardı.

W. Robertson Smith çok önceleri yazdığı *Yahudilerin Dini* adlı önemli kitabında eski İsrail'deki bütün hayvan kesimlerinin kurban olduğunu belirtmiştir: "Halk dinsel bir eylem dışında sığır ya da koyun etini asla yiyemezdi". Doğu Afrika'daki mo-

dern kırsal halkları incelemekte olan antropologlar aynı durumu biraz değişik bir perspektiften görmektedirler. Doğu Afrikalı kırsal kesim insanları genellikle sürülerinin etiyle değil ama onların sütü ve kanıyla beslenirler. Harold Schneider'in incelediği Pakot'lar arasında görüldüğü üzere, sürü hayvanları ancak "dinsel ve törensel durumlar" dolayısıyla kesilebilir. Ancak, duruma göre, kesilen hayvanların sayısı ile böyle durumların sayısı elde bulunan hayvanlara göre düzenlenir. Öküz gibi pahalı bir hayvan tören'in bir parçası olmaya çok elverişlidir. Onur konukları için açık hava ateşinde biftekler pişiren Amerikalıların Pakot'larla ve eski dünyanın (Avrupa'nın, ç.n.) sığır eti seven halklarıyla birçok ortak noktaları vardır. (Bu arada belirtelim ki "barbecue" sözcüğünün ilginç bir tarihi vardır. O, Carib sözcüğü *barbricot*'dan gelir. Carib'ler - "yamyam" sözcüğü buradan gelir- yamyam şölenlerini hazırlamak üzere, ağaç dallarından yapılı bir ızgara olan *barbricoat*'u kullanırlardı.)

İsraillilere gelince, kuşkusuz bir zamanlar aslında "büyük sağlayıcı" başkan ve şeflerce desteklenen dağıtım şölenlerinde yenmek üzere hayvanlar kurban edilmişlerdir. "Eli açık soyluluk" Teuton'lar için olduğu kadar eski İsrailliler için de önemliydi:

> Daha Samuel zamanında bile biz klanların ya da kasabaların dinsel şölenlerine rastlıyoruz... şölenin yasası açık elli soyluluktu; konuksuz kurban tamamlanmış olmazdı ve kurban parçaları tanıdık çevre içinde varsıl'a ve yoksul'a serbestçe dağıtılırdı.

İsa'nın zamanında, Levite'lerin hayvan kesme tekeline parasal bir değer verilmişti. İnananlar hayvanlarını tapınağın rahiplerine getirirlerdi ve onlar da hayvan başına belli bir fiyatla hayvanların boğazlarını keserlerdi. Passover hacıları kuzularını kestirmek üzere Jerusalem'deki tapınağa varmak için uzun yollar katederlerdi. İsa tarafından tezgâhları altüst edilen ünlü tapınak sarrafları ülkenin ödemelerini metal parayla yapar-

lardı. Yahudi hahamları İ.S. 70'de Jerusalem'in düşmesinden sonra hayvan kurban edilmesi işine son verdiler - ama bu tam uygulanmadı, çünkü Ortodoks Yahudiler dinsel uzmanların gözetimi altında boğazın uzunluğuna yarılarak hayvanların kesilmesinde ısrarlı oldular.

İsa'nın çarmıha gerilmesi Passover'ın kutlanmasıyla birlikte olduğu için, onun ölümü ile gerek hayvan gerekse insan kurban edilmesine değgin imge ve simgeler arasında hemen benzerlik kuruldu. John the Baptist gelen Mesih'i "tanrının kuzusu" olarak isimlendirdi. Bu arada, Hıristiyanlar "komünyon" denilen ayinlerinde hayvan kurban etmenin kökensel (original) dağıtım işlevlerini sürdürdüler. İsa Passover ekmeğini böldü ve Passover şarabını döktü, ekmeği ve şarabı havarilerine dağıttı. Ekmek için "Bu benim vücudumdur" dedi. Şarap için "Ve bu benim kanımdır" dedi. Roma Katoliklerinin Eucharist ayininde bu dağıtım etkinlikleri dinsel tören olarak yinelenirler. Rahip mayasız yufka biçimindeki ekmeği yer ve şarabı içer oysa cemaatin üyeleri yalnızca sözü edilen ekmeği yerler. Yeterince uygun bir nitelemeyle bu ekmeğe (wafer) "host" adı verilir ve Lâtince *hostis*'den türetilen bu sözcük "kurban" anlamına gelir.

Protestanlar ve Katolikler şarabın ve o ekmeğin İsa'nın kanının ve vücudunun özdeksel (maddi) varlığına gerçekten dönüşüp dönüşmediği sorusu üzerinde çok miktarda kan döküp mürekkep harcamışlardır. Ama tanrıbilimci ve tarihçiler bugüne değin Hıristiyan "kitle'nin gerçek evrimci önemini kavramakta genellikle başarısızlığa uğramışlardır. Paskalya kuzusu yemeyi tinselleştirmekle ve onun maddesini beslenme yönünden değeri olmayan bir mayasız yufka ekmeğine (wafer) dönüştürmekle, Hıristiyanlık şölene gelenlerin evlerine boş mideyle dönmemelerinin icabına bakma sorumluluğundan kendisini çok önceleri kurtarmıştır. Bunun gerçekleşmesi bir zaman almıştır. Hıristiyanlığın ilk iki yüzyılı boyunca kilise üyeleri kaynaklarını bir araya getirdiler ve dostluk şöleni ya da sevgi şöleni olarak bilinen gerçekten komünal yemekler düzenlediler. Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olduktan sonra, Kilise kendisi-

nin yoksullara parasız çorba dağıtan bir mutfak olarak kullanıldığını gördü ve İ.S. 363'de Laodicea Konseyi'nde alınan kararla kilisenin eklentilerinde sevgi şölenleri düzenlenmesi yasaklandı. Burada gerçekten dikkate değer olan nokta İsa'nın etine ve kanına dönüşüm ister olsun ister olmasın komünyon şöleninin besleyici değeri hemen hemen sıfırdı. Ondokuzuncu yüzyıl antropologları insan kurban etmekten hayvan kurban etmeye ve Eucharist'in (Komünyon'un) mayasız yufka ekmek ve şarabına dek uzanan gelişim çizgisinde bir moral ilerlemenin ve aydınlanmanın doğrulandığını gördüler. Onların iyimserliğini ben paylaşamıyorum. Hıristiyanlığı hayvan kurban etme üstünlüğünden dolayı kutlamadan önce, şunu belirtmemiz gerekir ki insanlar için sağlanan protein miktarı hızla artan nüfustan ötürü yetersiz kalıyordu. Hayvan kurban etmenin gerçek sonucu dinsel dağıtım şölenine son vermek oldu.

Hıristiyanlık yaşamın içinde cömertlik uygulanmaz olunca ya da gereksiz hale gelince cömertliği ölüm sonrasında arayan bir kaç dinden sadece biriydi. Hint, İslâm ve Roma hükümdarlarının kendilerini tanrıların önünde hakir görmelerinin onlar için çok elverişli olduğunu belirtmenin bu gibi dinler adına gösterilen merhamet ve şefkat eylemlerinin değerini azaltacağını sanmıyorum. Onlara göre cennet bu dünyadan, geçmiş ya da gelecek yaşam da şimdiki yaşamdan daha önemliydi. Eski Dünyanın (Avrupa'nın) emperyal sistemleri günden güne daha büyüdükçe kaynakları kıtasal boyutta çiğneyip yok ettiler. Paçavra giysileri içinde ter döken köle benzeri on milyonlarca işçi dünyayı doldurunca, "büyük sağlayıcılar" eski zamanların barbar şeflerinin "eli açık soyluluğu" ile davranamadılar. Hıristiyanlıkta, Budizm'de ve İslâmda onlar "büyük müminler" oldular ve içlerinde yenecek hiçbir şey verilmeyen katedraller, camiler ve tapınaklar inşa ettiler.

Ama şimdi biz etin herkesin günlük besininin zaman zaman bir parçasını oluşturabilecek sayıda hayvanların hâlâ varoldukları zamana dönelim. İranlılar, Veda Brahmanları, Çinliler ve Japonlar, şu ya da bu zamanda bunların hepsi evcilleştirilmiş hay-

vanları törelere göre kurban etmişlerdir. Gerçekten, Avrasya ve Kuzey Afrika kuşağında içinde evcilleştirilmiş hayvan kurban etmenin devlet-destekli tapınmaların bir parçasını oluşturmadığı bir tek toplum bile bulmak güçtür. Etleri dağıtılan bu kurbanlar için otçul hayvanların ve geviş getiren hayvan türlerinin bütün repertuvarı kullanıldı, ne var ki bazı bölgelerde özel ekolojik düşüncelerin gerektirdiği yeğlemeler yapıldı. Örneğin, Kuzey Afrika ve Arabistan deve kurbanlarıyla ünlüydüler; Orta Asya çobanları arasında atlar kurban edilirlerdi; bütün Akdeniz bölgesinde boğalar özel bir dikkate konu olurlardı. Aynı zamanda, İspanya'dan Japonya'ya dek uzayan aynı büyük kuşak içinde yamyamlık, eğer varsa, genellikle çok küçük bir ölçüde uygulanmıştır. Avrasya'nın devlet dinleri insan eti yenmesini yasaklamıştır. Her ne kadar bu yasaklama kuşatmalardan ya da ürün yetersizliğinden doğan açlık dönemlerinde ara sıra ortaya çıkan yamyamlık salgınlarını önlemekte yetersiz kaldıysa da bu geçici sapmaların dinsel siyasayla hiç bir ilgisi yoktu ve yönetici sınıfların tutumu bu sapmaları özendirici değil tersine caydırıcıydı.

Buraya kadar söylediklerimin çoğu hakkında önceki yazarlarca yorumlar yapılmıştır. Mesoamerica'da evcilleştirilmiş hayvanların azlığı ile Aztec'lerde insan kurban etme inancının katılığı arasındaki ilişkiyi ortaya çıkaran ilk kişi kuşkusuz ben değilim. Ancak Michael Harner Aztec'ler arasında insan kurban etmenin yoğunluğunu protein kaynaklarının tüketilmesine bağlayıncaya değin erken Eski ve Yeni Dünya devlet dinlerinin farklı yörüngelerine ilişkin bilimsel bir kuram düzenlenemedi. Daha önceleri başkalarının varmış oldukları sonuca göre Mesoamerican'ları o korkunç mesleklerine yönlendiren etken kurban için "elverişli" hayvanların eksik olmasıydı. İddiaya göre, Eski Dünya kurbansal ayinler için durumu "elverişli" olan hayvanlara sahipti. Bu nedenle öyle amaçlar için savaş tutsaklarını kullanmanın gereği yoktu ve hayvan kurban etme insan kurban etmenin yerini aldı. Bu görüşün son zamanlardaki bir yandaşı olan Reay Tannahill'in yerindelikle (isabetle) belirttiği gibi yerli

Amerikan atı yok olmuş, geyik ve bizon güneyde ta Meksika'ya kadar bulunmaz olmuş ve öbür av hayvanları da seyrekleşmiştir. Ama, – "evcilleştirilmiş yegâne çiftlik hayvanları" – köpek ve hindinin insanların yerine neden kullanılmadıklarına ilişkin yanıtı şudur: "Bunlar Tanrılara lâyık olmayacak kadar aşağılıktırlar."

Böyle bir açıklama sanırım kendi savaş tutsaklarını yemek için Aztec'lerin yaptıkları açıklamaları kadar yanlıştır. İnsanların bir şeyi tanrılara saygısızlık diye düşünmeleri ya da imgelemeleri onların dinsel inanç ve uygulamalarının bir açıklanması olarak yorumlanamaz. Böyle davranmak bütün toplumsal yaşamın açıklanmasını eninde sonunda insanların keyifsel düşünce ve imgelerine dayandırmak olur – bu bütün ussal araştırmaları mutlaka geçersiz kılacak bir stratejidir, çünkü o sonunda şu yararsız nakarata dönüşecektir: İnsanlar düşündükleri ya da hayal ettikleri şeyleri düşünür ya da hayal ederler. Köpekler ve hindiler doğaüstü iştahları olan majesteleri için neden elverişsiz besinler olarak düşünülsünler? Bazı kültürlerin üyeleri tanrıların yalnızca ölümsüzlük veren yiyeceklerle beslendiklerini, bunların dışında hiçbir şey yemediklerini hayal etmeyi kolay bulurlar. Tlaloc'un yüzünün neye benzediğini hayal edebilen bir halk elbette kendi tanrılarının hindi iç organlarından ve köpek yüreklerinden aşırı ölçüde hoşlandıklarını da hayal edebilirdi. Hindilerin ve köpeklerin çarpan yüreklerini onlardan koparıp çıkarmanın harcanan çaba ve zamana değmeyeceğini anlayanlar Aztec'lerin tanrıları değil kendileriydi. Ve onların böyle düşünmelerinin nedeni köpeklerin, hindilerin ya da evcilleştirilmiş ördeklerin içsel değerleriyle hiç ilgili değildi. Tersine, öyle düşünme nedeni bu hayvan türlerinden çok miktarda et elde etmenin maliyetiyle ilgiliydi. Bir et kaynağı olarak köpeklerin yarattığı sıkıntı onların aşağılık olmaları değil ama etle beslendiklerinde en iyi biçimde gelişmeleridir. Ve hindilerin ve öteki kümes hayvanlarının yarattığı sıkıntı onların tahıl taneleriyle beslenince en iyi biçimde gelişmeleridir. Her iki durumda da eti ya da tahılı doğrudan yemek bunları besin zincirindeki bir

başka halkadan geçirerek yemekten çok daha yararlıdır. Öte yandan, Eski Dünya'nın evcilleştirilmiş hayvan türlerinin sağladıkları büyük avantaj şudur ki bunlar otçul ve geviş getiren türlerdir ve insanların sindiremeyecekleri çayır otları, anızlar, yapraklar ve öteki bitkisel besinlerle beslenerek en iyi biçimde gelişirler. Pleistosen'deki (buzul dönemindeki) yokoluşlardan dolayı, Aztec'ler böyle türlerden yoksun kaldılar. Ve işte hem bu yoksunluk hem de hayvansal bir protein kaynağı olarak etçillerin ve kuşların kullanılmasından kaynaklanan ek maliyetler dengenin yamyamlıktan yana bozulmasına yolaçtı. Kuşkusuz, savaş tutsaklarından elde edilen et de pahalıdır - silâhlı adamları tutsak almak çok pahalı bir iştir. Ama eğer bir toplum başka hayvansal protein kaynaklarından yoksun bulunuyorsa yamyamlığın kazançları anılan maliyetlerden daha önemli olabilir. Öte yandan, eğer bir toplum yemek üzere atlara, koyunlara, keçilere, develere, öküzlere ve domuzlara zaten sahip bulunuyorsa yamyamlığın maliyeti sağladığı kazançlardan daha yüksek olabilir.

Eğer ben yamyamlığa ilişkin bu maliyet/kazanç yaklaşımını bir yana bırakıp eski ahlâksal ilerleme kuramına dönebilirsem benim öyküm kuşkusuz daha esin verici olacaktır. Çoğumuzun yeğlediği inanca göre Aztec'ler sadece ahlâkları ilkel dürtülerle kirlenmiş olduğu için yamyam olarak kalmışlar, oysa Eski Dünya devletleri uygarlığın ileriye-ve-yukarıya yönelen büyük devinimi içinde ahlâkları yükselmiş olduğu için insan etini yasaklamışlardır. Ama korkarım bu yeğleme eğer iki yüzlü bir yanlış kavramadan değilse herhalde bir dar görüşlülükten doğuyor. Eski Dünya'da ne yamyamlığın yasaklanması ne de insan kurban etmenin yokolmaya yüz tutması, eski Dünya devletleri ve imparatorluklarının birbirlerinin yurttaşlarını öldürme oranı üzerinde en küçük bir etki yapmış değildir. Herkesin bildiği gibi, tarihöncesi zamanlardan günümüze değin savaşın boyutları durmadan artmış ve kesinlikle içinde başlıca dinin Hıristiyanlık olduğu devletlerde silâhlı çatışmanın doğurduğu ölü/yaralı sayıları rekor düzeylere varmıştır. Savaş alanında kokuşmaya bırakılmış

yığınlarla cesetler bir şölen için parçalara ayrılmış cesetlerden daha az ölü değildirler. Bugün, bir üçüncü dünya savaşının kıyılarında dolanıp duran bizler hiç de Aztec'leri hor görecek durumda değiliz. Bizim nükleer çağımızda eğer dünya hâlâ yok olmamışsa bunun tek nedeni iki taraftan her birinin öteki tarafın ahlâk standartlarının düşük olması nedeniyle bir ilk vuruşun öcünü almak üzere onlardan yüz milyonlarcasının, yokedilmesinin uygun olacağına inanmış bulunmasıdır. Yaşamda kalabilenler radyoaktivite yüzünden ölülerini yemek şöyle dursun onları gömmeyi bile beceremeyeceklerdir.

Devlet oluşumunun erken aşamalarındaki yamyamlığın maliyet/kazanç hesaplarını ben iki biçimde özetliyorum. Herşeyden önce, düşman askerlerinin yemek öğünleri olarak değil, daha çok besin üreticileri olarak kullanılmaları sorunu var. Ignace Gelb Mezopotamya'da devletin evrimiyle ilgili tartışmasında belirttiğine göre başlangıçta erkekler ya savaş alanında ya da kurban ayinlerinde öldürülürlerdi, oysa işgücü bünyesine sadece tutsak kadınlar ve çocuklar alınırlardı. Bu demektir ki "yabancı kadın ve çocuklar üzerinde denetim kurmak görece kolay" idi ve "devlet aygıtı hâlâ azılı erkek tutsak kitleleri kontrol edecek ölçüde güçlü değildi." Ama devlet aygıtının gücü arttıkça, erkek savaş tutsaklarına "damga vuruldu ya da dağlama yapıldı, bunlar halatlarla birbirlerine bağlandılar ya da enselerine kütükler konuldu" ve daha sonraları "özgür kılındılar ve yeniden yerleştirildiler ya da kralın özel muhafızı, paralı asker veya gezginci bir güç gibi hizmetlerde sarayın belli amaçları için kullanıldılar."

> Savaş tutsakları statüsünün değişmesi Mezopotamya'da üretici işgücünün (yoksullaştırılmış yerli sınıflardan sonraki) ikinci en önemli kaynağının yaratılmasında başlıca etmen olmuştur.

Gelb Mezopotamya, Hindistan ve Çin'de savaş tutsaklarının köle olarak kullanılmadıklarını ama kendi topraklarından çık-

arılarak aşağı yukarı özgür köylüler olarak ülkenin her yanına yerleştirildiklerini vurgular. Bir maliyet/kazanç hesabı anlamında bu erken Eski Dünya devlet sistemleri için evcilleştirilmiş hayvanları bir süt ve et kaynağı olarak ve tutsaklarını da tarım işçileri ve ölüm oranı yüksek savaş türünde asker olarak kullanmaları açıkça avantajlıydı. Ve bu uyarlanmanın altında yatan olgu şuydu: evcil hayvanların varlığı Eski Dünya devletleri ve imparatorluklarının üretme ve üreme bazını Aztec'lerin (yoğun üretimin cezasını çok geçmeden onlar da çekecek idiyseler de) yaşama standartlarında çok ciddi kesintiler yapmaksızın erişebilecekleri düzeyin çok üstünde genişletme ve yoğunlaştırma olanağını sağladı.

Yamyamlığın maliyet/kazanç hesabını belirlemekte irdelenmesi gereken ikinci boyut, nüfus artışı, yoğun üretim ve çevrenin tüketilmesi karşısında sorunun özü tamamıyla yaşam standartlarının korunmasına dönüşürse de, ekonomik olmaktan çok siyasal niteliktedir. Gösterdiğim gibi, devletler ekonomik dağıtımlardan ve dışa yönelik savaşların yönetilmesinden sorumlu bulunan önderliğin genişleyip katmanlaşması yoluyla band ve köy toplumlarından meydana gelmiştir. Cömert Sigurd gibi en eski krallar, üstünlüklerini kanıtlamak üzere "büyük adamlar"ın her yerde her zaman kullandıkları "büyük sağlayıcı" imajını işlemişlerdir: "Onun cömert eli kılıcıyla kazandıklarını ülkeye dağıttı". Ne var ki, hızlı nüfus artışı ve çevrenin tüketilmesi karşısında sürekli cömertlik tutumu yeni topraklara doğru sürekli genişlemeyi ve nüfusa eklenen köylü üretici kitlelerinin zaman içinde soğurulmasını gerektirdi. Savaş tutsaklarının kesilip yenmesi erken Eski Dünya devletlerine özgü ekolojik koşullar altında büyük bir insangücü israfı olmakla kalmadı, bu aynı zamanda emperyal tutkuları olan herhangi bir devletin izleyebileceği en kötü stratejiydi. Bir imparatorluğun kurulması "büyük sağlayıcı"ya boyun eğenlerin kesilip yenileceği vaadiyle kolaylaşmazdı. Tersine, bütün başarılı emperyal gelişmeleri yönlendiren temel ilke "büyük sağlayıcı"ya boyun eğenlerin - gerçek ya da mecazi anlamda - kesilip yenmeyecekleri ama gerçekten ya-

şamlarının esirgeneceği ve iyi beslenecekleri ilkesidir: Yamyamlık ve imparatorluk bir arada olamazlar. Tarih boyunca insanlar zenginliğin dağılımındaki korkunç eşitsizliklerin kendi gönençleri için gerekli olduğuna inanmaları için durmadan aldatılmışlardır. Ama "büyük sağlayıcı" hiç bir zaman insanları yiyen ile yenilen arasındaki ilişkide bir çeşit eşitlik bulunduğu konusunda kimseyi ikna edememiştir. Bir yamyam krallığını yeğlemek, başka deyişle komşularla sürekli savaşmayı yeğlemek demektir ve içinde insanlara gerçekten et pişirmekten başka işe yaramaz gözüyle bakılan ve ihtilâl baskısı altında yaşayan bir krallığı yeğlemek anlamına gelir. Böyle bir seçim yapmak ancak –Aztec'ler gibi– emperyal politika aşamasına varamayacak kertede çevresini çoktan tüketmiş bir devlet için anlamlı olabilirdi.

Şunu da belirtmeliyim ki savaş tutsaklarına yönelik acıma politikasının içsel bir benzeri vardı. İmparatorluğun büyümesi yönetici sınıfın öbür üyelerinin aşırı sömürmelerine karşı zayıfları koruyan göksel varlıklar olarak hükümdarların imajını yükseltiyordu. Emperyal hükümetler çok fazla vergileme ile çok az vergileme arasındaki o güzel yolda yürümek zorudaydılar. Eğer yerel makamların köylüyü vergiye bağlama yetkisi imparatorca sınırlandırılmasaydı, halk karışıklıklar çıkarır, güvenliği korumanın maliyeti yükselir ve imparatorluğun yaşamı tehlikeye düşerdi. Kıtasal boyutlardaki bir tuvali kaplayan "büyük sağlayıcı" imajının doğal sonucu adaletin ve merhametin büyük dağıtıcısı ve zayıfların tanrısal koruyucusu imajının doğmasıydı. Eski Dünya'nın evrensel olan sevgi ve merhamet dinlerinin kökeni işte buradadır. İsa'nın doğumundan 1700 yıl öncesinin bilinen en eski yasa metninde, Hammurabi güçlülere karşı güçsüzleri korumayı Babil'in emperyal yönetiminin bir temel ilkesi haline getirmiştir. Hammurabi kendisini "büyük sağlayıcılar"ın en büyüğü olarak şöyle betimlemiştir: "çoban", "bol zenginlikler veren", "çok bol gönenç getiren", "halkı için bol sular sağlayan", "çok bereket veren... tarımı genişleten" ... "ambarları tahılla dolduran" ... "cömertçe kutsal şölenler sağlayan" ... "bereket su-

ları veren" ... "konutlara sağlam temeller atan ve onları bollukla ve iyi şeylerle donatan". Sonra o kendisinin tanrı olduğunu ilân etti: "ülke üzerinde aydınlığı arttıran Babil'in güneş tanrısı". Ve son olarak da büyük koruyucu: "güçlüler güçsüzleri engelleyemesinler diye kötülüğü ve kötülük edenleri yok eden."

Konfüçyusçuluk olarak bilinen siyasal dinin özünde aynı emperyal hesap yer alır. İlk Çin kralları devrilmeksizin sarayda zengin ve güçlü olarak nasıl yaşanacağına ilişkin uzman öğütleri almak üzere bir çeşit "danışmanlar kurulu" tutarlardı. Bu danışmanların en önemlileri Konfüçyus ve Mencius idi. Bunların her ikisi de uzun ve zengin bir saltanatı sağlayacak reçetenin halkın iyi beslenmesini ve aşırı vergilendirilmemesini sağlamak olduğunu kral majestelerine anlatmaktan asla usanmamışlardır. Bunlardan Mencius daha cüretli olandı; öyle ki o hükümdarın görece önemsiz olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Yalnızca halkına iyi davranan imparator yerini korumayı umabilir:

> Bir ulus içinde en önemli öge halktır, ondan sonra ülkenin ruhu ve hububat gelir; hükümdar en az önemli olanıdır. Bu nedenle köylüyü kazanmak hükümdar olmak demektir. Eğer siz majesteleri, cezaları ve para cezalarını vermekte ölçülü olan, vergileri ve zorla para almaları hafifleten, böylece tarlaların derin sürülmesini ve zararlılardan dikkatle temizlenmesini sağlayan, halka gerçekten iyilikler yapacak bir yönetimi göreve getirecek olursanız ... o zaman siz hazırladıkları sırıklarıyla Ch'in ve Ch'u'nun askerlerinin güçlü zırhına ve güçlü silâhlarına karşı koymak için kullanılabilecek bir halka sahip olursunuz. ... O iki devletin hükümdarları halklarının zamanlarını çalıyorlar öyle ki bu nedenle o insanlar tarlalarını süremiyorlar ve zararlı otları temizleyemiyorlar. ... O hükümdarlar halklarını adeta tuzaklara doğru sürüyorlar ya da onları boğuyorlar. Böyle bir durumda majestelerine kim karşı koyacak? Buna uygun düşen deyiş şöyle: "iyilikseverlerin düşmanı yoktur" ve ben majestelerinin söylediklerimden

kuşku duymamalarını dilerim.

Bu pragmatik öğretilerle tam anlamıyla gelişmiş sevgi, iyilik ve insan yaşamının kutsallığı dininin ortaya çıkışı arasında büyük bir uçurum yoktu. Zaten Mencius'un felsefesinde, "İyilikseverlik insanın seçkin özelliğidir."

Devlet-destekli yamyamlığın bu maliyet/kazanç dengesi, insan kurban etmenin ve yamyamlığın neden antik Eski Dünya devlet dinlerinin önemsiz özellikleri olarak kaldığını açıklar sanırım. Ayrıca, Michael Harner'in ileri sürdüğü gibi, bu aynı zamanda İnka İmparatorlğu'na görünüşleri en çok benzeyen Pasifik Kıyılarında ve Güney Amerika'nın dağlık ülkelerinde siyasal gelişmenin neden Aztec modelini değil de Mezopotamya ve Çin modelini izlediği sorusuna da ilk kez bir yanıt verebilir. En yetkin döneminde İnka İmparatorluğu kuzey Şili'den güney Kolombiya'ya doğru 1500 mil uzayan bir bölgeyi kapsamına alıyor ve olasılıkla 6 milyonluk bir nüfusu barındırıyordu. Bu geniş ülke, Aztec'lerin yönetimi altındaki Mesoamerica'dan farklı olarak, köy, bölge ve eyaletlerden oluşan baştan başa siyasal bir yapıya sahipti. En yüce İnka tarafından atanan görevliler kamu düzeninden ve üretimin yüksek düzeyde sürdürülmesinden sorumluydular. Köy toprakları üç parçaya bölünürdü ki bunların en büyüğü köylünün kendi geçim toprağıydı; ikinci ve üçüncü toprak parçalarından alınan hasatlar dinsel ve siyasal görevlilere teslim edilirdi. Bunlar eyaletlerin ambarlarından sorumluydular. Bu ambarlar her dönemin normal ilkesine göre işletilirdi. Bunlar hem yıllık ürün dalgalanmalarını hem de bölgesel bunalımları karşılamak üzere kullanıldılar. Kurak zamanlarda ambarda bulunan ürünler hükümetin yolları ve asma köprüleri üzerinden muhtaç eyaletlere ivedilikle gönderilirdi. İnka'ların siyasal felsefesi, Hammurabi ve Konfüçyus'unki gibi, cömert olan "büyük adamlık"ın hâlâ süregelen itici gücünü içeriyordu. Düşman devletlerin daha yüksek bir yaşam standardından yararlanmaları için onlardan İnka yönetimine boyun eğmeleri ısrarla isteniyordu. Yenilgiye uğrayan askerler, erken Mezopotamya'da olduğu gibi,

imparatorluğun ayrı ayrı yerlerinde yerleştiriliyorlar ve tarım işgücüyle tam anlamıyla kaynaşmaları sağlanıyordu, düşmanın önderlerine gelince bunlar Cuzco'daki başkente götürülürler ve orada kendilerine İnka'ların siyasal dinleri aşılanırdı. İnka ordusu düşmanlarının üzerine BİZ SİZİ YİYECEĞİZ bayrağı altında yürümezdi. Erken Çin'de ve Mozopotamya'da olduğu gibi, İnka rahipleri zaman zaman -yaratıcı Viracocha ve güneş tanrısı İnte'nin onuru adına - insan kurban etmişlerdi ama bu kurbanlar savaş sistemini bütünleyen bir öge değildi. Yenilgiye uğramış bir eyaletten seçilen askerlerin sayısı sadece bir ya da ikiydi. Genellikle de başlıca kurbanların erkek ve kız çocukları oldukları görülür ve bunlar besinle, içkiyle ve özel ayrıcalıklar içinde kurban olayı için hazırlanırlardı. En önemlisi, kurbanların organlarının kesilip çıkarıldığını ve yenildiklerini gösteren bir kanıt yoktur.

İnka rahipleri et dağıtıcı olarak çalışırlardı ve kurban kesilmesi günlük bir olaydı. Ama Cuzco'daki yüksek rahipler cerrahi becerilerini lamalar üzerinde gösterirlerken, daha küçük tapınaklarda bu onura erişen hayvanlar hint domuzları olurdu. Daha önce belirttiğim gibi, bu hayvanların her iki türü de Aztec'lerin besin üretim envanterinde görünmez oldular. İki hayvan türünden lamalar bu tartışmanın bağlamında daha önemli bir yer tutar çünkü lama deve familyasının bir üyesidir ve onun doğal otlağı yüksek yerlerde yetişen ve insanlarca yenilemeyen otlardan oluşur. Son zamanlarda Peru'da San Marcos Üniversitesi'nden J. ve E. Pires Ferreira ve Peter Kaulicke tarafından yapılan kazılar lamanın evcilleştirilmesinin başlangıcını son buz çağının bitiminde Junin'in yüksek ve çıplak plato'sunu ele geçiren avcılara kadar götürmektedir. Evcilleştirme İ.Ö. 2500 ile 1750 arasındaki bir zamana değin tamamlanmış değildi - bu tarih Eski Dünya standartlarına göre geç ama Güney Amerika'da devlet oluşumunun ta başlangıcında bir rol oynamış olması için de yeterince erkendir.

İnka lamaları ve hint domuzları doğal yapılarıyla Aztec'lerin köpek ve hindilerinden daha az aşağılık değillerdi; on-

lar sadece daha üstün et kaynakları idiler. Lamalar İnka'ların insan kurban etmeye son vermelerini mümkün kıldı çünkü lamalar İnka'ların insan eti yemeye son vermelerini sağladı. Alınan ders açıktır: geviş getiren hayvanların eti tanrıların hırslarını yumuşatmış ve "büyük sağlayıcılar"ı da merhametli yapmıştır.

11
Etin Yasaklanması

Bütün pleistosen hayvanlarının yok olmasıyla başlayan bir koruma çabası olarak hayvanları evcilleştirme sürecinin ortaya çıktığını daha önce gösterdim. Ama köysel nüfusların payına düşen et miktarını garantilemek üzere başlayan girişim çoğalan nüfus baskılarını azaltmak için bir üretim biçimi yoğunlaştırıldığında, karşılaşmayı her zaman beklediğimiz genel paradoksla sona erdi. Koyunlar, keçiler, domuzlar, sığırlar ve evcilleştirilmiş öteki türler aslında önce etleri için yetiştirilirlerdi, çünkü erken neolitik zamanlar boyunca köylerin çevresinde geniş ormanlar ve otlaklık araziler vardı ki bunlar insanların doğrudan tüketimine ayrılan buğday, arpa ve öteki ürünlerin yetiştirilmesi için gerekli değildi. Ne var ki, ilk devletlerin ve imparatorlukların yayılmacı siyasal ekonomilerine yanıt olmak üzere insan nüfusunun yoğunluğu arttıkça ormanlar ve hayvancılık için birim başına düşen ekilmemiş otlaklar alanı gittikçe küçüldü. Evcilleştirilmiş hayvanlara sahip olan bir çiftçi nüfusun hızla arttığı her yerde daha çok besin bitkileri yetiştirme ile daha çok hayvan yetiştirme arasında bir seçim yapılmasına gerek duyuldu. Eski devletler ve imparatorluklar her zaman besin bitkileri yetiştirilmesine öncelik tanıdılar çünkü bitki üretiminde harcanan insan çabasının her kalorisinin getirdiği net kalori miktarı hayvansal üretimden elde edilebilen net kalori miktarından ortalama on kat daha fazladır. Başka deyişle, enerji açısından in-

sanların besin bitkilerini yemeleri bitkilerle insanlar arasına hayvanları sokarak beslenme zincirini uzatmalarından çok daha verimlidir. Hububat fotosentez yönünden aktif olan güneş ışığının her bir biriminin yüzde 0.4'ünü insanların yiyebileceği özdek'e (madde'ye) dönüştürür. Sığırların hububatla beslenmesi bu yüzdenin ancak yüzde 5'i kadar, yani, güneş ışığının orijinal biriminin yüzde 0.02'si kadar et verir. Böylece hayvan otlağına ayrılan arazi alanı zararına çiftlik ürünlerine ayrılan arazi alanının genişletilmesi kararı hayvanları yetiştirip besleme yerine insanları yetiştirip beslemeyi amaçlayan bir stratejiyi gösterir.

Ama evcilleştirilmiş türler başka ürün ve hizmetler yönünden değerlidirler. Onları yetiştirip sırf etleri için kesmek onların yük çekme makinaları, iplik üreticileri ve gübre sağlayıcıları olarak değerlerini yok etmek anlamına gelir. Evcilleştirilmiş türlerin bazılarından aynı zamanda sürekli olarak süt ve süt ürünleri biçiminde hayvansal protein sağlandığı için, evcilleştirilmiş hayvanların bir et kaynağı olarak neden gittikçe daha seyrek kullanıldıkları kolayca anlaşılabilir: onların canlıları ölülerinden daha değerli idiler. Bu nedenle, eski devlet ve imparatorlukların sıradan halklarının günlük diyetinden et yavaş yavaş yokoldu ve onlar binlerce yıllık bir "ilerleme"den sonra kendilerinin ortalama olarak nerdeyse Tenochtitlán'ın sıradan yurttaşları kadar az miktarda hayvansal protein tükettiklerini gördüler. Eski Dünya'nın vaktiyle en çok et ve tahıl yetiştiren alanları olan geniş bir bölge içinde hayvan eti lüks bir madde haline geldi ve tüketilmesi gittikçe kurban ayinlerini ve dinsel dağıtım şölenlerini gerektiren olaylarla sınırlı kaldı. Sonunda, en pahalı hayvan türleri etinin tüketilmesi tümüyle yasaklanırken, çevre tüketiminin en ağır olduğu bölgelerde de etin kendisi dinsel yönden murdar (pis) kabul edildi. Daha sonra çok geçmeden tarihte ilk kez olmak üzere bitki yemenin et yemekten daha tanrısal olduğu inancını aşılamayı amaçlayan dinsel öğretiler ortaya çıktı.

Kişi başına düşen hayvansal et tüketimindeki gerileme beslenme standartlarındaki bir düşmeyi gösteriyordu. Bu durum et

yemenin zararlı bir alışkanlık olduğunu ileri süren günümüzün coşkulu vejetaryenlerine açık görünmeyebileceği için, eski Orta Doğu'da neden başka hayvan türlerinin değil de belli hayvan türlerinin etinin tabulaştırıldığını sormayı sürdürmeden önce bu noktayı açıklamak isterim. Vejetaryenler insan olarak bizim yalnızca bitkisel yiyecekler tüketerek bütün beslenme gereksinmelerimizi karşılayabileceğimizi savladıklarında çok haklıdırlar. Vücudun protein yapıtaşları olan yirmi amino asitin hepsi bitkilerde bulunur. Ama tek bir bitkisel besin yirmi amino asitin hepsini birden içermez. Amino asit açığının bitkisel besinlerle tam olarak karşılanabilmesi ancak fasulye ve fındık gibi bol azotlu besinlerden çok miktarda, ayrıca nişastalı tahıldan ya da yumru ürünlerden daha da fazla miktarda yemek suretiyle karşılanabilir. (Fasülye ve fındık pahalı besinlerdir.) Bu nedenle vücudun sağlıklı ve güçlü olması için gerekli amino asitlerin tümünü elde etmenin çok daha etkili bir yolu et yemektir. Et temel besleyicileri çok yoğun birimler halinde sağlar. Bir protein kaynağı olarak et fizyolojik açıdan bitkisel besinlerden daha verimlidir ve bu olgu devlet-öncesi köy topluluklarının dağıtım şölenlerinde hemen hemen evrensel biçimde eti bitkisel besin kalemlerine yeğ tutmalarında ortaya çıkar.

İlk olarak evcilleştirilmiş türler arasında bir et kaynağı olarak kullanılması çok pahalıya gelen hayvan galiba domuzdu. Tevrat'tan öğrendiğimize göre tarihlerinin başlangıcında İsrail'lilere domuz eti yemekten kaçınmaları buyurulmuştur. Sığır, koyun ve keçilerin eti eski İsrail'li "büyük sağlayıcı"nın şölensel dağıtımlarında önemli bir rol oynadığı için öylesine yetkin (mükemmel) bir hayvansal et kaynağının tüketilmesinin yasaklanmasını kavramak güç oluyor. Evcilleştirilmiş domuz kalıntılarına Filistin, Suriye, Irak ve Anadolu'nun neolitik dönem köylerinde nerdeyse koyun ve keçilerin kalıntıları kadar erken tarihlerde rastlanıyor. Üstelik, evcilleştirilmiş öbür türlerden farklı olarak, domuz aslında eti için evcilleştirilmiştir. Domuzlardan süt sağılamaz, bunlar binek hayvanı olamazlar, öteki hayvanları güdemezler, bir saban süremezler ya da bir yük taşı-

yamazlar ve fareleri yakalamazlar. Bununla birlikte bir et verici olarak domuz rakipsizdir; bütün hayvanlar âleminde karbonhidratları proteinlere ve yağa dönüştürenlerin en verimlilerinden biri odur. Tükettiği her 100 pound (1 pound = 0.454 kg, ç.n.) ağırlığındaki besin karşılığında bir domuz yaklaşık 20 pound et verir, oysa aynı miktar besinden sığırlar ancak ortalama 7 pound et sağlar. Her besin kalorisi karşılığında üretilen kalori açısından domuzlar sığırlara göre üç kattan daha çok ve kümes hayvanlarına göreyse yaklaşık iki kat daha çok verimlidirler (Domuz etinin kalorisi sığır etinin kalorisinden daha çoktur.).

Hepsinden erken neden domuz etinin doğaüstü yasakların konusu olduğunu açıklamaya girişmeden önce, hayvan eti üzerine kurulan tabuları yöneten genel ilkeler hakkında bir şeyler söyleyeyim. Amazon Havzasının Kızılderilileri arasında bulunan hayvansal tabular sorununu inceleyen Eric Ross tarafından ileri sürüldüğü gibi, akılda tutulması gereken en önemli genel konu şudur: belli türlerin oynadığı ekolojik rol bütün zamanlar için saptanmış değildir ama bu rol dinamik bir sürecin bir parçasıdır. Komünal kazançların belli bir türün kullanılmasıyla ilgili maliyetlere oranı bozulduğunda kültürler hayvan etinin tüketilmesi üzerine doğaüstü yaptırımlar koyma eğilimi gösterirler. Besin elde edilmesinde kullanılan sistemin geriye kalan bölümünü tehlikeye atmaksızın etleri yenilebilen ucuz ve bol türlerin doğaüstü yasakların hedefi olması seyrek bir olgudur. Bir zamanlar yüksek kazançlar getiren ve maliyetleri düşük olan, ama daha sonraları maliyetleri artan hayvanlar doğaüstü yaptırımların başlıca hedefleri olmuşlardır. Beslenme yönünden değerli olan bir türün yalnız pahalılaşmakla kalmadığı ama aynı zamanda o türün sürekli kullanılmasının varolan beslenme tarzını tehlikeye düşürdüğü durumlarda çok ağır kısıtlamaların gelişmeye başladığı görülür. Domuz böyle bir türdür.

Domuz yetiştirilmesi eski Orta Doğu'nun sıcak, yarı-çorak topraklarındaki bütün geçim sistemini tehdit eden harcamalara yol açıyordu. Ve bu tehdit İ.Ö. 4000 yılından sonra bütün o bölgedeki ilkel ve ikincil devletlerin gelişmesine bağlı biçimde or-

taya çıkan üretim yoğunlaşmasının, çevre tükenmesinin ve nüfus artışının bir sonucu olarak yeğinlikle (şiddetle) arttı. Aslında domuz ormanların, ırmak kıyılarının ve bataklık ağızlarının yaratığıdır. Fizyolojik yönden o yüksek ısılara ve doğrudan güneş ışığına uyarlanamaz çünkü o kendi dışında nem kaynakları yoksa kendi vücut ısısını düzenleyemez - terleyemez. Domuz kendi doğal orman çevresinde yumru kökleri, kökleri, ağaçtan yere düşmüş meyvaları ve fındıkları yer. Eğer o yüksek oranda selüloz içeren bitkilerle beslenirse bitkileri ete ve yağa dönüştürücü özelliğiyle geviş getiren hayvan türlerine olan üstünlüğünü tümüyle yitirir. Sığır, koyun, keçi, eşek ve atlardan farklı olarak, evcil domuzlar mısır yapraklarını, bitki saplarını ya da lifli yaprakları besine dönüştüremezler; çayırda yaşamaya gelince onlar insanlardan daha iyi değildirler.

Domuz ilk evcilleştirildiğinde Toros ve Zagros dağlarının tepeli yamaçlarını ve Orta Doğu'nun öbür yüksek bölgelerini örten geniş ormanlar vardı. Ama çiftçilik ve çobanlığa dayalı karma ekonomilerin İ.Ö. 7000'lerde başlayan yayılıp yoğunlaşması milyonlarca acre'lık (1 acre = 0.404 dönüm, ç.n.) Orta Doğu ormanlarını otlaklara dönüştürdü. Aynı zamanda, milyonlarca acre'lık otlaklar da çöllere dönüştü.

Tarım ve çoban ekonomisinin yoğunlaşması daha önceki bol tropikal ve yarı tropikal bitkilerin zararına çorak-toprak bitkilerinin yayılmasını kolaylaştırdı. Otoritelerin kestirimlerine göre, İ.Ö. 5000 ile yakın geçmiş arasındaki süre içinde Anadolu'nun ormanları toplam alanın yüzde 70'inden yüzde 13'üne değin düştü. Eski Hazar Denizi kıyı ormanlarının ancak dörtte biri, dağlık nem ormanının yarısı, Zagros'ların meşe ve ardıç ormanlarının beş ila altıda biri ve Elburg ve Khorassan sıradağları ardıç ormanlarının yirmide biri kalmıştır. En çok kıyıma uğrayan yerler pastoralistlerin ya da eski pastoralistlerin ele geçirdikleri bölgeler oldu. Orta Doğu'nun tarihi Ömer Hayyam'ın dizelerinde özetlendiği gibi her zaman çiftlik ile çöl arasındaki sınırın geçici olmasının baskısı altında kalmıştır:

Ekili yeri çölden ancak ayıran
dağınık bir yeşillikler yolunda uzanan

Bugün, R.D. Whyte'ın belirttiği gibi, "Akdeniz kıyılarının, Anadolu platosunun ve İran'ın çıplak dağ ve bayırları binlerce yıl boyunca buraların gelişigüzel kullanıldıklarını gösteren çarpıcı tanıklar olarak duruyorlar." İ.Ö. yaklaşık 1200'lerde, demir çağının başlarıyla ortaları arasında Filistin'e gelen eski İsrail'liler daha önce işlenmemiş olan dağlık araziyi ele geçirdiler. Judean ve Samaritan tepelerindeki ağaçları hızla kesilen ormanlıklar sulanan teraslara dönüştürüldüler. Doğal yemlerle domuz beslemeye elverişli topraklar çok daraldı. Ek yem olarak domuzları gittikçe artan miktarda tahılla beslemek gerekti ve bu durum onları insanların doğrudan rakipleri haline getirdi; ayrıca domuzların maliyetleri de arttı çünkü onlar yapay gölge ve neme gereksinme duyuyorlardı. Ne var ki onlar bir protein ve yağ kaynağı olarak çekici olmayı sürdürdüler.

Ormansızlaşan bölgelerde yaşayan pastoralistler ve yerleşik çiftçiler kısa vadeli kazançlar için domuz yetiştirmeye özenmiş olabilirler, ama geniş ölçüde domuz yetiştirilmesi aşırı kertede pahalı olmuş ve uyarlanma koşullarına da ters düşmüştür. Leviticus'da yazılı bulunan kilise yasağının üstünlüğü onun kesin olmasıydı: zarar vermeyecek kadar az domuz yetiştirmeyi bile günah saymakla bu yasak çok domuz yetiştirmeye ilişkin zararlı eğilimi önlemekte yardımcı oldu. Belirtmeliyim ki meslektaşlarımdan bazıları benim bu açıklamama şöyle karşı koydular: eğer domuz yetiştirilmesi gerçekten o denli zararlı idiyse kilisenin ona karşı özel cezalar koymasına gerek kalmazdı. "Ekolojik yönden yıkıcı olan bir hayvanın yasaklanmasında ısrar edilmesi kültürel bir israftır. Belli bir bağlamda eğer yararlı değillerse domuzlar neden kullanılsınlar?" Ama burada irdelenen konu gelişen bir üretim sisteminde domuzların oynadığı roldür. Domuz yetiştirilmesini yasaklamak tahıl yetiştirmeyi, ağaç ürünlerini ve maliyeti daha düşük olan hayvansal protein kaynaklarını özendirmek anlamına geliyordu. Üstelik, nasıl ki bireyler çoğu

kez kendi düşünce ve duyguları hakkında kararsız ve kuşkulu olurlarsa, bütün insan toplulukları da üretimde katıldıkları yoğunlaştırma süreçlerinin yönleri hakkında çoğu kez kararsız ve kuşkuludurlar. / Kıyıların açıklarındaki sondajlarda ve çocuk düşürmelere ilişkin tabularla ilgili tartışmalarda belli bir tutumdan yana ve ona karşı olan görüşleri bir düşünün. Domuza karşı dinsel yasalara başvurmakla yapılan "kültürel israf" zinaya ya da banka soygunlarına karşı dinsel yasalara başvurmakla yapılan "kültürel israf"tan hiç de daha fazla değildi. Jahweh adam öldürmeyi ve yakın akraba ile cinsel ilişkide bulunmayı yasakladığında, "Yalnızca az sayıda adam öldürülsün" ya da "yakın akrabayla yalnızca az sayıda cinsel ilişkide bulunulsun" demedi. O halde o neden şunu söylemek zorunda kaldı? "Domuz etinden sen ancak az miktarda yiyeceksin".

Bazı kimselerin kanılarına göre domuz yetiştirmenin ekolojik açıdan maliyet/kazanç çözümlemesini yapmanın hiç gereği yoktur, çünkü domuz insan dışkısı yiyen ve kendi idrar ve dışkısı içinde yuvarlanmayı seven ve sadece olağanüstü iştah kesen bir yaratıktır. Bu yaklaşımın yetersiz kaldığı nokta şudur: doğal olarak eğer herkes böyle düşünseydi bir kez domuz asla evcilleştirilmezdi, sonra da dünyanın başka bir çok yerlerinde domuz etinin böylesine büyük bir istekle yutulurcasına tüketilmesi sürüp gitmezdi. Gerçekte, domuzlar ancak tüysüz ve terlemeyen vücutlarını serinletmek için seçeneksel (alternatif) dış nem kaynaklarından yoksun kaldıkları zaman kendi dışkıları ve idrarları içinde yuvarlanırlar. Üstelik, duruma göre, insan pisliğini yalayıp yutacak olan evcilleştirilmiş tek hayvan hiç de yalnızca domuz değildir (Örneğin, sığırlar ve kümes hayvanları bu konuda pek öyle sakıngan değildirler).

Etinde trişinos hastalığı yapan paraziti taşıdığı gerekçesiyle domuzun yasaklanmış bulunduğu anlayışı da bir yana bırakılmalıdır. Son zamanlardaki araştırmalar ortaya koymaktadır ki sıcak iklimlerde yetiştirilen domuzların trişinoz parazitini bulaştırmaları seyrek olur. Öte yandan, doğaca "temiz" sığırlar, koyunlar ve keçiler, şarbon, brucellosis hastalıkları ve eğer daha

tehlikeli değilse, en az domuzun bulaştırabileceği herhangi bir hastalık kadar tehlikeli öbür insan hastalıkları parazitlerinin taşıyıcısıdırlar.

İsrail'in domuz tabusunun ekolojik açıdan açıklanmasına karşı ileri sürülen bir başka itiraz bu açıklamanın Tevrat'ta başka birçok yaratıkların etlerinin yasaklandığı olgusunu dikkate almayışıdır. Domuz tabusunun bütün bir diyet yasaları sisteminin yalnız bir yönü olduğu doğru olmakla birlikte, yasaklanmış olan öteki yaratıkların kitaba alınması da bu bölümde daha önce özetlenen genel maliyet/kazanç ilkeleriyle açıklanabilir. Yasaklanan türlerin çoğunluğu ancak avlanma yoluyla elde edilebilen yabanıl hayvanlardı. Geçimi başlıca koyunlara, sığırlara ve tahıl tarımına dayanan bir kişi için hayvan avcılığı -özellikle de seyrekleşmiş olan ya da yerel çevrede yaşamayan türlerin avlanması- maliyet/kazanç hesabında çekici değildi.

Söze dört-ayaklı "pençeli" iri hayvanlarla başlayalım (Lev. XI: 27). Pençeli hayvanlar, ayrı bir tür olarak tanımlanmamakla birlikte, başlıca vaşaklar, aslanlar, tilkiler ve kurtlardan oluşuyorlar. Bu gibi hayvanların bir protein kaynağı olarak avlanması düşük-kazanç/yüksek-maliyet ile et üretmenin örneğini veriyor. Bu gibi hayvanlar az rastlanan, zayıf yapılı, kolay bulunamayan ve öldürülmeleri güç olan hayvanlardır.

Pençeli hayvanlar üzerindeki tabu belki evcilleştirilmiş kedi ve köpeği de kapsıyordu. Kediler Mısır'da kemirgen hayvanların kontrol edilmesindeki yüksek uzmanlık işlevleri için evcilleştirilmişlerdi. Olağanüstü haller bir yana bunları yemek fare ve sıçanların dışında hiç kimsenin yaşamını iyileştirmiş değildi. (Fare ve sıçanları yemeye gelince kediler bu işi yapmakta daha başarılıdırlar). Köpekler başlıca sürü gütmekte ve avlanmakta kulanıldılar. Et üretmek üzere (kemikler dışında) bir köpeğe verilen her yiyecek bir ineğe ya da bir keçiye verildiğinde daha iyi kullanılmış olur.

Leviticus'da eti yasaklanmış başka bir kategoriyi suda yaşayan kanatsız ya da pulsuz yaratıklar oluşturur. Bunlar arasında yılanbalıkları, kabuklular, balinalar, yunusbalıkları, mersinba-

lıkları, taşemenler ve yayınbalıkları yer alır. Kuşkusuz, bu türlerin büyük çoğunluğu Sina Çölünün kıyılarında ya da Judea tepelerinde önemli miktarlarda bulunmaz.

Özellikle yasaklanmış bulunan yaratıkların en geniş grubunu "kuşlar" oluşturur: kartal, balıkkartalı, deniz tavşancılı, çaylak, şahin, kuzgun, martı, atmaca, baykuş, karabatak, mısırturnası, su tavuğu, pelikan, akbaba, leylek, balıkçıl, çavuşkuşu ve yarasa (sonuncusu yanlışlıkla bir kuş olarak sınıflandırılmıştır, Lev. XI: 13-20). Bunların hepsi ya ele geçmez, nadir, ya da beslenme açısından değersiz türdendirler – bunların besleyici değeri aşağı yukarı bir ağız dolusu kuş tüyünden almayı beklediğimiz düzeydedir.

"Böcek" kategorisine gelince kitapta yazılan şöyle: "dört ayağı üzerinde yürüyen bütün kanatlı böcekler" yasaklanmıştır ama "toprak üzerinde sıçrayan" (ürünü yiyen) çekirgeler, cırcır böcekleri ve çayır çekirgeleri bu yasağın dışındadırlar. İstisnalar çok anlamlıdır. Ürün yiyen çekirgeler (locusts) iri, etli böceklerdir; bunlar çok büyük sayıda bulunurlar ve tarla ve çayırlara verdikleri zararın bir sonucu olarak baş gösterebilecek bir açlık döneminde besin olarak kolayca toplanırlar. Bunlar yüksek bir kazanç-maliyet oranına sahiptirler.

"Geviş getiren" ama "çatal tırnaklı" olmayan hayvanlara ilişkin yasak da vardır: "deve, kaya porsuğu ve yabanıl tavşan". Ve ayrıca "çatal tırnaklı" ama "geviş getirmeyen" hayvanlar yasaktır ve bunun tek örneği domuzdur.

Kaya porsuğu evcilleştirilmemiş bir yaratıktır ve yasaklanmış öbür yabanıl hayvanlara değgin genel örneğe uygun görünür. Evcilleştirilmemiş tavşan da yabanıl bir tür olmakla birlikte, onun maliyet/kazanç durumuna ilişkin bir yargıda bulunmaktan yana değilim. Binlerce yıllık böyle uzun bir aradan sonra bu türe yerel ekosistem içinde kesin bir rol vermek güçtür. Ama ben yasaklanmış yabanıl yaratıkların yüzde 100'ünün yüksek maliyetler ve düşük kazançlar modeline uygun düştüğünü göstermek zorunda olduğumu sanmıyorum. Ben Leviticus'da sözü edilen türlerden bir kaçının ekolojik nedenlerle değil ama rastlantısal

önyargıları doyumlamak (tatmin etmek) için ya da ancak eski İsrail'in rahip ve yalvaçlarının anlayabilecekleri türden sınıflandırıcı bakışımın (taxonomic symmetry) karanlık bir ilkesine boyun eğmek üzere yasaklanmış olabilecekleri düşüncesine karşı değilim. Bu görüşlerin "kaynaşan şeyler" diye adlandırılan şu hayvanlar kategorisine de uygulanmasını isterim: sansar, fare, kertenkele, geko (ev kertenkelesi), timsah ve bukalemun. Bu türlerin bazıları – örneğin, timsahlar – İsraillıler için hepten yararsız görünürler ancak listede yeralan ötekiler hakkında ekolojik durumlarına ilişkin ayrıntılı bir inceleme yapılmadan kesin yargıya varılamaz.

Deve çatal ayaklı olmayan geviş getiriciler arasında özellikle belirtilen evcilleştirilmiş tek hayvan olmakla birlikte, haham otoriteler atları ve eşekleri her zaman aynı kategoriye dahil etmişlerdir. Evcilleştirilmiş bu üç türün (hiç biri geviş getirmez)* gerçekten ortak olan yönü bu yüksek maliyetli/yüksek kazançlı büyük hayvanların İsraillıler tarafından taşıma ve çekme işlerine katkıları nedeniyle kullanılmalarıdır. Ne develer ne de atlar önemli sayılarda beslenmezler. At başlıca aristokrat ve askersel amaçla kullanılmıştır, oysa develer derin çöl kervanları için elverişlidirler. Bu iki türden hiçbiri kendi temel işleviyle çatışmaksızın önemli miktarlarda hayvansal protein sağlayamazdı. Eşekler İsraillilerin başlıca yük hayvanlarıydı, ama bunlar da büyük ekonomik sıkıntılar dışında besin amacıyla kesilmezlerdi. Başka deyişle, çatal tırnaklı olmayan "geviş getiriciler" yenilemeyecek kadar çok değerliydiler.

Özet olarak: Leviticvus'da yasaklanmış türlerin listesi konusunda domuz yasağının açıklanmasına ters düşen hiç bir şey yoktur. Aslında, bütün model sakıncalı ya da pahalı et kaynaklarını yasaklayan bir model olarak görünüyor.

Hayvansal yasaklar sorununu kuşatan karışıklığın kökeni kendi bölgesel ortamlarından ve genel evrimsel süreçlerden soyutlanmış olan belli kültürlerin eşsiz tarihinin çok dar bir çerçeve

---

* Burada bir yanlışlık olmalı. Deve geviş getiren bir hayvandır, ç.n.

içinde ele alınmasına bağlanabilir. Söz konusu sorun ele alındığında görülür ki, eski İsraillilerin domuz yasağı İsraillilere özgü değer ve inançlara göre doyurucu biçimde asla açıklanamaz. Gerçek şudur ki İsrailliler domuzu gittikçe daha büyük sıkıntı veren bir hayvan olarak gören bir çok Orta Doğu halklarından sadece biriydiler.

Domuz yasağı - Kuzey Afrika'dan Orta Doğu ve Orta Asya'ya dek uzayan - Eski Dünya'nın bütün o geniş alanının her yerinde kendini gösterir. Ama Çin'de, Güney Doğu Asya'da, Endonezya'da ve Melanesia'da domuz beslenme işinde çok kullanılan bir protein kaynağı idi ve halen de öyledir, tıpkı çağcıl Avrupa'da ve Batı Yarıküresinde olduğu gibi. Eski Dünya'nın büyük kırsal bölgelerinde ve bu bölgelerin sınırları boyunca uzanan bazı ırmak vadilerinde domuzun yasaklanması olgusunun akla getirdiği şudur: İncil'in yasakları eski devlet ve imparatorlukların ortaya çıkmasıyla bağlantılı yoğun üretimden ve çevrenin tüketilmesinde sıklıkla kaynaklanan ekolojik değişmelerle ilgili olarak geniş bir bölge için değerli bir uyarlanma (intibak) yanıtı niteliğinde görülmüş olmalıdır.

Eski İsrailliler domuz hakkındaki nefretlerini can düşmanları olan Mısırlılarla bile paylaştılar. Afrika'da hayvanın evcilleştirilmesinin tarihi konusunda seçkin otoritelerden biri olan H. Epstein'ın sözleriyle,

> [Domuz] neolitik dönemin başlarındaki olağanüstü önemli konumundan düşerek yavaş yavaş anlamını yitirmiştir ve hanedan döneminin kayıtları ona karşı gittikçe artan bir garazın geliştiğini açıklamaktadır.

Orta Hanedan zamanında (İ.Ö. 2000) Mısırlılar domuzları kötülük tanrısı Set ile özdeşleştirmeye başladılar. Her ne kadar domuz yetiştirilmesi Hanedan-sonrası zamanlara değin yaşadıysa da, Mısırlılar domuz etine karşı olan nefretlerini asla yitirmediler. Mısırlı domuz çobanları ayrı bir kastın üyeleriydiler. Onlar sürülerini Nil taşkınıyla sulanan ovada ekim sürecinin bir

aşaması olarak tohumları çiğnetmekte kullandılar. Bu yararlı çalışma - Nil Deltasında sürekli olarak hep ıslak olan top-rakların ve bataklıkların varlığıyla birlikte ele alındığında – İslâm'ın fethi zamanına kadar Mısır'da ara sıra domuz eti yenmesinin nedenini açıklamakta yararlı olabilir. Ne var ki, Herodotus'a göre, Mısır'da domuz çobanları en çok aşağılanan kastı oluşturuyorlardı ve ötekilerin hepsinden farklı olarak bunların tapınaklara girmeleri yasaklanmıştı.

Buna benzer bir durumun Mezopotamya'da gerçekleştiği anlaşılıyor. Arkeologlar İ.Ö. beşbin ve dörd binli yıllarda Aşağı Mezopotamya'nın en eski yerleşim alanlarında evcilleştirilmiş domuzların kilden yapılmış modellerini bulmuşlardır. Tell Asmar kazılarından (İ.Ö. 2800-2700) çıkarılan hayvan kemiklerinin yaklaşık yüzde 30'u domuzlara aittir. Hanedan-öncesi zamanlarda Ur'da domuz eti yenmişti. En eski Sümer hanedanlarında uzman domuz çobanları ve domuz eti kasapları vardı. Ancak, İ.Ö. 2400'den sonra domuz eti açıkça yasaklandı ve artık yenmez oldu.

Mezopotamyalıların diyetinden domuzun yok olmasıyla en eski Orta Doğu devletlerinin beşiği olan aşağı Sumeria'daki yeğin (şiddetli) ekolojik yıkım ve üretim düşüklüğü aynı zamana rastlar. Sümer tarımı 1.500 yıl boyunca Dicle ve Fırat ırmaklarının mil yüklü sularıyla beslenen sulama kanallarının yapımını içeren sürekli bir yoğunlaşma sürecinden geçti. Kanal sularındaki tuz oranı su doğruca toprağın yüzeyine bırakıldığında zararsızdı. Ama tarlaların sürekli sulanması toprağın su düzeyini yükseltti. Birikip çoğalan tuzlar kapiler devinim yoluyla toprağın yüzeyine çıkarak milyonlarca acre'lık tarlaları buğday yetiştirmeye elverişsiz duruma getirdi. Daha az zarar gören bölgelerde tuza karşı buğdaydan daha dirençli olan arpa ekildi. Ama Sumeria'nın ekonomik yönden gündengüne zayıflaması son Sümer İmparatorluğu'nun Üçüncü Ur Hanedanının çökmesine yol açtı. İ.Ö. 1700'lerde buğday güneyde tam anlamıyla yok oldu. Daha sonra, Hammurabi'nin önderliğinde Babil ortaya çıkarken nüfusun merkezi kuzeye doğru yöneldi. Ve o büyük "bol zenginlikler veren" kişi bile halkını domuz etiyle beslemeyi göze alamadı.

İslâm'ın doğuşuyla birlikte, eski İsraillilerin domuz yasağı gene bir başka doğaüstü güçlerce cezalandırılmış diyet yasaları setine hemen dahil edildi. Kuran'da domuza özellikle hakaret amacıyla yer verildi. Ve bugün Müslümanlar domuz eti yenmesine Ortooks Yahudiler kadar karşıdırlar. Yeri gelmişken belirteyim ki, Kuran hayvansal yasaklara ilişkin ekolojik maliyet/kazanç yorumunu destekleyen önemli kanıtlar içerir. Peygamber Muhammed İsraillilerin domuzla ilgili yasağını korumuş, ama deve eti yenmesine ilişkin yasak konusunda yandaşlarını açıkça serbest bırakmıştır. Muhammed'in ilk destekleyicileri olan Arap pastoralistleri, gerçek çöl vahalarında yaşayan ve içinde yalnızca devenin evcilleştirilmiş ilk yaratık olarak yaşamını sürdürebildiği çorak topraklarda sık sık uzun seferler yapmak zorunda kalan deveci göçebelerdi. Deve düzenli olarak yenilmeyecek kadar değerli olmakla birlikte aynı zamanda hiç yenilmemesi düşünülmeyecek kadar da değerliydi. Askersel seferlerle ve uzun mesafeli kervan ticaretiyle bağlantılı olağanüstü koşullar altında deve eti çoğu kez yaşam ile ölüm arasındaki ayrımı ortaya koymuştur.

İşte burada yanlış anlatıldığını görmekten hoşlanmadığım bir noktayı açıklamak isterim. Dinsel düşüncelerin kökenini ekolojik süreçlerin maliyet/kazanç ilişkilerine dayandırmakla ayrıca bizzat dinsel düşüncelerin de töre ve düşünceler üzerinde etkili olabileceklerini yadsımayı amaçlamış değilim. Leviticus'un ve Kuran'ın yaratıcıları tutarlı bir dinsel ilkeler bütünü geliştirmeyi düşünen rahipler ve peygamberlerdi. Bu ilkeler bir kez formül haline getirilince artık çağlar boyunca Yahudi ve İslâm kültürünün bir parçası oldular ve Orta Doğu'daki yurtlarından uzaklarda yaşayan Yahudilerin ve Müslümanların davranışlarını kuşkusuz etkilediler. Besin yasakları ve mutfaksal özellikler etnik ve ulusal azınlıklar arasındaki sınır işaretleri olarak ve kendi varlıklarından yana ya da ona karşı herhangi bir etken (aktif) ekolojik ayıklanmadan bağımsız bir grup kimliğinin simgeleri olarak yaşayabilirler. Ama bu gibi inanç ve uygulamaların eğer bunlar geçim maliyetlerinin keskin bir artışına yol aç-

mışlarsa uzun süre yaşayacaklarını sanmıyorum. Sherborne Cook'un Aztec ayinlerine ilişkin irdelemelerini başka sözcüklerle yineleyerek diyebiliriz ki, tamamıyla dinsel olan hiçbir itici güç köklü bir ekolojik ve ekonomik direnmeye uzun süre karşı duramaz. Dinlerine bağlı çağdaş Yahudi ya da Müslümanların domuz etini nefretle reddetmelerinden dolayı protein açlığı çekeceklerini pek sanmıyorum. Eğer durum öyle olsaydı, onların – hemen değilse bile, bir ya da iki kuşak sonra inançlarını değiştirme yoluna girmelerini beklerdim. (Milyonlarca Müslüman ağır bir protein açlığı içindedir, ama hiç bir kimse hiçbir zaman domuz etine konan yasak ile Mısır ya da Pakistan'daki azgelişmişlik ve yoksulluk arasında nedensel bir bağlantıyı ileri sürmüş değildir.) Ekolojik maliyet ve kazançlara ilişkin çözümlemenin varlığını sürdüren her bir kültürün her inanç ve pratiğinin açıklanmasına yol açabileceği savında değilim. Bir çok alternatif inançlar ve alternatif eylem yolları yaşam standartlarını yükseltme ya da düşürmede açık seçik yararlı ya da zararlı değildirler. Ayrıca, ekolojik ve ekonomik maliyet ve kazançlar ile dinsel inanç ve uygulamaları belirleyen koşullar arasında her zaman bir geri besleme (feedback) bulunduğunu kabul ediyorum. Ama şunda ısrarlıyım ki tarihöncesinin ve tarihin kanıtlarına göre onların birbirleri üzerinde bugüne değin yapageldikleri etki eşit düzeyde olmadı. Yaşam standartlarının düşmesini önleme uğraşında maliyetleri azaltıp kazançlarıençoklaştırmanın gereklerine uymak üzere dinler genellikle değişmişlerdir; maliyet/kazanç irdelemelerine hiç önem vermeksizin üretim sistemlerinin değişmiş dinsel sistemlerin gereklerine uymak üzere değiştiklerini gösteren örnekler ya hiç varolmamıştır ya da olağanüstü seyrektir. Bir yandan hayvansal proteinlerin tükenmesi ile, öte yandan insan kurban edilmesi ve yamyamlık, dinsel dağıtım şöleninin gelişmesi ve bazı hayvanların etinin yasaklanması arasındaki bağlantı özdeksel (maddi) maliyetlerin ve kazançların ruhsal inançlar üzerindeki kuşku götürmez nedensel önceliği ispatlamaktadır - bu sonuç mutlaka bütün zamanlar için değilse de ele alınan durumlar için hemen hemen kesinlikle geçerlidir.

Bu zincirde incelenmesi gereken bir halka daha var: Yani, Hindistan'da neolitik dönemin herkes için et vaadi nasıl oldu da hiç kimseye et yok biçimindeki Hint buyruğuna dönüştü.

12
Kutsal İneğin Kökeni

Hindistan'da bugün kırmızı eti özgürce yalnız paryalar yerler. Kurallara uygun yaşayan yüksek kasta bağlı Hindu'lar diyetlerini bitkisel besinlerle ve mandıra ürünleriyle sınırlandırırlar. Et yemek hiç istenmeyen bir davranıştır, ama en kötüsü sığır eti yemektir. Yüksek kasttan olan Hindu'ların sığır eti yenmesi hakkındaki duyguları bir Amerikalının aile köpeği kanişin yenmesi hakkındaki duyguları gibidir. Ancak öyle bir dönem oldu ki o zaman et, özellikle de sığır eti, Hindistan'ın sakinlerine, biftek ve hamburgerin Kuzey Amerika'nın sakinleri için şimdi olduğu ölçüde çekici geldi.

Neolitik dönemde Hindistan'daki köy yaşamı evcil hayvanlar ve tahıl ürünleri üretimine dayanıyordu. Orta Doğu köylülerinin yaptıklarına çok benzer biçimde, ilk Hintiler de buğday, darı ve arpanın yanı sıra sığır, koyun ve keçi yetiştiriyorlardı. İ.Ö. yaklaşık 2500'lerde Indus Irmağı ve kolları boyunca ilk büyük yerleşmeler ortaya çıkmaya başladığında vejetaryenlik hâlâ uzaklardaydı. İlk kentlerin – Harappa ve Mohenjo-Daro'nun – yıkıntıları arasında mutfak döküntülerine karışmış halde yarı yanmış sığır, koyun ve keçi kemikleri bulundu. Arkeologlar aynı kentlerde domuz, manda, tavuk, fil ve deve kemikleri de buldular.

Ateş tuğlasından yapılmış binaları ve geniş hamam ve bahçeleriyle ünlü Harappa ve Mohenjo-Daro kentlerinin sulama için

gereksindikleri ırmak kanallarında değişiklikler yapan ekolojik yıkımların kısmen sonucu olarak İ.Ö. 2000'den sonraki bir tarihte terkedilmiş oldukları anlaşılıyor. Onlar güçsüz duruma düştüklerinde İran ve Afganistan'dan Hindistan'a giren "'barbar kabileler"e karşı savunmasız kaldılar. Aryan'lar olarak bilinen bu istilâcılar gevşek bir federasyon yapısı içinde örgütlenmiş bulunan yarıgöçebe pastoralist çiftçiler olarak önce Pencap'da yerleştiler ve daha sonra Ganj vadisine doğru yayılıp ilerlediler. Onlar Sanskrit diline yakın, Vedic denilen bir dili konuşan geç-bronz çağı insanlarıydı ve yaşam biçimleri Avrupa ve Güney-batı Asya'daki devlet oluşum merkezlerinin dışında kalmış olan Homer-öncesi Greklerin, Teuton'ların (Eski Germenlerin) ve Kelt'lerin yaşam biçimlerine çok benziyordu. Harappa ve Mohenjo-Daro yıkıldıkça, istilâcılar en iyi toprakları ele geçirdiler, ormanları temizlediler, yerleşik köyler inşa ettiler ve bölgenin yerli sakinleri üzerinde kendilerini hükümdar yaptıkları bir dizi küçük krallıklar kurdular.

Aryan'ların neler yediklerine ilişkin bilgimizin büyük bölümü İ.Ö. birinci bin yılın ikinci yarısında Vedic ve Sanskrit dillerinde yazılmış olan kutsal yazılara dayanır. Bu yazılardan anlaşıldığına göre onlar – İ.Ö. 1000 yılına kadar süren – erken Vedic döneminde sığır etini de kapsayan hayvan etini sık sık ve ağız tadıyla yemişlerdir. Hastinapur'daki arkeolojik araştırmalar da Ganj vadisinin bu en eski sakinleri tarafından yenen hayvanlar arasında sığırların, bizon'ların ve koyunların bulunduğunu ciddi olarak düşündürmektedir.

Om Prakash, *Food and Drinks in Ancient India* (Eski Hindistan'da Yiyecek ve İçecekler) adlı güvenilir incelemesinde, erken Vedic dönemindeki durumu şöyle özetliyor:

> Öküzü ve kısır inekleri yiyene ateş adı verilir. Etin ayinle sunulması rahiplerin onu yediğini gösterir. Atalara götürülmesi için bir keçi de ateşe sunulur. Evlenme sırasında kuşkusuz yenmek amacıyla kısır bir inek de kesilirdi. ... Bir mezbahadan da söz ediliyor. Atların, koçların, kısır

ineklerin ve bizonların eti pişirilirdi. Belki kuşların eti de yeniyordu.

Daha sonraki Vedic döneminde,

> Seçkin bir konuğu beslemek üzere büyük bir öküzün ya da büyük bir keçinin kesilmesi adet idi. Bazen düşük yapan ya da kısır bir inek de kesilirdi. *Atithigva* da konuklar için ineklerin kesildiğini dolaylı olarak belirtiyor. Bir çok hayvanların - ineklerin, koyunların, keçilerin ve atların kurban olarak kesilmeleri süregelmiş ve kurban edilen hayvanların eti de törene katılanlarca yenmiştir.

Daha sonraki Vedic ve erken Hindu metinleri sığır eti tüketimine ilişkin bir çok tutarsızlıklar içeriyor. Sığırların kurban olarak kullanılmasına değgin çeşitli betimlemelerin yanı sıra ineklerin asla kesilmemeleri gerektiğini ve sığır eti yenmesinin kesinlikle terk edilmesi zorunluğunu belirten paragraflara rastlanıyor. Bazı yetkelerin (otoritelerin) – örneğin, A.N. Bose'nin – ileri sürdükleri sava göre bu tutarsızlıklar en iyi şu varsayımla açıklanabilir: Ortodoks Hindu bilginleri sonraki bir tarihte metinlere asıl anlamı bozacak biçimde sığır eti yeme yasağını ve inek kesme yasağını dahil etmişlerdir. Bose İ.Ö. birinci bin yılın büyük bölümünde "sığır etinin en yaygın biçimde tüketilen et olduğu" kanısındadır. Kutsal metinlerdeki çelişkiler için bulunan daha az tartışılabilecek bir çözüm yolu belki de bunların uzayan bir dönem içindeki tutumlarda adım adım gerçekleşen değişiklikleri yansıtır olmalarıdır. Anılan dönemde sayıları gittikçe artan insanlar evcilleştirilmiş hayvanların - özellikle de ineklerin ve öküzlerin - yenmesine tiksintiyle bakar hale gelmişlerdir.

Bir kristal saydamlığının açıklığı içinde ortaya çıkan gerçek şudur ki geç Vedic krallıklarında ve erken Hindu Ganj Vadisi krallıklarında eski İsrailliler arasındaki Levite'lere ve Keltler arasındaki Druid'lere benzeyen bir rahip kastı vardı. Onun üye-

lerine Brahman'lar deniyordu. Brahmanların görevleri *Brahmanas* ve *sutras* olarak bilinen Sanskrit yapıtlarında betimlenmişlerdir. Kuşku yoktur ki erken Brahman ayinsel yaşamı, Druid ve Levite'lerinki (ve İspanya ile Japonya arasındaki her bir şeflik ve devletçiğin en eski dinsel uzmanlarınınki) gibi, hayvan kurban etme olgusunda yoğunlaşmıştır. Bütün Eski Dünyanın her yanındaki karşılıkları gibi, ilk Brahmanlar da hayvan eti yenebilmesinin koşulu olan o ayinlerin yürütülmesi üzerindeki bir tekelden yararlandılar. Brahmanlar, *sutras*'a göre, hayvanlar kurban edebilecek olan biricik insanlardı.

Sutras'da belirtildiğine göre hayvanlar tanrılara sunulmanın ve "konuklara ikramda bulunma"nın dışında öldürülmemelidir, ayrıca "armağanlar vermek ve armağanlar almak" Brahman'ların özel görevleridir. Süregelen bu töreler etin tüketilmesi konusunda şöleni ve hayvan kurban etmeyi bir ve aynı etkinlik olarak içeren toplumlara özgü düzenleyici koşulları kesinlikle aynen yinelemektedirler. Erken Vedic dönemi konukseverliğiyle ağırlanan "konuklar" akşam yemeği için şöyle uğrayıveren üç beş dost değil bütünüyle köyler ve beldelerdi. Başka deyişle *sutra*'ların bize söylediği Brahman'ların kökenlerinde bir rahipler kastı olduklarıdır ki bunlar "eli açık" Aryan şefleri ve savaş kralları tarafından desteklenen dağıtım şölenlerinin ayinlerine başkanlık etmişlerdir.

İ.Ö. 600'den sonra Brahmanlar ve onların rahip olmayan üstleri halkın hayvan etine yönelik isteklerini karşılamanın gittikçe güçleştiğini gördüler. Orta Doğu'da ve başka yerlerdeki rahipler ve hükümdarlar gibi, onlar da tarlaları sürüp gübrelemek için gerekli olan hayvanların savurganca yenmeleri dışında çok sayıda hayvanlar keserek onları cömertçe dağıtmayı sürdürmeyi başaramadılar. Sonuç olarak, et yenmesi Brahmanlardan ve öteki yüksek kast üyesi Aryanlardan oluşan seçkin bir grubun ayrıcalığı haline geldi, oysa başkalarının hayvanlarına vergi salma ya da el koyma gücünden yoksun olan sıradan köylülerin ellerinde kalan tek seçenek evcil hayvanlarını yük çekimi için, süt ve gübre üretimi için korumak oldu. Böylece Brahmanlar et yi-

yen bir seçkinler grubunun bir parçası oldular ve bunların dağıtım şölenleri için hayvanları kesmeye ilişkin tekelleri hayvanları yemeye ilişkin bir tekele dönüştü. Kuzey Hindistan'da sıradan insanların işlevsel vejetaryenler olmalarından çok sonra - daha sonraları etsiz diyetlerin ateşli yandaşları olan - yüksek Hindu kastları yemeklerde iştahla sığır eti ve başka türden etleri yemeyi sürdürdüler.

Et yiyen şımartılmış soylularla etsiz yaşayan yoksullaştırılmış köylüler arasındaki bu genişleyen uçuruma ilişkin görüşümü ben şu olguya dayandırıyorum: İ.Ö. birinci bin yılın ortalarına doğru yeni bir takım dinler Brahman kastının ve onun kurbansal ayinlerinin meşruluğuna karşı meydan okumaya başladılar. Bu reformcu dinlerden en iyi bilinenleri Budizm ve Jainizm'dir. İ.Ö. altıncı yüzyılda karizmatik kutsal kişilerce kurulan Budizm ve Jainizm kasta dayalı üstünlükleri yasakladılar, kalıtsal rahiplikleri kaldırdılar, yoksulluğu ruhaniliğin bir önkoşulu yaptılar ve evrenin tinsel tözüne hayvanların kurban edilmesi yoluyla değil, derin düşünme yoluyla katılmayı savundular. Şiddeti, savaşı ve zulmü suçlamalarıyla ve insan acıları için duydukları sevecenlikle (şefkatle) bu akımların ikisi de Hıristiyanlığın temel ögelerinin habercisi oldular.

İster yüksek ister alçak biçimlerde varolsun, Budistler için her yaşam kutsaldı. Jain'ler için, her yaşam hem kutsaldı hem de ortak bir ruhu paylaşıyordu: yüksek ve alçak yaşam biçimleri yoktu. Her iki durumda da hayvanları kurban eden rahipler katillerden daha iyi değildiler. Budist'ler hayvan eti yenmesini eğer onu yiyen hayvanın öldürülmesine katılmadıysa hoşgörüyorlardı. Her tür hayvanın öldürülmesini mahkûm eden Jain'ler ise arı bir vejetaryen diyette ısrarlıydılar. Hatta bazı Jainist mezheplerin üyeleri kazaen tek bir karıncanın yaşamını yok etme felâketinden kaçınmak üzere önlerindeki yolu temizlemeleri için süpürücüler kullanılmasını gerekli görüyorlardı.

Daha önce öne sürdüğüm gibi, hayvan kurban edilmesine son verilmesi evrensel, tinsel dinlerin gelişmesiyle aynı zamana rastlamıştır. Bir zamanların "büyük sağlayıcılar"ının halka su-

nulan açık elli cömertlik gösterileriyle görkemlerini kanıtlama güçlerinin gittikçe azalması üzerine, insanlar yapılacak "dağıtımlar"ı öbür dünyada ya da varoluşun yeni bir aşamasında aramağa özendirilmişlerdir. Ayrıca şunu da gösterdim ki, güçlülere karşı güçsüzlerin büyük koruyucusu olarak biçimlenen hükümdar imajı emperyal genişleme dönemleri sırasında devlet yönetiminin pratik bir sorunu olarak ortaya çıktı. Bu nedenle, Budizm, Hıristiyanlık gibi, emperyal bir din olarak kabul edilmeye ideal bir uygunluktaydı. Bir yandan o imparatorun yükümlerini tinsel alana yöneltirken öte yandan da soyluları yoksullara sevecen davranmakla yükümlü tutuyordu. Sanırım bu durum Hindistan tarihinin en güçlü imparatorlarından biri olan Asoka'nın yönetiminde Budizm'in neden resmi bir din olduğunu açıklamaktadır. Kuzey Hindistan Maurya Hanedanı kurucusunun torunu olan Asoka Budizm'e İ.Ö. 257'de geçmiştir. O ve torunları Hint imparatorluklarının ilkini ama en geniş olanını yaratmaya hemen giriştiler – kısaca Afganistan'dan Ceylon'a dek uzanan gevşek bir birlik kuruldu. Böylece Asoka belki tarihte evrensel bir din barışı adına dünyayı fethetmeye kalkışan ilk imparator oldu.

Bu arada Hinduizm yeni dinlerin derin etkisi altında kaldı ve Budist rakibini siyasal alanda başarılı kılmış olan reformların bazılarını kabul etmeye başladı. Sonunda, Hinduizm içinde hayvan kurban edilmesine yönelik yaygın bir karşı koyuş - yaşamın kutsallığına dayalı şiddet karşıtlığı demek olan *ahimsa* öğretisi tarafından temsil edilir oldu. Ama bu değişiklik ne birdenbire geldi ne de tek bir yönde ilerledi. İ.Ö. 184'de Maurya Hanedanının çökmesi üzerine Brahmanizm yeniden canlandı ve seçkinler arasında et yenmesi bir kez daha yaygınlaştı. Prakash'a göre, daha İ.S. 350 yılında, ölülerin anısına düzenlenen dağıtım törenlerinde, yani Stradha'larda Brahman'lara "çeşitli hayvanların etleri" sunulurdu. "Hatta Kurma Purana bir Stradha'da et yemeyen kişinin dünyaya tekrar tekrar hep bir hayvan olarak geleceğini söyleyecek kadar ileri gider."

Brahmanlar ve öteki yüksek kast üyesi Hindu'lar arasında

inek ve öküzlerin ne zaman açıkça saygı nesneleri haline geldiklerini kesin olarak hiç kimse söyleyemez. Hindu ayinindeki değişikliklere kesin tarihler koymak olanaksızdır çünkü Hinduizm örgütlenmiş tek bir din değil ama her biri kendi öğretisel (doktriner) ve ayinsel özelliklerine sahip bağımsız tapınaklar, türbeler, tanrılar ve kastlar çevresinde yoğunlaşan gevşekçe birleşmiş muazzam bir sayıdaki cemaatlerdir. Bir otoritenin, S.K. Maitz'ın, savına göre daha İ.S. 350 tarihinde inek hayvanların en kutsalı haline zaten gelmiş bulunuyordu, ama onun dayandığı kanıt destansı bir şiirdeki tek bir dörtlüktür ki orada bir kral ve kraliçesi "sandal ağacı lâpası ve çelenklerle ineklere tapınan" kişler olarak betimlenirler. Bir de Kral Chandragupta II'nin İ.S. 465 tarihli yazıtında bir ineğin öldürülmesi bir Brahman'ın öldürülmesine eşit sayılır. Ama çağcıl Hindu görüşü araya girmiş olabilir. Gupta imparatorları çeşitli hayvanların sıradan insanlarca tüketilmesini önlemeyi amaçlayan kararnameler çıkarmışlardır. Hindu krallığı inekler gibi at ve fillerin de üzerine titrerdi. Krallık mensupları hayvanlarını çelenkle süsler, yıkar, onlara halı döşeli ahırlar sağlar ve onları korunmuş ormanlık arazilerde dolaşmaları için serbest bırakırlardı. Ancak İ.S. 700'den ve İslâmın Hindistan'ı fethinden sonra kutsal inek kompleksi bilinen çağdaş biçimini almıştır. İslâmın yandaşlarının sığır eti yemekten kaçınma sorunları yoktu. Bu nedenle Hindistan'ın İslâm imparatorları Mogol'ların yönetimi altında, ineğin korunması, sığır eti yiyen Müslüman işlîtâcılara karşı Hindu direnmesinin siyasal bir simgesi halini almış olabilir. Yüzyıllarca hayvan kurban eden ve hayvan eti yiyen Brahmanlar, her nasılsa, yavaş yavaş evcil hayvanların, özellikle de inek ve öküzlerin kesilmesini ya da yenmesini önlemenin kendileri için kutsal bir görev olduğu görüşünü benimsediler.

Bildiğime göre, Orta Doğu ya da Çin'den farklı olarak, Hindistan'ın neden sığır eti tüketilmesini yasaklayan ve yaşam simgesi olarak ineği ululayan bir dinin merkezi haline geldiğini bugüne değin hiç kimse ussal (rasyonel) bir açıklığa kavuşturabilmiş değildir. Şimdi önceki bölümde öne sürdüğüm hayvansal

yasakların konmasına ilişkin genel ilkelerin uygun olup olmadıklarını görelim. Eski Hindistan'ın inanç ve uygulamaları başlangıçta Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'nın büyük bölümünde yaygın olan inanç ve uygulamalara benziyordu. Önceden görüldüğü gibi, genel olarak tarımın yoğunlaşması, kaynakların tüketilmesi ve nüfus yoğunluğunun artması üzerine, dağıtım amacıyla hayvan kurban edilmesinden daha önce değerli ve bol olan hayvan türlerinin tüketilmesine yasak konulmasına geçildi. Ama bu genellemeler Hindistan'da sığırlara ve vejetaryenliğe verilen özel önemi ya da başka bölgelerdeki hayvanlarla bağlantılı özel dinsel kompleksleri açıklamıyor.

İşe başlayacağımız yer, sanırım, Ganj vadisindedir. Orada nüfus artış oranı Orta Doğudakinden - ya da, gerçekten dünyanın herhangi bir yerindekinden çok daha büyük olmuştur. Vedic döneminde nüfus çok azdı ve küçük köylere dağılmıştı. Daha İ.Ö. 1000'de nüfus yoğunluğu her ailenin bir çok hayvana sahip olmasına olanak verecek kadar düşüktü (Vedic metinleri tek bir sabana yirmi dört öküzün koşulduğunu belirtiyor) ve Roma öncesi Avrupa'da sığırlara zenginliğin başlıca biçimi gözüyle bakılıyordu. 700 yıldan az bir zaman sonrasında Ganj belki de dünyanın en kalabalık bölgesi durumuna gelmişti. Kingsley Davis ve başkalarının kestirimleri İ.Ö. 300'de Hindistan'ın nüfusunu 50 ile 100 milyon arasında gösterir. Bu toplamın en az yarısı Ganges Vadisinde yaşamış olmalıdır.

Biliyoruz ki erken Vedic dönemi sırasında Ganj ovası hâlâ el değmemiş ormanlarla kaplıydı. İ.Ö. 300 tarihine değin orada tek bir ağaç kalmadı. Sulama bir çok çiftçi aileleri için güvenilir bir dayanak sağlarken milyolarca köylü ya yetersiz miktarda su aldı ya da hiç su almadı. Muson yağmurlarındaki dalgalanmalar nedeniyle yalnızca yağmura bel bağlamak daima tehlikeliydi. Ormansızlaşma kuşkusuz kuraklık tehlikesini arttırdı. Bu ayrıca musonların (mevsim rüzgârlarının) Himalaya'nın eteklerine birdenbire çok fazla miktarda yağmuru yığması üzerine Kutsal Ganj Irmağından taşan sellerin şiddetini de artırdı. Hindistan'da bugün bile aralıksız iki üç mevsim boyunca süren kuraklık-

lar ekinlerini sulamak için yağmura bağımlı olan milyonlarca insanın yaşamını tehlikeye sokar. İ.Ö. 300 ile İ.S. 300 arasındaki bir tarihte yazılmış destansı bir şiir olan Mahabharata'dan öğrendiğimize göre on iki yıl süren bir kuraklık yaşanmıştır. Şiir göllerin, kuyuların ve kaynakların nasıl kuruduklarını, tarımın ve hayvan yetiştirmenin zorunlu olarak nasıl bırakıldığını anlatır. Çarşılar ve dükkânlar boşaldı. Hayvanların kurban edilmesi son buldu ve hayvanları bağlayacak kazıklar bile kalmadı. Festivaller yapılmaz oldu. Her yerde kemik yığınları görülebilir ve yaratıkların çığlıkları duyulabilirdi. İnsanlar kentleri boşaltmışlardı. Köycükler terk edilmiş ve ateşe verilmişti. İnsanlar birbirlerinden kaçıyorlardı. Birbirlerinden korkuyorlardı. Tapınma yerleri ıssız bırakılmıştı. Yaşlılar evlerinden sürülmüşlerdi. Sığırlar, keçiler, koyunlar ve bizonlar birbirlerine saldıran yırtıcı hayvanlara dönüşmüşlerdi. Brahmanlar bile korumasız kalıp ölmüşlerdi. Otlar ve bitkiler yokoldular. Yeryüzü bir ölü yakma yerine benzedi ve "o korkunç çağda doğruluk son bulduğunda insanlar birbirlerini yemeğe başladılar".

Nüfus yoğunluğu arttıkça, çiftlikler günden güne küçüldü ve evcilleştirilmiş türlerin yalnızca en gerekli olanlarına toprağı paylaşma olanağı verilebildi. Sığırlar elden çıkarılamaz olan bir türdüler. Onlar bütün yağmur tarımı döneminin temel aracı olan sabanları çeken hayvanlardı. Her ailenin elinde en azından iki öküz, artı yorulan öküzleri sırayla değiştirmek için de bir inek bulunmalıydı. Böylece sığırlar et yenmesine ilişkin dinsel yasağın ağırlık merkezi haline geldi. Geriye kalan biricik çiftlik hayvanları olarak onlar etin geriye kalan biricik potansiyel kaynağı idiler. Ancak, onları et sağlamak için kesmek bütün besin üretim modeline yönelik bir tehdit oluşturuyordu. Ve böylece Orta Doğu'da domuz eti hangi nedenle yasaklandıysa sığır eti de aynı nedenle yasaklandı: günaha özenmeyi ortadan kaldırmak.

Bununla birlikte, sığır etine ve domuz etine karşı konulan bunlara özgü ayrı yasaklar, iki türün farklı ekolojik rollerini yansıtır. Domuz çok iğrenç bulunmuş; inek tanrılaştırılmıştır. Durumun neden böyle olduğu sığırların tarımsal çevrimdeki (cycle)

önemine ilişkin olarak söylediklerimden açıkça anlaşılıyor. Domuzun et için yetiştirimesi olağanüstü pahalı olunca hayvan bütünüyle yararsızlaştı - yararsızdan daha kötü hale geldi - çünkü artık yalnızca yenecek nesne olarak iyiydi. Ama sığırın et için yetiştirilmesi olağanüstü pahalılaşınca onun bir yük çekme kaynağı olarak değeri azalmadı. Bundan dolayı sığırlar iğrenme konusu olmanın tersine zorunlu olarak korundular. Ve onları korumanın en iyi yolu yalnızca etlerinin yenmesini yasaklamak değil, ama ayrıca onları kesmeyi de yasaklamak idi. Eski İsrailliler tahılın yerine domuz eti üretilmesini önleme sorunları vardı. Çözüm domuz yetiştirilmesini durdurmaktı. Ama eski Hindu'lar sığır yetiştirilmesini durduramazlardi çünkü onlar toprağı sürmekte öküzlere bağımlıydılar. Onların temel sorunu belli bir türü yetiştirmekten nasıl kaçınılacağı değil ama acıktıklarında onu yemekten nasıl kaçınacakları idi.

Sığır etinin yasaklanmış ete dönüşmesi bireysel çiftçilerin pratik yaşamından kaynaklanmıştır. Bu dönüşüm ne insanüstü bir kültür kahramanının bir ürünü ne de seçeneksel kaynak yönetme siyasalarının maliyet/kazanç hesapları üzerinde düşüncelere dalan kollektif sosyal aklın bir ürünüdür. Kültür kahramanları kendi çağlarının önceden biçimlendirilmiş duygularını anlatırlar ve kollektif akılların varlığı sözkonusu değildir. Sığır etinin yasaklanması milyonlar ve milyonlarca çiftçi bireylerin bireysel kararlarının birikimli (cumulative) sonucudur, öyle ki onlardan bazıları çiftlik hayvanlarını kesmenin günahlı çekiciliğine başkalarından daha iyi dayanabilmişler çünkü onlar bir ineğin ya da öküzün yaşamının kutsal birşey olduğuna çok inanmışlardır. Bu gibi inanışları sürdürenlerin çiftliklerine bağlı kalarak onları çocuklarına aktarma olasılığı böyle düşünmeyenlere göre çok daha yüksek olmuştur. Kültürde ve doğadaki başka uyarlanma yanıtlarının pek çoğu gibi, Hindistan'daki hayvan eti kullanımına ilişkin dinsel yasakların "son bilanço"su kısa dönemli maliyet/kazanç hesaplarında anlaşılamaz. Tersine, uzun dönem en önemli olanıdır - normal değil anormal tarımsal çevrimler sırasındaki çalışma başarısı dikkate alınmalıdır. Muson yağmur-

larının yetersizliğinden kaynaklanan dönemsel kuraklıkların baskısı alında, çiftçi bireylerin sığır sevgisi, simgesel değil pratik olarak doğrudan doğruya insan yaşamını sevmeye dönüştü. Sığırlara insanmışlar gibi davranılmalıydı çünkü sığırlarını yiyen insanlar birbirlerini yemenin bir adım ötesindeydiler. Bugüne değin, günaha kapılarak sığırlarını kesen muson çiftçileri mahvolmuşlardır. Onlar yağmur yağdığında bile artık bir kez daha toprağı asla süremezler. Onlar çiftliklerini satmalı ve kentlere göçmelidirler. Ancak bir öküzü ya da ineği kesip yemektense şiddetli bir açlık içinde yaşamayı yeğleyenler kıt yağmurlu bir mevsimden sağ kurtulabilirler. Bu insan dayanıklılığının bir eşi ancak hörgüçlü Hint öküzlerinin o inanılmaz dayanıklılığında ve toparlanma güçlerinde görülür. Hint sığırları, deveLer gibi, hörgüçlerinde enerji depolarlar, yiyeceksiz ve susuz haftalarca yaşarlar ve azıcık bir yiyecekle beslendiklerinde adeta sıçrayarak yaşama dönerler. Öteki hayvanların hastalıktan, açlık ve susuzluktan yokolmalarından sonra, hörgüçlü öküzler uzun bir süre sabanları çekmeyi, buzağı doğurmayı ve süt vermeyi sürdürürler. Avrupa sığır türlerinden farklı olarak, hörgüçlü öküzler güçlü, etli ya da bol sütlü olmalarından dolayı değil ama geniş ölçüde sert yağışsız mevsimleri ve kuraklıkları aşarak yaşamı sürdürebilme yetenekleri nedeniyle seçilmişlerdir.

Ve bu bizi neden öküzün değil de ineğin en çok saygı duyulan hayvan durumuna geldiği sorusuna götürür. Her iki cinsin de eti eşit ölçüde yasaktır, ama ayinde ve sanatta Hinduizm ineklerin kutsallığını erkek sığırlarınkinden çok daha fazla vurgular. Ne var ki uygulamalar kuramı yalanlıyor. Ganj ovasında öküzler inekleri sayıca ikiye bir oranında geçiyor - bu cinsellik oranı ancak kasıtlı bir bakımsız bırakma ve dolaylı bir "öldürme" (bovicide) yoluyla dişi buzağılara karşı sistemli olarak uygulanan bir ayıklamayla açıklanabilir (bu dişi insan yavrularına gizlice uygulanan işlemin tam bir benzeridir). Bir yana doğru ağır basan bu orantı öküzlerin tarlaları sürmekte bir çekim aracı kaynağı olarak ineklerden daha değerli olduklarını yansıtıyor. Kutsal inekana hakkında yapılan tüm övgülere karşın, olağan koşullar al-

tında öküzlere, gerçekte, daha iyi bakılıyor. Onlar ahırlarda korunuyor, elle besleniyorlar ve onları güçlü ve sağlıklı kılmak için kendilerine ayrıca tahıl ve yağlı çörekler veriliyor. Öte yandan, ineklere günlük kırsal yaşam içinde Amerikalı kızılderililerin köpeklerine yaptıkları gibi ya da Avrupalı çiftçilerin domuzlarına yapageldikleri gibi davranılıyor. İnekler köyün çöpleriyle beslenirler. Onlar ahırlarda korunmazlar ve ot ürünleriyle beslenirler. Bulabildikleri türlü süprüntü artıklarını toplamaları için köyün çevresinde dolanmalarında serbest bırakılırlar. Köyü silip süpürmelerinden sonra, onların bir yol kenarındaki hendeğe yaptıkları son turdan her nasılsa arta kalmış ya da demiryolu traversleri arasındaki aralıklarda filiz vermiş az miktardaki çimen yapraklarını aramaları için dolaşmalarına izin verilir. İneklere süprüntü yiyenler olarak davranıldığı için onların işlek caddelerin hendekleri ve hava alanı pistlerinin kıyıları gibi uygunsuz yerlerde görünmeleri olasıdır, ama bu Hindistan'ın milyonlarca "yararsız" sığırlar tarafından istilâ edildiği yolunda saçma bir suçlamaya yol açar.

Eğer inek öküzden daha çok *ahimsa*'nın, yaşamın kutsallığının simgesi olmuşsa, galiba bunun nedeni "yararsız" olma duygusunun öküzden çok inek için tehlikeli olmasıdır. Açlık zamanlarında ineğin ayinsel korumaya gereksinmesi çekim öküzlerinden daha çoktur. Ne varki tarımsal çevrimin yeniden başlaması ve sürdürülmesi açısından inek erkek çekim hayvanından gerçekten daha değerlidir. Öküz kadar güçlü değilse de, inek beklenmedik güç durumlarda sabanı çekebildiği gibi günün birinde susuzluğa ya da açlığa yenik düşen hayvanların yerini de alabilir. Bu nedenle, güçlüğün baskısı altında ineğe öküze yapıldığı kadar iyi - belki de daha iyi - davranılmalıdır ve galiba ineğin ayinsel saygının başlıca nesnesi olmasının nedeni de budur. Mohandes Gandhi Hindu'lar ineğe yalnızca "süt verdiği için değil, ama tarımı olanaklı kıldığı için" taparlar dediğinde ne söylediğini biliyordu.

Hindistan'da sığır etinin neden yasaklanageldiği devlet oluşumunun öteki ilk merkezlerinde bu etin yasaklanmamış olmasının nedenleri de aydınlatılmadıkça tam anlamıyla açıklana-

maz. Bir olasılık şudur ki Hint çiftçileri düzensiz muson yağmurlarına başka bölgelerin çiftçilerinden daha bağımlıydılar. Bu durum açlık zamanları sırasında inek ve öküzleri korumayı daha zorunlu kılmış olabilir. Sığırların saygı gördüğü ve geç hanedan zamanlarında kurban edilmelerinin yasaklandığı Mısır ve Mezopotamya'da sığır eti yenmesine devam edildi. Ama, Hindistan'dan farklı olarak, hem Mısır hem de Mezopotamya tümüyle sulama tarımına bağımlıydılar ve kurak mevsimi geçirmek üzere kuraklığa dayanıklı sığırlara güvenen büyük sayıda çiftçilere hiç bir zaman sahip olmadılar.

Çin daha da çetin bir sorunu sergiler. Her ne kadar Çinliler de öküzle çekilen sabanlara gereksinme duyarlarsa da onlar asla bir inek-aşkı kompleksi geliştirmemişlerdir. Tersine Çin'de dişi sığırlar uzun süredir oldukça düşük bir değerde tutulmaktadırlar. Bu olgu Çin mutfağında yansımasını bulur. Kuzey Hindistan'da geleneksel mutfak ağırlıkla süte ya da süt ürünlerine dayanırken ve asıl yemek yağı arıtılmış tereyağı ya da manda sütünden yapılmış sadeyağ iken, Çinlilerin yemek tarihlerinde süte, kremaya ya da peynire hiç yer verilmez ve her zaman kullanılan yemek yağı domuz yağı ya da bitkisel yağdır. Yetişkin Çinlilerin çoğunda süte karşı güçlü bir nefret duygusu vardır (bununla birlikte son yıllarda dondurma halk arasında gittikçe tutulmaktadır). Acaba neden Hintliler sütseverdirler de Çinliler sütten nefret ederler?

Çinlilerin sütten tiksinmelerinin bir açıklaması onların fizyolojik olarak süte karşı "allerjik" olmalarıdır. Çok miktarda süt içen yetişkin Çinliler genellikle şiddetli karın ağrısı çekerler ve ishal olurlar. Bunun gerçek nedeni allerji değil ama bağırsakların enzim lactose üretme yeteneğindeki kalıtsal bir eksikliktir. Sütteki baskın şeker olan lactase'un sindirilebilmesi için vücutta bu enzimin bulunması gerekir. Yetişkin Çinlilerin yüzde 70 ila 100'ü arasında bir oranında lactose eksikliği vardır. Bu açıklamanın sıkıntı veren yanı bir çok Hintlilerin - bölgeye göre yüzde 24 ile 100'ü arasında değişen bir oranının da - bir lactase yetersizliği çekmeleridir. Avrupalılar ve onların Amerikalı torunları ayrık olmak üzere, in-

san nüfusunun büyük çoğunluğu da aynı yetersizliği çekmektedir. Ayrıca, eğer süt küçük miktarlarda içilirse ya da sütün yoğurt yahut peynir gibi kesilmiş ya da mayalanmış ürünlerinin herhangi biri biçiminde tüketilirse, ki o durumda lactose daha az karmaşık şekerlere bölünür, lactase eksikliğinin bütün tatsız sonuçları kolaylıkla ortadan kaldırılabilir. Başka deyişle, lactase eksikliği yalnızca çok miktarda Amerikan türü süt içilmesine engeldir. Lactase eksikliği tereyağına, ekşi kremaya, peynire ve yoğurta yönelik tiksintiyi açıklayamaz - bütün bu ürünlerin Çin mutfağında yer almaması göze çarpan bir eksikliktir.

Çin ve Hint ekosistemlerinin karşılaştırılmasında açıkça ortaya çıkan durum Çin'de bir çiftlik hayvanı olarak ineğin gerçekten yokluğudur. John Lasson Buck'ın Komünist-öncesi Çin tarımına ilişkin güvenilir incelemesi göstermektedir ki Kuzey Çin'de çiftlik başına ortalama .05 öküz ama .005'den az inek düşmekteydi. Bu 1000'den fazla erkek sığıra karşı 100 dişi sığır oranını verir, oysa Merkezsel Ganj Ovasında erkek-dişi sığır oranı 210:100 ile 150:100 arasındadır ve bütün Hindistan için bu oran 130:100'dür. Bu fark kuzey Çin ekonomisinde ineğin hemen hemen öküz üretmekten başka bir rolü olmadığı gerçeğini yansıtır ki bu da Çinlilerin sütten hoşlanmayışlarının hiç olmazsa bir yönünü açıklar: tipik kuzey Çin köyünün çevresinde inek bulunmuyordu. İnek yok, süt yok, süt ürünlerinden bir tat alma şansı yok.

Çin'deki çiftlik hayvanları tablosunun her zamanki özelliği büyük çekim ve yük hayvanlarının kullanılmasındaki önemli bölgesel değişmedir. Kuzeyde merkez ve kuzeydoğu bölgelerindeki atların, eşek ve katırların toplam sayısı nerdeyse sığırların sayısı kadardır. Bu durum Uttar Pradesh'in, Bihar'ın ve Ganj Vadisindeki Batı Bengal'in durumlarına ters düşüyor. Buralarda bulunan at, eşek ve katır sayısı önemsizdir.

Ama, Çin'in ve Hindistan'ın çiftlik hayvanı durumları arasındaki en büyük ayrım Çin'de domuzların çok büyük sayıda olması oysa Ganj Ovası'nın çok büyük bölümünde hemen hemen hiç domuz bulunmamasıdır. Buck'ın yaptığı kestirime göre kuzey Çin'deki her bir çiftlikte ortalama .52 domuz vardı. Illinois

Üniversitesi'nin Agronomi Bölümünden yakınlarda Çin'e gönderilen bir kurulun üyesi olan G. F. Sprague'nin kestirimine göre Çin 1972'de 250 ilâ 260 milyon domuz yetiştirmiştir. Bu sayı "çok büyük sayıda domuz üretmekle ünlü bir ulus olan" Birleşik Devletlerde üretilen miktarın dört katından daha fazladır. Sprague'nin yazdığına göre, eğer Çinliler bu hayvanları Birleşik devletlerde yapıldığı gibi üretselerdi bunlar "varolan besin kaynakları üzerinde ağır bir yük oluştururlardı". Ama bu iki ülkedeki üretim uygulamaları arasında pek az benzerlik vardır. Birleşik Devletlerde domuz üretimi bu hayvanların mısır, soya unu, vitamin ve mineral ek besinler ve antibiyotiklerle beslenmelerine dayanır. Çin'de domuzlar aslında bir aile girişimi olarak yetiştirilirler ve Hindistan'daki inekler gibi "insan besini olmaya elverişsiz atık maddelerle; bitki artıklarıyla, topraktaki ve mayalanmış pirinç kabuklarıyla, tatlı patatesle, soya fasulyesi yapraklarıyla, su sümbülleri ve benzerleriyle beslenirler." Nasıl ki Hindistan'ın inekleri gübreleriyle değerlendiriliyorlarsa, Çinlilerin domuzları da "hemen hemen etleriyle olduğu kadar gübreleriyle de değerlendirilirler". Başka deyişle, Çinliler için domuz başlıca köy çöpçüsüydü ve gene öyledir. Domuz onlara yağ, protein ve çok gereksinilen gübre konusunda olağanüstü ek destekler sağlamıştır, nitekim Hintliler de gerekli maddeleri kendi köy çöpçüleri olan inekten elde etmişledir. Arada şu büyük ayrım var: domuz öldürülemediğine göre, eğer beslenme rejiminde bir yağ ve protein kaynağı olarak işe yarıyacaksa yenmelidir. Bunun anlamı şudur ki domuz köyün çöpçüsü konumunu doldurduğu sürece, Çinliler domuz etinin yenmesini özellikle yasaklayan İslâm gibi bir dini asla kabul etmezler.

Ama Hintliler ineği benimsedikleri halde Çinliler köyün çöpçüsü olarak neden domuzu benimsediler? İşin içinde çeşitli etmenlerin varlığı olasıdır. Her şeyden önce, Ganj Ovası içinde domuz yetiştirilecek doğal bir ortam olarak Sarı Irmak Havzasından daha az çekicidir. Baharın sert sıcaklığı ve sık sık gelen kuraklıklar, ki bunlara hörgüçlü sığır türleri kendilerini uyarlamışlardır, ıslak ortamı seven domuzu rizikolu bir yatırıma dö-

nüştürür. Hindistan'ın besin üreten en geniş eyaleti olan Uttar Pradesh'de yağışların yüzde 88'i dört ay içinde gerçekleşir, oysa Mayıs ve Haziranda yüksek ısıların günlük ortalaması 100 Fahrenheit derecenin üzerinde seyreder. Ama, Kuzey Çin'in baharları serin, yazları ılımandır ve belirli kurak bir mevsimi yoktur.

Önemli başka bir etmen, üzerinde çekim hayvanlarının yetiştirilebileceği otlak arazilerin göreli varlığıdır. Hindistan'dan farklı olarak, Çin'de çekim hayvanlarını otlatmağa elverişli geniş bir arazi vardır ve bu arazi besin ürünleri yetiştirilmesi için kullanılamaz. Çin'de toplam ülke arazisinin ancak yüzde 11'i işlenebilir haldedir, oysa Hindistan'da toplam arazinin nerdeyse yüzde 50'si ürün veren topraktır. Buck'a göre, Çin'in kuzeyindeki bahar dönemi buğday bölgesinin kapsadığı "kamuya ait oldukça geniş otlak arazinin az yağış alması ve engebeli olması tarımı güçleştirmektedir". Oysa, Merkezsel Ganj Ovasının toplam ekilebilir arazisinin yüzde 2'den az bir bölümü sürekli bir çayır ya da otlak arazi durumundadır. Böylece Hindistan'da asıl çekim hayvanının ötedenberi tıklım tıklım insanla dolu bölgelerde – tarıma elverişsiz ama hayvan yemi üretmeye elverişli bölgelerde – yetiştirilmesi zorunlu oldu. Bu nedenle, çekim hayvanının başlıca bir köy çöpçüsünün yararlanabileceği türden atık ürünlerle beslenmesi gerekliydi. Başka deyişle, çekim hayvanı ile çöpçünün bir ve aynı tür yaratık olması zorunluydu.Ve o yaratık sığır olmalıydı, çünkü muson ikliminin yakıcı sıcaklığı ve kuraklığı içinde ne atlar, eşekler ne de katırlar yeterli hizmet veremezlerdi, öte yandan sulama düzeninden yoksun çiftçilere mandalar yararsızdı.

Hindistan'da hayvanlara Çin'dekine karşıt biçimde davranılmasını irdelemenin en iyi yolu galiba konuyu bir tek büyük yoğunlaşma sürecinin birbirine yaklaşan farklı aşamaları olarak ele almaktır. Bir yandan muazzam nüfus yoğunlukları, öte yandan ekilebilir topraklar üzerinde yürütülen hayvancılıktan kaynaklanan ağır kalori kayıpları nedeniyle, ne Çin ne de Hindistan hayvanları öncelikle etleri ya da süt ürünleri için geniş çapta kullanmayı göze alamazlardı. Komünist-öncesi Çin'de kırsal

nüfus günlük kalori payının yüzde 97.7'sini bitkisel besinlerden ve yalnızca yüzde 2.3'ünü hayvansal ürünlerden - başlıca domuz etinden sağlayan bir diyetle yaşamıştır. Çin'de öncelikle çekim hayvanları olarak kullanılan türlerin eti orada pek az yenmiştir, Hindistan'da yenilen miktardan hiç de daha çok değil. O halde neden sığır eti dinsel bir tabu ile yasaklanmış değildir.

Aslında, bazı bölgelerde böyle bir tabu vardı. Hunan'da bulunduğu sırada aşağıdaki gözlemleri yapan otorite Mao Tsetung'dan başkası değildi:

> Çekim-öküzleri köylülerin bir hazinesidir. "Bu dünyada sığırları kesenlerin kendileri öbür dünyada sığır olacaklardır", deyişi pratikte dinsel bir ilke olduğu için, çekim öküzleri asla öldürülmemelidir. Köylüler iktidara gelmeden önce, sığırların öldürülmesini önleme konusunda dinsel tabu dışında bir olanağa sahip değildiler.

Ve T.H. Shen şöyle yazar:

> Sığırların et için kesilmesi Çin geleneğine aykırıdır. Sığırlar et sağlamak için yalnızca büyük kentlerin yakınlarında ve onlara çiftliklerde artık gereksinme kalmadığı zaman kesilirler.

Gerek Çin gerekse Hindistan bin yıllık üretim yoğunlaşmasından gelen etkilerin acısını çekmekle birlikte, Hindistan'da bu süreç daha uç noktasına taşınmış görünüyor. Özellikle sulama düzeni içinde işlenen arazinin daha büyük olması nedeniyle Çin tarımı Hint tarımından daha verimlidir - ürün veren Çin topraklarının yüzde 40'ı sulanırken Hindistan'ın ürün veren toprakların yüde 23'ü sulanır. Pirinçte acre (0.404 dönüm) başına ortalama verim bu nedenle Çin'de Hindistan'dakinden iki kat yüksektir. Çin'deki domuz, eşek, katır ve atın yaşama yeteneği ve üretimin topografik ve iklimsel etmenleri nedeniyle, üretimin yoğunlaştırılması et amacıyla hayvanların kesilmesine topye-

kûn bir yasak konulmasını gerektirecek düzeylere varmadı. Çinliler çekim hayvanlarının yerine domuzlarını kestiler. Onlar çöpçü konumundaki domuzu değil de ineği kullanmaları halinde süt biçiminde alabilecekleri hayvansal protein miktarının biraz daha azını et biçiminde almayı kararlaştırdılar.

Gerek Hindular gerekse Batılılar Hindistan'ın et yeme yasaklarını ahlâkın iştah üzerindeki bir utkusu (zaferi) olarak görürler. Bu tutum kültürel süreçlerin tehlikeli biçimde yanlış anlaşılması demektir. Hindu vejetaryenliği ruhun özdek (madde) üzerindeki bir utkusu değil ama artan nüfusun üretim güçleri üzerindeki utkusu idi. Elleri boş dinlerin Batıda yayılmasını, hayvan kurban etmenin ve dağıtım şölenlerinin sona ermesini ve domuz, at ve eşek gibi evcil türlerin etinin yasaklanmasını destekleyip pekiştiren özdeksel (maddi) süreçin ta kendisi kaçınılmaz biçimde Hindistan'ı her türlü hayvan etinin yenmesini cezalandıran dinlere doğru yönlendirmiştir. Bu durum Hindistan'ın tinselliği (ruhaniliği) öteki bölgelerin tinsellğinden daha üstün olduğu için meydana gelmiş değildir; tersine, Hindistan'da üretimin yoğunlaşması, doğal kaynakların tükenmesi ve nüfus yoğunluğunun artması büyüme sınırlarını öylesine aşmıştır ki Mexico Vadisi dışında sanayi öncesi dünyasının hiç bir yerinde bu noktaya varılmamıştır.

13
Hidrolik Tuzak

İlk devletlerin ortaya çıkışıyla Hıristiyan çağının (milâdi tarihin) başlangıcı arasındaki 4.000 yıl içinde dünya nüfusu 87 milyondan 225 miyona yükseldi. Yeni toplamın nerdeyse beşte dördü Roma, Çin Hanları ve Hint Gupta imparatorluklarının yönetimi altında yaşadılar. Bu dünya nüfus toplamının gizlediği şu gerçek var: temel yerleşim alanlarındaki nüfus yoğunluğu o 4.000 yıllık dönem içinde denetim olmadığı halde artmayı sürdürmüş değildir. İlk imparatorlukların demografik tarihi insan nüfusu artışının her zaman geçerli tarihsel bir eğilim olduğu yolundaki kaba Malthus'cu görüşü desteklemiyor. Nüfusların durağan olmaları eski imparatorluklarda da paleolitik çağda oldukları kadar bir kuraldı. Mısır'ın, Mezopotamya'nın, Hindistan ve Çin'in büyük ırmak vadilerine doldurulabilecek insan ve hayvan sayısının bir sınırı vardı. İşlevsel vejetaryenlik aşamasına varıldıktan sonra, nüfus yoğunluğu durağan kaldı ya da düşme gösterdi. Kuşkusuz, iç alanlar dışındaki nüfus, daha geniş imparatorluklar ve daha çok sayıda ikincil devletler ortaya çıktıkça artmaya devam etti. Ama iç bölgelerin birer birer büyümenin ekolojik sınırına varmış oldukları görünüyor.

Kingsley Davis'e göre, Hindistan'ın nüfusu İ.Ö. 300'de genellikle aynı düzeyde kaldı ve onsekizinci yüzyıla değin büyümeye başlamadı. Karl Butzer'in kestirimine göre Mısır'da Nil Vadisi'nin nüfusu, Mısır tarihinde Eski Krallık olarak bilinen dönemin doruğunda, İ.Ö. 4000 ile İ.Ö. 2500 arasında dört katı arttı.

Sonra bin yılı aşkın bir süre boyunca nüfus hemen hemen durağan kaldı. İ.Ö. 1250'de nüfus, Eski Krallık'da varılan sayının ancak yaklaşık 1.6 kat fazlasıyla, yeni bir doruk noktasına yükseldi ve Greco-Roman döneminin hemen başlangıcında bir kez daha Eski Krallık'taki düzeye düştü. Roma yönetimi altında Eski Krallık nüfusunun iki katından biraz daha yüksek bir noktada gene doruğa çıktı, ama İ.Ö. 500'de Roma İmparatorluğu sona erdiğinde nüfus 3.000 yıl önceki sayının altına düştü. Bize en iyi bilgilerin geldiği yer olan Çin'deki 2.000 yılı aşkın bir süreyi kapsayan sayım verilerine başvurulabilir. Hans Bielenstein'ın güvenilir incelemesi göstermektedir ki İ.S. 2 ile İ.S. 742 arasındaki dönemde Çin'in bütün nüfusu 50 milyona yakın bir sayıda kalmış, bu sayı en çok 58 milyona çıkmış ve en az da 48 milyona inmiştir. Daha da anlamlı olarak, Han Hanedanının ilk merkezsel bölgelerinde, nüfusta belirgin düşmeler olmuştur. Örneğin, Sarı Irmağın Büyük Ovası İ.S. 2'de 35 milyon nüfusa sahipti. Bu sayı İ.S. 140'da 25 milyona düştü, 609 yılında 31 milyona yükseldi ve 742 yılında ise yine 23 milyona düştü. Yeni toprakların zaptedilmesiyle elde edilen artışlar bir yana bırakılırsa iki bin yıllık sürenin büyük bölümünde Çin'de nüfus artış oranı sıfıra yakın düzeyde kalmıştır. (1450'den sonra ülkeye pirincin, tatlı patatesin ve Amerikan Kızılderili mısırının girmesi Çin tarım yöntemlerinin önceki dönemlerindekinden çok daha yoğun nüfusları beslemelerine olanak sağladı.)

Çin'de, kuzey Hindistan, Mezopotamya ve Mısır'da yaşam standardı yüzyıllar boyunca yoksulluğun eşiği denebilecek bir düzeyin hafifçe üzerinde ya da altında dolanıp durdu. Belli bir bölgede nüfus yoğunluğu çok fazla yükseldiğinde yaşam standartları o eşiğin altına düştü. Bu durum savaşlara, kıtlıklara ve nüfus azalmasına yol açtı. Nüfus yoğunluklarının düşmesiyle birlikte yaşam standardı uzun-dönem ortalamasının biraz üzerindeki bir noktaya yükseliyordu.

Batılı gözlemciler bu eski hanedan sistemlerinin dengeli ya da "durağan" niteliğini her zaman şaşkınlıkla karşılaşmışlar-dır. Firavunlar ve imparatorlar on yıllar boyunca geldiler ve gitti-

ler; hanedanlar yükseldiler ve düştüler; ama, sıradan işçilerin, ırgatların ve fellâhların yaşamı her zaman olduğu gibi en ağır yoksulluğun pek az üzerinde bir yaşamdı. Eski imparatorluklar ancak proteinden yoksun vejetaryen besinleri elde etmek için sabahtan akşama değin çalışıp didinen cahil köylülerle dolu bölgelerdi. Onların durumu öküzlerininkinden pek de farklı değildi ve onlar kayıtlar tutmasını bilen, ayrıca savaş ve baskı silâhları yapıp kullanma hakkına yalnız kendileri sahip olan üstün kişilerin buyruklarına çok bağımlı idiler. Böylesine yetersiz karşılıklar ödeyen toplumların – dünya tarihindeki herhangi bir devlet sisteminden daha uzun bir süre – binlerce yıl dayanmaları insan ilişkilerinin doğasında özdeksel (maddi) ve moral ilerlemeyi güvence altına alacak hiç bir şey bulunmadığını anımsatan korkunç bir olgu olarak duruyor.

Her eski imparatorluk bütünlük gösteren kendi toplumsal yaşam modelini geliştirmiştir. Her biri aşçılıktan sanat biçemlerine değin uzanan kendine göre bir evren olmuştur. Ve yine aralarındaki bütün ayrımlara karşın, eski Çin, Hindistan, Mezopotamya ve Mısır aslında birbirine benzeyen siyasal ekonomi sistemlerine sahip olmuşlardır. Her birinde yüksek düzeyde merkezileşmiş bir bürokratlar sınıfı ve tanrının vekili oldukları savında bulunan ya da tanrı oldukları söylenen kalıtsal despot derebeyleri vardı. Devletçe korunan yetkin (mükemmel) yol, ırmak ve kanal ağları her bir köycüğü ve köyü taşrasal ve ulusal yönetim merkezlerine bağlıyordu. Her köyde köy ile merkezsel yönetim arasında bir bağlantı kuran en azından bir önemli kişi bulunurdu. Siyasal güç yolları bir doğrultuda ilerlerdi: tepeden tabana doğru. Köylüler bazen, Çin'de olduğu gibi, kendi topraklarına sahip olmakla birlikte, bürokrasi özel iyeliğe (mülkiyete) devletin bir armağanı olarak bakma eğilimindeydi. Yatırım öncelikleri devletin vergi siyasalarıyla ve devlet destekli yapım projelerinde çalışmak üzere köylü erkek ve kadınları düzenli olarak göreve çağırma yoluyla düzenlenirdi. "Devlet toplumdan daha güçlüydü". Onun vergi toplama, gereçlere elkoyma ve işgücünü askere alma yetkisi hemen hemen sınırsızdı. Devlet mevcut

işgücünü ve vergi geliri tabanını belirlemek üzere köy köy sistemli nüfus sayımları yapardı. Devlet bölge egemenlerinin buyurdukları yerlere karınca gibi işçi ordularını yayar ve çağdaş sanayi standartlarına göre bile şaşkınlık veren boyutlarda mezarların, piramitlerin, savunma tesislerinin ve sarayların yapımını yüklenirdi. Mısır'da Eski Krallığın anıtsal projelerini yürütmek için sağlam yapılı 100.000 kadar işçiye gerek duyulurdu. Büyük Keops Piramidini yapmak için yirmi yıl boyunca her yıl seksen gün işlendirilen (istihdam edilen) 84.000 kişilik bir işgücü çalışmıştı. Çin'de Büyük Duvar'ın yapımı bir milyon işçinin hep birlikte çalışmasını gerektirdi; genç bir milyon kişi Büyük Kanal için uğraşıp didindi; İmparator Yang'ın (İ.S. 604-617) yönetimi sırasında Sui Hanedanının Doğu Başkentinin ve imparatorluk sarayının yapımında her ay iki milyonun üzerinde adam çalıştırıldı.

Adaleti ve merhameti savunan felsefe ve dinlerin gelişmesine karşın, bu geniş ülkelerin hükümdarları düzeni korumak için sık sık yılgı salmaya, kaba güce ve düpedüz teröre dayanmak zorunda kaldılar. Astlardan tam bir boyun eğme istenirdi ve bunun en yüksek simgesi de güçlünün önünde yere kapanmak ve yalvarıp yakarmak yükümlülüğü idi. Çin'de sıradan bir kişi diz çöküp alnını yere vurmak, öne doğru kapanıp başını yere çarpmak ve toprağı öpmek zorundaydı. Hindistan'da sıradan Hintliler hükümdarın ayaklarına kapanırlardı. Firavunların Mısırı'nda astlar karınları üzerinde sürünürlerdi. Bütün bu eski imparatorlukların hepsinde baş eğmeyen kişileri ortaya çıkarıp cezalandırmak için acımasız sistemler vardı. Casuslar potansiyel düzen bozucular konusunda yöneticileri bilgilendirirlerdi. Dayaktan başlayıp işkenceyle öldürmeye değin uzayan cezalar vardı. Mısır'da vergi toplayıcılar karşı gelen köylüleri döverler, elleri kolları bağlı olarak sulama kanallarına atarlardı; bütün devlet projelerindeki ustabaşıların sopaları ve kamçıları vardı. Eski Hindistan'da yüksek rütbeliler, başeğmeyen uyrukları, ayak tabanlarının dövülmesini, başaşağı asılmayı ve parmak mafsallarının yakılmasını içeren ayrı türde on sekiz işkenceye mahkûm ederlerdi: hafif suçlar için onlar on sekiz günde sırayla değişik cezalar uy-

gulanmasını buyururlar; ağır suçlar içinse onlar suçluları on sekiz cezanın hepsini aynı gün içinde çekmeye mahkûm ederlerdi. Çin'de imparator düşüncesizce görüşler ileri sürenleri karanlık bir hücrede hadım ettirerek cezalandırırdı.

Bu eski imparatorlukların paylaştıkları bir başka özellik vardı: bunların her biri kurumlaşmaların büyük tarihçisi Karl Wittfogel'in adlandırmasıyla bir "hidrolik toplum" idi. Her biri büyük ırmaklarla beslenen kıraç ya da yarı kıraç ova ve vadiler arasında gelişmişti. Barajlar, kanallar, taşkın kontrolu ve akaçlama (drenaj) projeleri yoluyla, görevliler bu ırmaklardan suyu alıp onu köylülerin tarlalarına bırakıyorlardı. Su, üretimdeki en önemli etmendi. Su düzenli ve bol verilince toprağın acre (0.404 dönüm) başına ve harcanan çaba-kalori başına verimi yüksek oluyordu.

Çağdaş bilim adamları arasında, hidrolik üretim ile değişmez tarımsal-yönetim despotluklarının ortaya çıkışı arasındaki ilişkiyi açıklamakta en büyük katkıyı yapan Wittfogel olmuştur. Benim o ilişki hakkındaki kendi görüşüm geniş ölçüde Wittfogel'in görüşüne dayanır ama onun formülasyonuna tam bir uygunluk göstermez. Ben şu görüşteyim ki sanayi-öncesi hidrolik tarım son kerte despotik tarımsal - yönetim bürokrasilerine yolaçmıştır çünkü - kendisi de çoğalan nüfus baskılarının bir sonucu olan - hidrolik tarımın yayılıp yoğunlaşması eşsiz nitelikte kocaman yapım projelerine bağlı bulunuyordu, öyle ki bu projeler makinaların yokluğunda ancak karınca sürüsü gibi işçi ordularıyla yürütülebilirdi. Irmak ne denli büyükse, onun içinden akacağı bölgenin besin üretim gizilgücü (potansiyeli) de o denli büyük olur. Ama ırmak ne denli büyükse, onun gizilgücünü kullanım sorunları da o denli büyüktür. Bir yandan, devlet gerektiği zaman yeterli su bulunmasını sağlamak üzere değişik yerleri çevreleyen ve besleyen kanallar, hendekler ve savak kapaklarından oluşan yaygın ağ düzenlerinin (şebekelerin) yapımına girişmiş; öte yandan gene devlet birdenbire gelen çok fazla miktarda suyun yıkıcı etkilerinden sakınmak üzere barajlar, ırmak setleri ve akaçlama (drenaj) hendekleri yapımına girişmiştir. Sözkonusu etkinlikle-

rin boyutları yeryüzünün çehresini değiştirmeyi gerektiriyordu: dağların oyulması, ırmak kıyılarına yeniden biçim verilmesi, baştan başa yeni ırmak yataklarının açılması. Bu anıtsal girişimler için gerekli olan işçi tugaylarının toplanması, eşgüdümlenmesi, yönetilmesi, beslenmesi ve barındırılması ancak tek bir master plânı izleyen güçlü bir kaç öndere boyun eğen kadrolarla yürütülebilirdi. Bu nedenle hidrolik ağlar ve yapılar ne denli büyük olurlarsa, sistemin genel verimliliği de, tarımsal-yönetim hiyerarşisinin doruğundaki çok güçlü bir kişiye boyun eğme eğilimi de o denli büyük olurdu.

Hidrolik toplumlarda sık sık görülen hanedan karışıklıklarına ve barbar istilâcıların ara sıra yinelenen fetihlerine karşın kendilerini onarmaktaki o ilginç yetenekleri onların siyasal yapılarıyla temel ekolojik uyarlanmaları arasındaki karşılıklı etkileşimden kaynaklanır. Tüm iktidarın yüce hükümdarda ve ailesinde yoğunlaşması bütün siyasal güçlerin yalnızca bir tek yönde toplanması anlamına gelirse de, devlet aygıtının bütün o boyutu ve karmaşıklığı üst görevlilere ve alt bürokratlara yönelttikleri insanların zararına kendi tutkularını doyurma olanağı sağlamıştır. Akıllı hükümdarın ılımlı ve âdil olmaya verdiği değere karşın, bürokrasi köylünün gönenci pahasına kendini zenginleştirmeye yönelmiştir. Ahlâk bozukluğu bir hanedanın iktidarda bulunduğu yıllar içinde geometrik olarak artma eğilimi göstermiştir. Çok geçmeden bayındırlık işleri savsaklanmış, bentler su kaçırmaya başlamış, kanallar balçıkla dolmuş ve üretim düşmüştür. Salt beceriksizlikler, insana özgü yanlışlar ve doğal yıkımlar, işleyen yıkıcı güçlere olumsuzluklar ekledi. Bu nedenle, iktidardaki hanedan zaman zaman artık köylü kitleleri koruyamadığını ve onların geçimini sağlayamadığını gördü. Çekişmelerden bitkin durumda olduğu için, kale duvarlarının dışındaki "barbarlar"ın, komşu imparatorluklar ordularının, ya da içeride başkaldıran kendi halkının saldırılarına karşı güçsüz kaldı. Böylece hanedan çöktü. Mısır, Mezopotamya, Hindistan ve Çin'in tarihinde bu sık sık başgösterdi. Ama - ister iç ister dış düşmanlar olsunlar - eğer imparatorluğun zenginliğinden yararlan-

mak istiyorlarsa yeni önderlerin yeğleyecekleri tek bir yol vardı: su yollarını onarmak, kanalları temizlemek, bent'leri yeniden yapmak ve hidrolik üretim biçimini iyileştirmek. O zaman yeni bir dönem başlardı. Üretim artar, yoksullaşmış köylüler çocuk öldürme ve düşük yapma oranını azaltırlar ve nüfus yoğunluğu da yükselirdi. Ama nüfus yoğunluğu arttıkça verimlilik azalırdı ve ahlâksız görevliler kendi ceplerini doldurma girişimlerinde gittikçe aşırı davranırlardı. Sonunda, köylüler yoksulluğun içine yeniden sürüklendikçe, hanedansal kontrol için savaşım bir kez daha patlak verirdi.

Wittfogel'in ısrarla belirttiği üzere, hidrolik kuramın özü Karl Marx'ın Lenin ve Stalin tarafından ya gizlenmiş ya da önemsenmemiş olan bazı yapıtlarında öngörülmüştür. Marx Hindistan ve Çin'in kendilerine özgü siyasal ekonomilerini kendi adlandırmasıyla "Asya Türü Üretim Biçimi"ne bağlamıştır. O şöyle yazdı:

> Çok eski zamanlardan beri Asya'da, genellikle, Devletin yalnızca üç bakanlığı varolmuştur: Maliye, ya da ülkeyi talan etme bakanlığı; Savaş Bakanlığı, ya da dış ülkeleri talan etme bakanlığı; ve üçüncüsü, Bayındırlık İşleri Bakanlığı. Mısır ve Hindistan'da, Mezopotamya'da, İran'da, vb. sulama kanallarını beslemek için yüksek düzeyli yerlerden yarar sağlanmıştır. Suyu ekonomik ve ortak olarak kullanmanın bu temel zorunluluğu... gönüllü birlikleri olanaksız kılacak kertede uygarlığın düşük ve toprak genişliğinin büyük olduğu Doğu'da, devletin iktidarı merkezleştiren güçlerinin işe karışmasını gerektirmiştir.

Lenin ve Stalin'in yönetimlerinde Marx'ın dünya evrim plânının bu parçasının gözden düşmesinin bir nedeni gerçekte devlet komünizminin ya da "proletarya diktatörlüğü"nün tarıma değil de sanayiye dayalı yönetsel bir despotluğun yeni ve daha az gelişmiş bir biçiminden başka bir şey olmayabileceği anlamını içermesidir. Bir başka neden ise Marx'ın Asya Türü toplumlara "dur-

gun" (stagnant) ya da "durağan" (stationary) toplumlar olarak bakması ve onların sırf içsel süreçler yoluyla daha çok evrilmeleri konusunda umutsuz olmasıdır. Bu Marx'ın kuramlarının öteki yönleriyle çatışmaktadır çünkü ona göre toplumdaki çelişkiler sınıf savaşına yol açmış ve sınıf savaşı da bütün tarihi anlamanın anahtarı olmuştur Pek çok çelişkiler taşıyan hidrolik toplumlar pek çok sınıf savaşları yaşamışlar, ama görünüşe göre onlar köklü bir değişmeye karşı olağanüstü bir direniş göstermişlerdir.

Hidrolik kurama karşı bazı eleştirmenlerin ileri sürdükleri sava göre eski imparatorlukların bürokratik özellikleri sulama ağlarının ve taşkını denetleme projelerinin muazzam sayıda işçileri ve merkezileşmiş denetimi gerektiren düzeye gelmelerinden önce zaten ortaya çıkmıştı. Örneğin, Chicago Üniversitesi'nden Robert McC. Adams şunu ileri sürmektedir ki erken hanedansal Mezopotamya'da "sulama, genellikle, küçük-ölçek bazında yürütülmüş ve bu da doğal hidrolik rejimin pek az değiştirilmesini ve yalnızca küçük-ölçekli besleyici kanalların yapımını gerektirmiştir" ve bundan dolayı da "güney Mezopotamya'da hanedansal otoritenin ortaya çıkmasının büyük bir kanal sisteminin yönetsel gereklerine bağlanmış olduğunu düşünmek için hiç bir neden yoktur". Bunun yanlışlığını kanıtlamak üzere belirtirim ki Wittfogel'in kuramı devletin kökenine değil ama emperyal devlet sistemlerinin bazı çeşitlerinin çok despotik ve sürekli olma niteliğine ilişkindir. Adams Mezopotamya imparatorluklarının olgunluk döneminde dev boyutlu hidrolik girişimleri kurup yönet-me işinin çok merkezileşmiş tarımsal-yönetim kadrolarını sürek-li ve göze çarpar biçimde meşgul ettiğini yadsımıyor. Mezopotamya'nın hanedanlar tarihi Wittfogel'in şu temel savını doğruluyor: "su dağıtım yollarının kapsamı ve karmaşıklığı arttıkça merkezci devlet iktidarının işlere karışması da artmıştır."

Son zamanlarda Karl Butzer Wittfogel'in kuramının eski Mısır'ın hidrolik ve yönetsel özelliklerine uygulanabilirliğini reddetmiştir. Adams gibi, Butzer'in de savına göre hidrolik yapıma büyük ölçekli bir yatırım yapılmasından önce hanedanlık

aşamasına ulaşılmıştı. Ama o "su için çekişme yerel düzey dışında asla bir sorun olmadı"; "sulamayı ulusal, bölgesel ya da yerel düzeyde yönetmeye hizmet edebilecek merkezileşmiş bir bürokratik aygıtın varlığına ilişkin bir kanıt yoktur"; ve son olarak "çevresel sorunlar yerel düzeyde ele alınmışlardır" yolundaki görüşlerinde daha da ısrarlı görünüyor.

Butzer hanedansal Mısır'ın sulama sisteminin sürekli olarak yerinden yönetim niteliğinde kalmasını şu olguya bağlamaktadır: Nil taşkınıyla sulanan ova bir dizi doğal havzalara bölünmüştür ki bunlar ırmak yükselip ana kanal boyunca su bentlerini aşınca ardı ardına sular altında kalırlar. 1960'larda ana kanalın ve taşkınlı ovanın bütün genişliğini baştan başa kesen Aswan barajının yapımından önce bölgeler için, vaktiyle Mezopotamya'da olduğu gibi, bölgelerin suyunu kesip akıntı yönüne çevirme olanağı yoktu. Butzer'e göre, yapay yapılar küçük ölçekliydiler ve aslında bunlar her bir havzayı ırmaktan ve bir havzayı ötekinden ayıran eski doğal bentleri ve su yollarını güçlendirip genişletme girişimlerinden ibarettiler.

Butzer'in Wittfogel'e yönelik eleştirisi Butzer'in kendisi tarafından sağlanan verilerin çoğuyla çelişiyor. Wittfogel'in dediklerini onun anlamadığı ortaya çıkıyor. Örneğin, Scorpion King'in saltanat asasının topuzu İ.Ö. 3100'de ya bir bent'in açılışını yapan ya da bir kanalın yapımını başlatan hanedan öncesi bir hükümdarı canlandırır. Butzer bunu ve öteki kanıtı "savak kapakları yoluyla bilerek yapılan taşkın ve akaçlamayı, ayrıca uzunlamasına ve enlemesine hendeklerde bulunan suyu kapsayan yapay sulamanın 1. Hanedan tarafından tesis edildiğinin" bir belirtisi olarak kabul eder. Aynı zamanda o merkezi hükümetin Orta Krallık (İ.Ö. 2000) döneminde başlayan ve Fayum gölünün düzeyini düzenlemeyi ve Delta bölgesinin büyük bölümlerinin akaçlanmasını amaçlayan geniş hidrolik projeleri üstlendiğini de kabul ediyor, ne var ki o bu anıtsal girişimleri ayrıklıklar (istisnalar) olarak görüyor ve hanedansal siyasal örgütlenme bakımından önemsiz sayıyor. Ayrıca, yerel görevlilerin suyun dağıtımını düzenleyip yönetebildikleri yolundaki savına karşın,

korkunç düzeydeki teknik gereklerin betimini (tasvirini) yapıyor:

> Doğal bentlerin daha yüksek ve daha güçlü yapay bentlere dönüştürülmesi; birbirinden ayrılan taşkın kanallarının genişletilmesi ve taranması; doğal toplama ya da akaçlama kanallarının toprak bentlerle ve savak kapaklarıyla kapatılması; taşkın havzasının bentlerle yönetilebilir, kısmen de özel-amaçlı, birimlere bölünmesi; su bentleri ve hendeklerinde yapılan geçici kesintilerle ya da bir kısa kanallar ve duvar kapakları ağıyla havzanın alt birimlerine gelen suyun tutulmasının kontrol edilmesi.

Bultzer kabul eder ki bu operasyonlar sık sık "bir havza biriminin sağlam yapılı kırsal nüfusunun tümünün kitlesel kullanımını" ama güya her seferinde yalnızca bir birimindeki nüfusun çalıştırılmasını gerektirir. Bu sonuç açıkça yanlıştır çünkü her "havza birimi"nin en az iki komşusu vardır - biri ırmağın yukarısında, biri de ırmağın aşağısında. Sular yükseldiğinde, havzalar arası su yollarının ve geri akaçlama kanallarının çalışır durumda tutulamaması ırmağın aşağısındaki havzanın kontrol edilmez bir taşkın altında kalmasına yol açabilirdi. Nil taşkınının olağandan daha yüksek olması halinde, ırmağın yukarısındaki bir bentte meydana gelen bir açılma yalnız komşu havzayı değil, ama daha sonraki havzayı da tehdit ederdi, çünkü kontrol edilemeyen su basıncı havzalar arası su yollarını kolaylıkla silip süpürebilirdi. Nil taşkını yetersiz kaldığında ve ırmağın yukarısındaki havzalarca yönü çevrilen su miktarının ırmağın daha aşağısındaki havzalara ulaşan su miktarını etkilediği durumlarda birkaç havzanın tepkilerini eşgüdümleme (koordine etme) gereği aynı kertede büyüktü. Butzer'in kendisi yıllık su taşkınının yetersizliğinden kaynaklanan şu olgularla ilgili dehşet veren bir tablo çizer: "açlıklar ... yoksulluk ... yığın yığın ölü gömülmesi ... çürüyen cesetler ... kendini öldürme ... yamyamlık ... anarşi ... kitlesel kargaşalar ... iç savaş... kitlesel

yağmalar ... geçici çapulcu çeteleri .... ayrıca mezarlık soygunları". Yeryüzünde hiçbir iktidarın üstesinden gelemeyeceği kertede su düzeyinin ya çok yüksek ya da çok alçak olduğu durumlar var olmakla birlikte, çölün içinde taş bloklardan yapay dağlar yapmak için 100.000 adamı çalıştırabilecek yetenekteki bir devlet çok tehlikeli koşullarda çok fazla ya da çok az miktardaki suyun etkilerini hafifletme girişiminden elbette kaçınmamıştır.

Uzun vadeli öylesine çok öbür doğal ya da kültürel süreçlerde olduğu gibi, hidrolik üretim biçimine siyasal uyarlanmayı biçimlendiren etkenler de olağan koşullar olmayıp tersine tehlikeli ya da aşırı olan koşullardır. Mısır'da olduğu gibi Çin'de de, ana sulama ve taşkını denetleme düzenleri aksamadan çalıştığında, sulama sistemine dayalı çiftçilik yüksek düzeyde merkezileşmiş bir devletin varlığına gerek duyulmadan gelişebilmiştir. Ama belli başlı ırmaklar üzerindeki büyük barajlar ve bentler taşkınlar ya da depremlerle tehdit edildiklerinde yeterince büyük ölçekteki kaynakları ve işgücünü ancak merkezsel bir yönetim toplayabilmiştir. Örneğin, Han dönemi sırasında, nüfus yoğunluğu Shan-Si ve Ho-Nan eyaletlerindeki Sarı Irmak'ın Büyük Ovası'nda en yüksek düzeyindeydi. Sarı Irmak, belli zamanlarda, yükselip kıyılarını aşıyor ve ovanın geniş alanlarını sular altında bırakıyordu. Bu yıkımları önlemek üzere merkezsel devlet su yollarının ve bentlerin yapımını denetlemekteydi. Bu durum toplanan su miktarının artmasından ve taşkın mevsimleri sırasında su düzeyinin yükselmesinden doğan etkileri meydana getirdi, böylece ırmağın taşkın sularıyla yapabildiği hasar daha da arttı. İ.Ö. 132'de, ırmak su yollarını yıktı, onaltı bölgeyi sular altında bıraktı ve ovayı baştan başa geçen tümüyle yeni bir ırmak kolu oluşturdu. On milyonlarca köylü bundan etkilendi. Ovadaki bu yarılma İmparator Wu-ti'nin olay yerini ziyaret edip yıkımın onarımını kendisi yönetinceye değin olduğu gibi kaldı. İ.S. 11'de aynı yerin yakınında yeni bir yarılma oldu, ama bu kez ırmak yolunu bütünüyle değiştirdi ve denize doğru yeni bir yol buldu - eski ağzından 100 mil uzakta denize döküldü. Onarım işleri gene gecikti, bu kez gecikme on yıllar sürdü.

Bu olgular şu iki sonuca yol açıyor: Birincisi, bir köy, il ya da hatta eyalet çapındaki çabalar girişimin muazzam boyutu karşısında yeterli değildi; yoksa, bunca yıllar yıkımla onarım arasında geçip gitmezdi. İkincisi, ırmağı kontrol altına alma olanağını her kim ele geçirmişse, çok büyük sayıda insanların yaşam süresini ve gönencini de kontrol etme olanağına gerçekten sahip oluyordu.

Kanımca, arkeologların yaptıkları bulgularla ilgili gerçek kayıtlar hidrolik kuramı hep desteklemektedir. Bu kuram ilk formüle edildiğinde, Yeni Dünya'nın toprak yönetimine dayalı devlet ve imparatorluklarını oluşturan koşullar hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmiyordu. Günce Amerika'da yerli devletlerin oluşum aşamaları sırasında sulama sisteminin varlığını ortaya çıkarmak üzere 1930'ların sonlarında arkeologlarca yapılan ilk girişimi özendiren kişi Wittfogel oldu. Son zamanlarda Columbia Üniversitesi'nde ve Harvard'da arkeologlarca yapılan çalışmalar, şu görüşü desteklemeyi sürdürmüştür: Perunun dağlık ve kıyısal yörelerinin Colomb-öncesi kültürlerindeki kentlerin, devletlerin ve anıtsal yapıların gelişmesi onların sulama sistemlerinin boyutları ve karmaşıklığındaki artışla birlikte adım adım gerçekleşmiştir. Ortaamerika'da William Sanders ve Richard MacNeish tarafından yürütülen kazılar da sulamanın önemini doğrulama yönündedir. Daha önceki bir bölümde gösterdiğim gibi, hidrolik tarım Teotihuacán ve Aztec'lerin yamyam krallığı için temel geçim kaynağı olmuştur.

Wittfogel'e göre, hidrolik kuram bizim kendi zamanlarımız için kötü anlamlar taşıyor. Toprak yönetimine dayalı despotluk biçiminin kökenini özel çevresel koşullara dayandırmakla birlikte, o şunu vurgular: despotluk bir kez var oldu mu fetih yoluyla ırmak kıyılarındaki kendi yarı çorak topraklarının çok ötesine yayılmıştır. Örneğin, o ısrarla belirtir ki Moğol'lar Orta Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı istilâ ettikten sonra toprak yönetimine dayalı despotluk biçimini Çin'den alıp Rusya'ya yerleştirdiler. Aynı "Doğu despotluğu" sistemi Çarlık Rusyası'nda yirminci yüzyılın içlerine doğru varlığını sürdürdü. Wittfogel'e göre,

Bolşevik Devrimi de Lenin'in "proletarya diktatörlüğü" de insanların devletin evriminden önce yararlandıkları özgürlükleri canlandırmaya yönelik geçici adımlar değildi; tersine bunlar devletin merkezci güçlerinin canlanmasına ve endüstriyel (işleyimsel) sömürü ve kontrol araçlarının geliştirilmesi yoluyla çar tiranlığının bile aşılmasına yol açmışlardı. Çin'e gelince, Wittfogel oradaki Komünist devrimi eski emperyal sistemin canlanışı, hanedanın bir kez daha çöküşünü izleyen başka bir hanedanın kuruluşu ve ikisi arasında yabancı kontrolu altında yaşanan kısa bir perde arası olarak görür. Bana göre bu çözümleme halen endüstriyel üretim biçiminin yürürlükte bulunduğu Rusya'nın durumuna değil, çağdaş Çin'in süregelen tarımsal ve hidrolik yapısı nedeniyle Çin'e çok daha uygun düşer.

Her iki durumda da, Wittfogel günümüzde özgürlüğe yönelik tehditin gerçek doğasını değerlendirmemiz için gerekli olan kısa devreli bir çözümleme yapmış görünüyor.Kendilerine özgü bir yaşam biçimi elde etmiş olan ve bir üretim biçiminden ötekine ya da bir ekosistemden ötekine aktarılan despotik geleneklerin bizi tehlikeye attığına ben inanmıyorum.Wittfogel'in kuramının bana anımsattığı şudur: devlet düzeyindeki üretim sistemlerinin bazı çeşitleri yoğun üretim sürecinden geçtikleri zaman insanın istenç (irade) ve zekâsını binlerce yıl boyunca etkisiz kılabilecek despotik devlet biçimleri ortaya çıkabilir. Bu ayrıca şu anlama gelir ki bilinçli yeğleme için yararlı olan an ancak bir üretim biçiminden ötekine geçiş sırasında var olabilir. Bir toplum azalan verim sorununu çözmek üzere özel bir teknolojik ve çevresel stratejiye bağlandıktan sonra, akılsızca yapılmış bir yeğlemenin sonuçları konusunda uzun bir süre artık bir şey yapma olanağı kalmayabilir.

14
Kapitalizmin Kökeni

Hidrolik kuram Mısır'ın, Mezopotamya'nın, Hindistan, Çin ve Inca Peru'nun toplumsal kurumları arasındaki dikkate değer yakınlaşmaya ilişkin bir açıklama önermekle kalmaz; o aynı zamanda kapitalizmin ve parlamenter demokrasinin dünyanın başka herhangi bir yerinde ortaya çıkmalarından önce neden Avrupa'da geliştiği sorusuna ilişkin umut veren araştırma yollarını da açar. İçinde Nil ya da Indus veya Sarı Irmak'ın bulunmadığı ve kış mevsiminde karların ve ilkbaharda yağmurların tarla ürünleri ve otlaklar için yeterli nemi sağladıkları bir yer olan Alp'lerin kuzeyinde nüfus hidrolik bölgelerdekinden daha yaygın olma durumunu korumuştur. Büyük ırmak vadilerinin çevrenden çevren'e yerleşik insanlarla dopdolu hale gelmelerinden uzun bir zaman sonra, kuzey Avrupa'nın Akdeniz'e ve Doğu'ya göre durumu ne idiyse daha sonraki Amerika'nın Avrupa karşısındaki durumu da öyleydi: hâlâ balta girmemiş ormanlarla kaplı insansız bir bölge. (Bununla birlikte nüfus yoğunluğu ılıman bölge olan Kuzey Amerika'dakinden daha yüksekti. Kuzey Amerika'da evcilleştirilmiş hayvanların bulunmayışı nüfus artışının daha da yavaşlamasına katkıda bulunmuştur).

Kuzey Avrupa'daki ilk devletlerin ortaya çıkışı sınırlı bir doğal ortamdaki insan yoğunluğundan doğmuş değildir. Bunların hepsi Akdeniz imparatorluklarının askersel tehditi ile başetmek ve Yunanistan ve Roma'nın büyük zenginlikleriyle destekle-

nen tecim ve yağma olanaklarını kullanmak üzere kurulan ikincil devletlerdi.

Her ne kadar büyük çoğunluğuyla bilginler demir çağındaki Gal'lerin, Frank'ların, Teuton'ların ve Briton'ların siyasal örgütlenmelerine "şeflikler" gözüyle bakarlarsa da, bunlar devlet olmanın eşiğini açıkça aşmış bulunan toplumlar idiler. Bunların Trobiander'lerin ve Cherokee'lerinki gibi dağıtım şeflikleriyle değil de Bunyoro'larınki gibi feodal devletlerle karşılaştırılmaları gerekir. İ.Ö. 500'de Avrupa halklarının toplumsal yaşamı çok fazla katmanlaşmıştı. Frank'lar, Gal'ler, Teuton'lar ve Briton'lar, İndus Vadisi'nin Vedic (Veda'ya inanan) istilâcıları gibi şu üç kalıtsal kast'a bölünmüşlerdi: bir savaşçı şef soyluluğu; bir papazlık, Druid'ler (rahip sınıfının üyeleri, ç.n.), bunlar ayinlerden, kayıtların tutulmasından ve zamanın ölçülmesinden sorumludurlar; ve çiftlik köylerinde ya da bir yerel şefin kendi bölgesinin bir parçasını oluşturan dağınık yerlerdeki malikânelerde yaşayan sıradan insanlar. Toplumun tepesinde yer alan kişi bir hükümdar meclisinin ya da soyunun bir üyesi olan kalıtsal ya da yarıkalıtsal bir savaşçı kral idi.

Kral ve onun savaşçı şefleri eşitlikten yana dağıtımcı "büyük adam"a özgü çok cömert olma imajını sürdürme çabasında bulunmakla birlikte, onlar düzeni korumak ve askersel seferleri yürütmek için gereken donatı (teçhizat) üzerinde mülkiyet tekelini ellerinde tutuyorlardı. Üzerinde tekel kurdukları kalemler savaş arabaları, atlar, vücut zırhları ve demir kılıçlar idi. Halktan insanlar ayinlerde tahıl ve sığır olarak armağanlar sunmakla ve şefler ya da kral tarafından buyrulduğunda işgücü hizmetleri vermekle yükümlüydüler. Kendileri için iyi olduğunu anladıklarında kelle avcısı başkanlarından gelen istekleri yanıtlamakta hızlı ve saygılı davranırlardı. Toplum dağıtıcı şeflerin kendi yandaşlarının spontane cömertliklerine bel bağlamak zorunda bulunduğu noktanın ötesine geçmişti, yine de hâlâ ıssız kalmış orman bölgeleri vardı ki "armağan-verme" olağanüstü tek yanlı bir hale geldiğinde sıradan insanlar ve hoşnutsuz şefler buralara kaçabilirlerdi.

Kuzey Avrupa devletciklerinin bütüncül despotluklar geliştirmekte başarısız olmalarının nedeni kuşkusuz uygun kişiliklerin bulunmayışı değildi. İrlanda kahramanlık masalları, *Beowulf*, Nordic destanlar ve Homer'in *İlyada*'sı, Marc Bloch'un "acayip küçük krallar" adını verdiği düş kırıklığına uğramış oymak başkanlarıyla doludur. Kendilerini hızla savaşa atan, çığlıklar ve boru sesleri arasında kentleri yağmalayan, adamları ve erkek çocukları kılıçtan geçiren ve üzerinde yeni kesilmiş başların asılı bulunduğu arabalar içinde kızları ve kadınları kaçıran, Kelt kralları ve onların şefleri tarihin en acımasız tipleri arasında yer alırlar. Piggott'un sözcükleriyle, bunlar caka satan, geğiren, huysuz, çekilmez bir çeteydiler - "bir hakaretin ima edilmesi üzerine ... bir soyluluk işareti olan yağlı bıyıklarını sildikten sonra elleri hemen kılıcın kabzasına giderdi".

Ama Kelt krallıkları küçük ve dağınık bir durumda kaldılar. Sıradan insanların korunmaları bir şeften ötekine geçmekteydi. Savaşçıların yeni koalisyonları iktidarı alan yeni hanedanların doğuşunu ve eskilerinin de yıkılışını gösteriyordu. Krallıkların bütün bölümleri kendi yurtlarından ayrılıyor ve kitle halinde bir bölgeden ötekine göç ediyorlardı - Belgae'ler Britanya'ya, Helvetii'ler İsviçre'ye, Cimbri'ler, Teuton'lar ve Ambroni'ler Galya'ya, İskit'ler Transilvanya'ya. Romalılar bu gevşek, devingen feodal krallıkları emperyal eyaletler halinde birleştirdiler, ilk büyük taş binaları ve ilk düzgün yolları yaptılar ve para basma, düzenli vergi toplama ve hukuk mahkemeleri sistemlerini kurdular. Bunların çoğu devlet olmak için hâlâ pek de hazır olmayan kırsal kesim üzerine çekilmiş ince bir cilâ idi. Frank'ların, Galya'lıların, Keltlerin ve Teuton'ların Katolikleştirilmiş torunları büyük taşra kentleri dışında ıssız köylerde küçük ölçekli geçim tarımı yapıyorlardı. İmparatorluğun Akdeniz'i çevreleyen bölgeleri ile karşılaştırıldığında mamul kalemler ve tarım ürünleri tecimi (ticareti) ilkel kalıyordu. Gerçekte hiç kimsenin okuma yazması yoktu. Bu nedenle İ.S. beşinci yüzyılda Roma'nın çökmesiyle birlikte Alpler'in kuzeyinde kalan Avrupa aslında içinden hiç çıkmamış bulunduğu "Karanlık Çağlar"ın (OrtaÇağ)

içine yeniden düşmedi. İçine yeniden düştüğü durum feodalizm idi.

Silâh zoruyla etnik şefler ve krallar, eski Roma valileri, generaller, savaş lordları, köylü önderleri ve haydutlar eski Roma eyaletlerini yeni bir feodal krallıklar dizisi haline getirdiler. Kuşkusuz, restorasyon tam değildi. Nüfus Roma yönetimi altında artmıştı ve yarı göçmen toplulukların çoğu artık toprağa yerleşmek ve tam anlamıyla yerleşik bir karma çiftçilik biçimini uygulamak zorunda kalmıştı. Yeni feodalizm Roma-öncesi feodalizm türünden daha sert ve daha resmileştirilmiş bir yapıdaydı. Köylüler, sürekli olma kaydıyla yeni aristokrasinin denetimi altındaki "feodal mülkler"e serfler olarak özgülenirlerdi. Bölgenin egemenine ve onun şövalye ve zanaatçılarına destek vermek üzere yeterli miktarda besin, işgücü ve gereç sağlamaları karşılığında onların topraklarından atılmaya ya da soyulmaya karşı korunacakları vaad edilirdi. Şövalyelerle lordlar, daha az güçlü ve daha çok güçlü prenslerle krallar arasında yürütülen bağlılık yeminleri siyasal hiyerarşiyi oluştururdu.

Toprak köleliğinin feodal sisteme yerleştirdiği sertliklere karşın, Avrupa'nın Roma sonrası siyasal örgütlenmesi hidrolik imparatorluklarınkine karşıt olma durumunu sürdürdü. İç ve dış yağmalar ve bayındırlık işlerini yürüten merkez bürolarının yokluğu göze çarpan bir olguydu. Vergi toplamak, savaşmak, yollar ve kanallar yapmak, ya da adalet dağıtmak için hiç bir ulusal sistem yoktu. Bağımsız, kendikendine yeten yağmura dayalı çiftçiliğe bağlı feodal mülkler üretimin temel birimleriydi. Daha güçlü prens ve kralların ayrı ayrı gelişen küçük feodal dünyaların her birindeki üretim etkinliklerini durdurmak ya da kolaylaştırmakta kullanacakları hiç bir ekonomik yol yoktu.

Hidrolik despotlardan farklı olarak, Avrupa'nın ortaçağ krallarının tarlalardan su sağlamaları ya da buralardan suyu esirgemeleri olanaksızdı. Şatosunda kralın verdiği buyruğa aldırmadan yağmur yağıyordu ve üretsel süreç içinde geniş işçi ordularının örgütlenmesini gerektirecek hiç bir neden yoktu. Wittfogel'in sözcükleriyle, "yağışa dayalı çiftçiliğin dağınık çalışma-

ları hidrolik tarımın gerektirdiği biçimde ulusal işbirliği modellerinin kurulmasını gerektirmiyordu". Ve böylece feodal aristokrasi ulusal yönetim sistemlerinin gerçekten kurulmasına yönelik tüm girişimlere karşı direnebildi. Kral, "Oriental" (doğuya özgü) bir kral olmaktansa, yalnızca "eşitler arasında birinci" olma durumunu sürdürdü. 1215 tarihinde Runnymede'deki İngiltere'nin John'u gibi, Avrupa'nın feodal kralları da genellikle soyluların halkı vergiye bağlamaları hakkına karışmaktan kaçınmak zorunda kaldılar. İngiliz baronlarının John'dan sökerek elde ettikleri Magna Carta, parlamenter temsili garanti ederek değil – henüz ortada parlamento yoktu – ama her bir baronun kendi şatosunda bir "kral" olarak kalmasını garanti ederek merkezselleşmiş bir despotizm'in doğmasını önledi.

Bir 'karanlık çağ' olarak ün yapmasına karşın, erken ortaçağ dönemi nüfusun arttığı ve tarımsal üretimin genişleyip yoğunlaştığı bir dönem oldu. İ.S. 500 dolayında Alpler'in kuzeyinde kalan Avrupa'da mil kare başına düşen olası nüfus ancak aşağı yukarı dokuz kişiydi, ama İ.S. 1086'da İngiltere'de nüfus yoğunluğu mil kare başına otuz kişiye ulaştı. Ancak İ.S. 500 yılından sonradır ki demir balta ve testerelerin fiyatı orta halli çiftçinin bunları kullanabileceği ölçüde ucuzladı. Yerleşmeler geriye kalan orman alanlarının içlerine, avlak ve bataklıkların kıyılarına dek genişledi. Ağaç kesimi, ev yapımı ve çit yapımı yoğunlaştı. Atnalı buluşu bir çekim hayvanı olarak atın yararını arttırdı. Ve demirciliğin gelişmesi yeni tip bir sabanın ortaya çıkmasına yol açtı – bu tekerlekler üzerine yerleştirilmiş ve yağışlı, ormanlık bölgelere özgü nemli ve bereketli topraklarda derin çiziler açmaya elverişli demir uçlu ağır bir alet idi. Toprakta açılan çiziler derin olduğu için karşı yönden çift sürme işi gereksizdi ve tarıma açılan en ekonomik tarla biçimi birim toprak başına en az sayıda geri dönüşleri gerektiren boyutlardaki, yani, uzunluğu genişliğinden büyük olan tarlaydı. Bu yeni tarla biçimi geliştirilmiş olan ürün rotasyon yöntemini kolaylaştırıyor, bu da tarlaları nadasa bırakma gereğini azaltıyordu. Bütün sistem derebeyliğe özgü üretim ilişkilerine çok uygundu. Her işçi ailesi derebeyliğin

demircilik atölyelerinden, ağır sabanlarından, çekim hayvanı takımlarından ve bitişik tarlalarından yararlanabilirdi, öyle ki bir çiftçi kendi başına bütün bu harcamaları karşılayamazdı. O halde bu sistem neden ondördüncü yüzyıldan sonra yaşamadı?

Feodalizm'in çöküşüne ilişkin açıklamalar genellikle tecimin ve yapımcılığın onuncu ve onbirinci yüzyıllarda arttığını ve kâr arayışının alışılmış bütün feodal yükümleri pazarın istem ve sunu ilişkilerine dönüştürdüğünü belirtmekle başlar. Ama Immanuel Wallerstein'ın gösterdiği gibi, "Feodalizm bir sistem olarak tecim'e (ticarete) karşıtmış gibi düşünülmemelidir". Feodal lordlar kasabaların büyümesini ve derebeyliğin tarımsal ürünlerini kendisinin sağlayamadığı bir çok mal ve hizmetlere dönüştürülebilen kasaba kaynaklı zanaatçı ve tecimenlerin gelişmesini her zaman yüreklendirmişlerdi. Onlar ideolojik açıdan satın almaya, satmaya ve kâr sağlamaya asla karşı değillerdi. O halde, açıklanması gereken nokta, kasaba ve pazarların feodal düzeni yıkmaya başlamalarının neden 500 yılı aşkın bir zaman aldığıdır.

Sanırım bunun yanıtı şöyledir. Kendi geleneksel tarım etkinlikleriyle serfler ve özgür köylüler görece yüksek bir yaşam standardını koruyabildikleri sürece kasaba ve pazarların büyümeleri yavaş olmuştur. Tecimsel yaşamın feodal statükoyu tehdit edeceği noktaya değin gelişmesi için nüfus yoğunluğunun artmasını beklemek gerekiyordu. Yoğunluk arttıkça, verim düşüyor ve hem köylüler hem de feodal lordlar açısından tarımsal kârlılık da düşüyordu. Bu durum feodal lordları ek gelir kaynakları aramaya sevketti. Bunların en önemlisi yün için koyun yetiştirmekti ki bu da besin ürünlerine ayrılan toprak miktarını azalttı, köylünün mal varlığının boyutunu küçülttü, kırsal nüfusun çoğunu yoksullaştırdı ve kasabalara ve yün üretim merkezlerine yönelen göçleri kamçıladı.

Benim bu sürece ilişkin açıklamam büyük ölçüde Richard G. Wilkinson'un yapıtına dayanır. Wilkinson *Poverty and Progress* (Yoksulluk ve İlerleme) adlı kitabında İngiltere'de onüçüncü yüzyıl boyunca ekilebilir toprak verimliliğinin ve tohumdan alınan

ürünün azaldığını belirtir:

> Ortaçağ tarımının dengeli sistemi altüst oldu. Ekilebilir toprağın genişlemesine uygun düşecek yeterli genişlikte otlak ve gübre sağlayacak sayıda hayvan yoktu. ... Nadas dönemleri kısaltılmış ... ve daha düşük nitelikli topraklar ekime açılmıştı.

Kireçleme, kireçli toprakla gübreleme, üzerinde yakılmış saman külü olan toprağı sürme, daha yoğun biçimde tohumlama ve yeni tohumları deneme yoluyla acre başına düşen ürünleri arttırma girişimleri yapıldı. Ama boşuna. Toplam üretim artmakla birlikte nüfusun artışı daha da büyük oldu. Onikinci yüzyılın sonları ile ondördüncü yüzyılın başları arasında İngiliz yünü dışsatımı yüzde 40 arttığı sırada buğdayın fiyatı üç kat yükseldi. Tahıl fiyatlarındaki artış kendilerini beslemek için yeterli topraktan yoksun olan ailelerin sadakaya muhtaç olmanın eşiğine ya da bunun da altına doğru itilmiş bulundukları anlamına geliyordu.

Nüfus artışı tartışmasında belirttiğim gibi Yanomamo'lar arasında, sanayi öncesi ekosistemin aşırı bir yük altına sokulması ve tüketilmesinin hemen öncesinde ve biraz sonrasındaki dönem kız çocuklarını öldürme oranlarının doruğa çıktığı dönem olarak betimlenmelidir. Her ne kadar Yanomamo örneğinde bu görüş test edilemezse de, geç ortaçağ İngilteresi için aynı konuda veriler bulunmaktadır. Josiah Russel'a göre, 1250 ile 1358 arasında küçük yaşlarda cinsellik oranı 130:100 gibi bir doruğa yükselmiş ve bir başka yüzyıl boyunca da sert bir dengesizlik içinde kalmıştır. Kuşkusuz, Judeo-Hıristiyan geleneğinde çocuk öldürmeleri cinayet olarak görüldüğünden, ana babalar istenmeyen çocukların ölümlerini sanki bunlar bir kaza sonucu meydana gelmişler gibi göstermek için her çabayı harcamışlardır. Barbara Kellum'un onüçüncü ve ondördüncü yüzyıl İngilteresi'ndeki çocuk öldürmelerine ilişkin incelemesinde ileri sürdüğüne göre bir çocuk bir sobadan devrilen bir su kabından dökülen suyla haşlanarak

öldüğünde ya da bir süt kabında boğulduğunda veya bir kuyuya düştüğünde sorgu yargıcı çağrılır. Ama "kaza sonucu" çocuk ölümünün sık rastlanan nedeni olan boğulma olayı yöre papazı tarafından ele alınırdı. Boğulma yoluyla ölümün bebeğin "üzerine yatılması"na bağlanması alışılmış bir davranıştı ve annenin kamunun protestosundan ve papazın kendisini - yalnız ekmek ve sudan ibaret bir diyetle sınırlayıp - cezalandırmasından daha ağır bir biçimde cezalandırılması seyrek olurdu.

Bebeğin "üzerine yatma"nın ardındaki kurama göre bir anne çocuğunu kendi yatağında emzirme, onu gece boyunca yanında tutma hakkına sahipti, ama uykuya dalıp çocuğun üzerine yüklenmemek için de dikkatli olmakla yükümlüydü. Bir bebek bu koşullar altında ölünce, olayda öldürme kastı olduğunu ispatlamak olanaksızdı. Ancak, açıkçası, bebeklerini besleyip yetiştirmek için güçlü bir biçimde güdülenmiş olan annelerin onların üzerine yüklenip yatmaları seyrek bir olgudur. Geç orta çağdaki çocuk cinsellik oranlarında görülen muazzam dengesizlğin tek açıklaması, çocuk öldürmelerinin, bir kaza sonucu değil, bilinçle yapılmış olmasıdır.

Kız çocuklarının yüksek oranda öldürülmelerine karşın, Avrupa tarihinin en öldürücü vebasının –Kara Ölüm'ün– nüfusun dörtte biri ile yarısı arasındaki bir bölümünü alıp yokettiği 1348'e değin İngiltere'nin nüfusu artmayı sürdürdü. Kötü beslenmeyle hastalığa direnç arasındaki ilişkiye dayanarak şunu kabul etmek akla uygundur sanırım: dünyayı saran o Kara Ölüm salgınındaki ölüm oranının önemli bir yüzdesi beslenme standartlarının bozulmasına bağlıdır. Nüfusun kırsal kesimden kasabalara kayması ve yerleşim alanlarının toplam yoğunluğunun artmasının nedenleri salgınla bağlantılıdır.

Veba'nın sonrasında, Avrupa yoğun bir siyasal ve ekonomik kargaşa dönemine girdi. Kitlesel köylü ayaklanmaları, mesihsel devinimler, kendilerini kamçılatmayı buyuran bir dinsel tapınmanın ortaya çıkması, Yahudilerin kılıçtan geçirilmesi, Katolik Kilisesi içindeki bölünmeler, sapkınları sindirme seferleri, Engizisyon'un kurulması ve içlerinden biri gerçekten yerinde bir de-

yişle Yüz Yıl Savaşı (1337-1453) olarak bilinen o bitip tükenmez savaşlar feodal krallıkları temellerinden sarstılar. Kanımca, bütün bunların sonucu şudur: feodal üretim biçiminin yoğunlaşma süreci ekolojik sınırlarına dayanmıştı ve bizim kapitalizm dediğimiz yeni üretim biçiminin öncesinde başgösteren bunalım aslında neolitik "devrim"in ve ilk devletlerin doğuşunun öncesinde yaşanan bunalımların benzeriydi. Bu noktayı daha açık biçimde belirteyim. Ben yalnız başına ekolojinin ve artan nüfus baskılarının ondördüncü yüzyılda feodalizmin geçirdiği bunalımı açıklayabileceğimi savlamıyorum (iddia etmiyorum). Köylülerin feodal lordlarca sömürülmesi ve tecimenlerle bankerlerden oluşan yeni sınıfların ortaya çıkması gibi etmenler de süreçte etkili olmuşlardır. Feodal soylulardan ve yükselen egemen tecimsel çevrelerden gelen baskının bu bunalımı üretmekte oynadığı rol Çin'i yöneten bürokratların yozlaşmış tutkularının bir çok hanedanı yıkmakta oynadığı rol kadar kesin olmuştur. Üstelik, şunu akla uygun bulmaktayım ki eğer feodal egemen sınıfın üretimi yoğunlaştırmaları için köylülere yaptıkları baskı daha az olmuş olsaydı, nüfus artışı bir bunalımı önleyecek ve yaşam standardını yoksulluk eşiğinin üstünde tutacak kadar aşağı bir noktada durmuş olabilirdi. Belki Kilisenin çocuk öldürmelerine karşı çıkması da nüfus artışının hızlanmasında ve bunalımın çabuklaşmasında bir rol oynamıştı.

Ama ekolojik etmenler görmezlikten gelinemez. Yün üretimi için toprakları kapamanın sonuçları eğer böyle kapatılmamış toprakların ek besinler üretme kapasitesi marjinal kazanç sınırının ötesine doğru zorlanmamış olsaydı önem taşımazlardı. Ve ben şundan kuşkulanmak için bir neden görmüyorum: sonunda, bir iklim karışıklığından dolayı, artan nüfusun baskıları yeni bir üretim biçimine geçiş için gerekli ortamı yaratacak yoğunluğa varacaktı. Yine de, üretim yoğunlaşmaları dönemi, çevreyi tüketmeler ve yeni üretim biçimleri sınıfsız, devlet-öncesi band ve köy toplumlarında ortaya çıkmaya başladı. O halde sanırım şu sonuca varmamız gerekir ki feodal sistemin doğası hem siyasal-ekonomik hem de ekolojik nedenlerden dolayı değişkendi ve

ayrıca biz şimdiki bilgimizle bu nedenlerden birine ya da ötekine daha büyük bir nedensellik anlamı yükleme girişiminde bulunmamalıyız.

Geriye kalan soru şudur: Kara Ölüm'den sonraki nüfus azalması acaba neden hidrolik toplumdaki hanedansal değişmelerin ardında yatan yaşama standartlarının yükselme ve düşmesine benzer nitelikte demografik ve ekonomik inişler ve çıkışlar döneminin bir parçası olmamıştır? Başka deyişle, bunalım aşıldığında feodalizm acaba neden kendi varlığını koruyup sürdürmektense yerini büsbütün yeni bir sisteme bıraktı? Bu konuda da – ben ekolojik ve siyasal-ekonomik etmenler arasında bulunan karşılıklı etkileşimi önemle vurgulamaktan yana olmakla birlikte – Wittfogel'in kuramının feodal ve hidrolik dünyaların birbirine karşıt ekolojilerine dikkati çekerek gerekli anahtarı sağladığına inanıyorum.

Hidrolik toplumlardaki yoksullaşma ve hanedansal yıkılma ile su dağıtım sistemlerinin bozulup harap olmaları arasında tipik bir bağlantı bulunuyordu. İş yaşamının ilk buyruğu hidrolik altyapının onarımını yapmaktı. Bu da yeni hanedana düşen bir görevdi ve bu hanedanın öyle davranması özgeci olmasından değil, kendi siyasal ve ekonomik gönenciniençoklaştırmaya dikkat etmesinden ileri geliyordu. Yeni hanedan kendini hidrolik altyapının onarımı işine bağlamakla, otomatik olarak bütün toplumu toprağa dayalı bir yönetsel despotluğun siyasal ekonomisine teslim ediyordu. Öte yandan, Avrupa feodalizminin bunalımındaki sorun tarıma kapatılmış toprakların kurbanlarının topraksız kalmaları ve besin ürünleri yetiştirmek için gerekli olan topraklarda hayvan yetiştirilmesi idi. Artık tecimen ve fabrikatörlere dönüşmüş bulunan feodal lordların ilk işi koyunları topraklardan sürüp çıkarmak, köylüleri toprağa yeniden yerleştirmek ve yünlü ürünlerin yapımını durdurmak olamazdı. Onların siyasal ve ekonomik gönençlerinin en yüksek düzeye hızla çıkması geriye doğru gitmekle değil ama daha çok koyun yetiştirip daha çok yünlüler üreterek para kazanmak ve anamal biriktirmek üzere daha büyük ve daha serbest girişimlere doğru

ilerlemekle sağlanırdı. Kısacası, feodal sisteme geri dönülmedi; tersine, onun yerini bilimsel teknolojiye, makine üretimine, kapitalizme ve parlamenter demokrasiye dayalı bir sistem aldı.

Kapitalizmde mal ve hizmetlerin büyük bölümünün dağıtımı birikmiş para kaynaklarını ya da "sermaye"yi denetleyen ya da kullanan şirketlerce yürütülür. Bu gibi şirketlerin amacı daha çok sermaye biriktirmek ve bunu kazandıkları kârların oranını en yüksek düzeye çıkarmak suretiyle elden geldiğince çabuk ve verimli biçimde yapmaktır. Bir şirket rakiplerine karşı teknolojik bir üstünlük sağlarsa kâr oranını arttırabilir ve birim maliyetlerini düşürür. O halde, teknolojik yenilik kısa sürede sermaye birikiminin ve iş başarısının anahtarı haline gelir. Ayrıca bilim de teknolojik yeniliğin anahtarını verir. Bundan dolayı kapitalizm, bilim ve bilimsel teknolojiler feodalizm bunalımının çözümü anlamında Avrupa'da ortaya çıkan ve birbirlerini karşılıklı olarak güçlendiren seçkin bir kompleks oluştururlar.

Bu kompleksin bir çok özellikleri hidrolik toplumlarda da vardı. Örneğin, Çinliler özel toprak mülkiyetine, tarımsal ve mamul mallar için fiyat-oluşturan pazarlara, zengin tecimenlere ve bir bankalar ve tecim birlikleri ağına sahiptiler. Köylü aileler kârları en yüksek düzeye çıkarma niyetiyle yerel pazarlarda alım ve satım yapıyorlardı. Üstelik, Çin imparatorları bilimsel ve teknolojik yenilikleri desteklemekteydiler. Gerçekten, şimdi biliyoruz ki ondördüncü yüzyıla değin Çin'in bilimsel ve teknolojik ilerleme hızı Avrupa'nınki kadar büyüktü. Çağdaş tarih araştırmaları ortaya koymaktadır ki saatin çok önemli bir ögesini yani saat maşasını, sıkıca kurulduğunda yayın daha hızlı boşalmasını önleyen parçayı geliştirmek Çinlilerin işidir. Şu bir alay konusudur: barutu bulan Çinliler olmuş, ama onu Doğunun fethedilmesinde Avrupalılar kullanmışlardır. Devletin kontrolundaki barajlar, kanallar ve sulama sistemlerine yapılan yatırım nedeniyle Çinlilerin su değirmenleri Avrupa'dakilere üstündü. Çin bilim ve teknolojisinin büyük tarihçisi, Joseph Needham, Çinlilerin metalurjiyle ilgili ve suyla işleyen üfleme makinasını buhar makinasının gerçek atası olarak görür. Needham

ayrıca ilk kompüteri, kanal kapatma kapağını, demir zincirli asma köprüyü, ilk gerçek mekanik krankı, kış dümen direğini ve havaya insan kaldıran uçurtmayı buluş başarısını Çinlilere maleder. Ve daha İ.S. 1313'te bile Çinliler suyla çalışan pamuk eğirme makinalarının denemesini yapıyorlardı ki bunlar Avrupa'nın iplik eğirme makinalarının gerçekten ilk örnekleriydiler.

Bu büyük denemelere karşın, acaba Çin Avrupa örneğinin tehdidi ve uyarısı olmaksızın gerçekten endüstriyel bir üretim biçimi geliştirir miydi? yolunda insan haklı bir kuşkuya kapılabilir. Çin'de bir kimsenin rakipleri üzerindeki teknolojik üstünlüğü kârları arttırmakta ve sermaye biriktirmekte asla bir temel etmen işlevi görmüş değildir. Çin'in tecimsel yaşamındaki anahtar değişken toprağı yöneten bürokrasinin – Marx'ın deyimiyle "içsel soygun bürosu"nun verdiği destek idi. Gereken emperyal bağlantıların yokluğunda kârlar yozlaşmış memurlarca çar çur edilebilirdi. Tecim ruhsatları keyfi olarak askıya alınabilirdi ve çok kazançlı oldukları tanıtlanmış işlerin hükümetçe ele geçirilmesi sürekli bir tehlikeydi. Başka deyişle, Çin'de özel tecim ve yapımcılığın gelişmesi tarımı yöneten devletin gelişmesini izledi ve merkezselleşmiş siyasal ekonominin önemli ama bağımlı bir yönü olarak kaldı. Wittfogel'in yazdığına göre "En iyi olasılıkla, hidrolik toplumun efendileri kapitalist girişimi yararlı bir bahçe gibi ele aldılar. En kötü olasılıkla da, kapitale dayalı iş dünyasının yeşilliklerini tek bir sapına değin kesip yoldular". Ortaçağ sonrası Avrupa'da ise, tersine, özel endüstri ve tecim Avrupa'nın parlamenter monarşileriyle ya eş zamanda ya da daha önce gelişti. Avrupa kralları ve tecimenlerinin (tacirlerinin) iktidarı feodal kısıtlama ve sınırlamaların altındaki ortak temelden doğdu ve hem krallar hem de tecimenler feodalite sonrası siyasal ekonomiyi kontrol etmekte yarışa giriştiler.

İngiliz, Fransız ve İspanyol hükümdarlar kendi uyruklarının yaşamlarına acımasızca el atabildikleri halde bunların zulümleri büyük mülk sahiplerinin ve zengin tecimenlerin dayatmaları karşısında hep sınırlı kaldı. "Avrupa'nın mutlak hükümdarları", diyor Wittfogel, "Doğulu meslektaşları kadar insafsızca do-

laplar çevirdiler ve onlar kadar acımasızca insan öldürdüler. Bununla birlikte, onların zulmetme ve zenginliklere el koyma güçleri toprak soyluları ve Kilise tarafından ayrıca özerklikleri derebeylerce kısıtlanabilen ama yok edilemeyen kentler tarafından sınırlandı". Avrupa'nın kralları tanrının vekili ve saltık bir otoritenin sahibi olma savında bulunduklarında Fransa ve İngiltere'de burjuvazi buna karşı çıktı. Avrupa'nın sözde firavunları ve İnca'ları er geç ya tanrıyı temsil etme haklarından vazgeçtiler ya da giyotin altında yok oldular.

Konuya antropolojik perspektiften bakınca, onyedi ve onsekizinci yüzyıl Avrupa'sında parlamenter burjuva demokrasilerinin ortaya çıkışı 6.000 yıldır devletin evriminin temel özelliği olan şu özgürlükten köleliğe düşme sürecinin az görülen bir tersine dönüşü oldu. Wittfogel, Marx ve Engels'in bütün tarih sınıf savaşının tarihidir yolundaki savına "sınıf savaşı çok merkezli ve açık toplumların lüksüdür" yolundaki gözlemle karşı koymaktadır. Belki bunu demenin daha uygun bir yolu - çünkü ben hidrolik toplumlarda sınıf savaşının en azından gizli biçimleriyle varolduğunu yadsımam - şunu söylemektir: aşağı sınıflar Avrupa ve Amerika'nın ancak yakın tarihindedir ki devleti kontrol için açıkça uğraş verme özgürlüğünü kazanmışlardır. Yerlere kapanmaktan ve yaltaklanmaktan tiksinen, kültüre ve topluma ilişkin bilimsel bilgiyi aramaya değer veren, inceleme, tartışma, görüşme ve eleştirme hakkına değer veren ya da toplumun devletten daha büyük olduğuna inanan hiç bir kimse Avrupa ve Amerika demokrasilerini özgürlüğe yönelen bir yürüyüşün olağan ürünü olarak görme yanlışını göze alamaz. Kapitalizm kültürel evrimin son noktasını temsil eder diye düşünmek aynı ölçüde tehlikelidir. Ve yoğunlaşan kapitalist üretim biçiminin, kısa süre için de olsa, bu sistemin koruması altında günümüze değin gelişmiş olan o değerli hak ve özgürlüklerin sürdürülmesini artık tehlikeye soktuğu görmezlikten gelinemez.

Kapitalizmin en sert eleştiricileri - bu arada Karl Marx - her zaman kabul etmişlerdir ki besin üretimindeki büyük artış ve Avrupalı tecim firmalarının, bankaların ve öteki girişim örgütle-

rinin gelişiminde katkısı olan yapımcıların varlığı benzeri görülmemiş olgulardı. Daha önce hiç bir zaman bu denli değişik girişim alanlarında bu denli çok sayıda bireyin üretimi daha hızlı arttırmak için daha fazla çaba harcadığı görülmüş değildi. Yaratıcı çabadaki bu "ileri doğru büyük sıçrama"nın sırrı kanımca kendi çıkarları için servet biriktirme girişimleri üzerine konulan siyasal toplumsal ve tinsel (moral) kısıtlamalardan tutkulu (ihtiraslı) bireylerin kurtarılmasıydı. Avrupalı girişimciler dünya tarihinde bir "iç soygun bürosu" acaba kazançlarını kesmek üzere midir kaygısına kapılmadan işlerini yürütebilen ilk insanlar oldular. Onların kazandıkları zenginliği zenginleşmelerine yardım eden dost ve akrabalarla paylaşma zorunda kalmaksızın servet biriktirebilmeleri de aynı ölçüde önemliydi. "Büyük adamlar" gibi, girişimciler de – şimdi işçiler denilen – izleyicilerini daha çok çalıştırarak servet biriktirdiler. Ama Solomon Adası *mumi*lerinden farklı olarak, girişimciler ricada bulunmak, aldatmak ve ayartmak zorunda değillerdi. Sermayeye sahip olduğu için, girişimci "yardım" satın alabilir ve ücretli "işçiler" çalıştırabilir (ayrıca savunmacılar, destekçiler, ayak ve beyin işçileri tutabilirdi). Ve şirketin ilk pikniğinde girişimci, herşeyi vermeyi vaadetmekle yükümlü değildi. Onun izleyicileri "büyük adam'ın" akraba ya da köylü ahbapları türünden olmadıkları için onların üretimden daha büyük bir pay alma istemlerini gözardı etmesi güç değildi. Üstelik, yardımcı eller-sırtlar-omuzlar-ayaklar-beyinler- bu alanda bir seçme hakkına sahip değillerdi. Toprak ve makinaları kullanma hakkından yoksun bırakılmış olan "yardımcılar" girişimcinin aslan payını alma isteminin meşruluğunu kabul etmedikçe asla çalışamazlardı. "Yardımcılar"ın girişimciye yardım etmeleri onların hepsinin bir şölene konabilmeleri için değil, ama yalnızca açlıktan ölmemeleri içindi. Kısacası, "büyük adam" olan girişimci sermaye birikimine zenginliğin dağıtımından ya da kendi yandaşlarının gönencinden daha yüksek bir ödev olarak bakmakta artık serbestti.

O halde, kapitalizm, kârlardaki sınırsız bir artış uğruna

üretimde sınırsız bir artışa kendisini bağlamış olan bir sistemdir. Ne var ki, üretim sınırsız bir biçimde arttırılamaz. Despotların ve yoksulların baskılarından kurtulmuş bulunan kapitalist girişimciler henüz doğanın da baskılarına karşı durmak zorundadırlar. Üretimin kârlılığı sonsuzca genişletilemez. Birim zaman içinde özel bir üretim sürecinde kullanılan toprak, su, mineral ya da bitkilerin miktarındaki herhangi bir artış üretimde yoğunlaşmayı meydana getirir. Yoğunlaşmanın kaçınılmaz olarak azalan verimliliğe yol açtığını ortaya koymak bu kitabın görevidir. Azalan verimliliğin ortalama yaşam standardı üzerinde olumsuz etkiler yapması kuşku götürmez bir olgudur.

Açıklığa kavuşturulması gerekli olan nokta çevre tüketmelerinin de azalan kârlara yol açmasıdır. Bu ilişki kolayca anlaşılamaz çünkü, sunu ve istem yasalarına göre, malların azalması fiyatların yükselmesine yol açar. Ancak, yükselen fiyatlar kişi başına düşen tüketimin azalmasına neden olur (bu da düşen yaşam standartlarının pazarsal belirtisidir). Kişi başına tüketimdeki düşme eğer nüfus artışına ya da uluslararası pazarların ele geçirilmesine dayanan toplam satışlardaki bir genişlemeyle karşılanırsa fiyatlar geçici olarak aynı düzeyde tutulabilir. Ama er ya da geç çevre tüketmelerinden ileri gelen fiyat artışları eğrisi artan tüketim eğrisinden daha hızlı yükselecek ve kâr oranı da mutlaka düşecektir.

Kâr oranındaki bir düşüşe girişimciliğin klâsik yanıtı aşırı yoğunlaştırılmış herhangi bir üretim biçimi altında verilen yanıtın tam anlamıyla aynıdır. Çevre tükenmelerini ve azalan verimleri (ki bunlar kâr oranlarının düşmesi biçiminde ortaya çıkarlar) telâfi etmek üzere, girişimci işgücü artırımı sağlayan makinaları kullanıma sokmak suretiyle üretim maliyetlerini düşürmeye çalışır. Her ne kadar bu makineler daha çok sermaye gerektirirlerse de ve bunların işletme maliyetleri daha yüksek olursa da, sonunda bunlar üretimin birim maliyetini düşürürler.

Böylece, kendini sürekli yoğunlaşmaya bağlayan bir sistem ancak kendini eğer aynı ölçüde sürekli bir teknolojik değişmeye bağlarsa yaşayabilir. Onun yaşam standartlarını koruyup sür-

dürme yeteneği teknolojik ilerleme ile üretim koşullarının acımasız bozuluşu arasındaki bir yarışın sonucuna dayanır. Günümüzün koşulları altında, teknoloji o yarışı yitirmek üzeredir.

15
Endüstriyel Bir Düş

Hızla yoğunlaşan bütün üretim sistemleri, ister sosyalist, kapitalist, hidrolik, ister neolitik ya da paleolitik olsunlar, ortak bir ikilemle karşılaşırlar. Üretimde birim zaman başına yatırılan enerjideki artış kaçınılmaz olarak ekosistemin kendi kendini yenileme, temizleme, üretme güçlerini çok fazla zorlayacaktır. Kullanılan üretim biçimi hangisi olursa olsun, azalan verimlerin yıkıcı sonuçlarından sakınmanın ancak bir yolu vardır: daha verimli teknolojilere geçmek. Geçen 500 yıldan beri Batı'nın bilim teknolojisi insan türümüzün tarihinde üretimdeki en hızlı ve amansız bir yoğunlaşma sistemiyle yarışmaktadır.

Bilim ve mühendislik sayesinde, sanayi uluslarındaki ortalama yaşam standardı geçmişte herhangi bir zamanda görülenden daha yüksektir. Bu olgu, ilerlemenin kaçınılmaz olduğu yolundaki inancımızı başka herhangi bir olgudan daha çok destekler - yeri gelmişken söyleyeyim ki, bu inanç Birleşik Devletler Ticaret Odası tarafından olduğu kadar Komintern tarafından da paylaşılmaktadır. Benim önemle vurgulamak istediğim nokta şudur ki yaşam standartlarının yükselişi ancak 150 yıl önce başladığı halde hızlı teknolojik değişme ile üretim yoğunlaşması arasındaki yarış 500 yıldır sürmektedir. Feodalite sonrası dönemin büyük bölümü içinde, işgücü tasarrufu sağlayan becerikli makineler serisinin tam olarak kullanılmasına karşın, yaşam standartları yoksulluğa yakın düzeyde seyretmiş ve sıklıkla da benzeri görül-

-memiş derinlikteki çukurlara düşmüştür.

Richard Wilkinson'un gösterdiği gibi, 1500 ile 1830 arasında İngiltere'de yürürlüğe konan önemli bütün teknolojik değişiklikler baskının zoru altında ve doğrudan doğruya ya kaynak yetersizliklerini ya da nüfus artışını ve çoğalmanın amansız baskılarını karşılamak üzere yapılmıştır. Bütün bu sürecin ardında yatan etken tarımsal toprağın gittikçe hızlanan azalmasıydı ki bu da insanları yapımcılığa ve geçimlerini kent kaynaklı işlerde aramaya zorluyordu. Teknoloik yeniliğin en büyük olduğu dönemler nüfus artışının en büyük, yaşam pahalılığının en yüksek ve yoksulların çektikleri acıların en ağır olduğu dönemlerdi.

Kara Veba'dan bu yana nüfus artışının ilk kez gene çok yükseldiği onaltıncı yüzyıl boyunca madencilik ve yapımcılık onsekizinci yüzyılın sanayi devrimi sırasındaki kadar hızlı büyüdü. Pirinç yapımı ve metal sanatlar gelişti. Demir endüstrisi küçük demirci ocaklarından büyük demir eritme ocaklarına geçince kitlesel üretim aşamasına girdi. Cam yapımı, tuz üretimi, içki yapımı ve tuğla yapımı işlerinin hepsinde hızlı bir genişleme ve yoğunlaşma süreci yaşandı. İngilizler ham yünün dışsatımına son verdiler ve ondan kumaş yapımına yöneldiler. Ama İngiltere'nin ormanları ağacın ve odun kömürünün inşaat ve yakacak amacıyla tüketilmesindeki muazzam artışı kaldıramıyordu. Onyedinci yüzyılın büyük "kereste kıtlığı"nı hafifletmek üzere kömür madenciliği yoğunlaştırıldı. Madenciler kömüre ulaşmak için daha derin kuyular kazdılar ki bu da madenleri su düzeyinin altına indirdi. Onlar suyu dışarı atmak için yamaçlarda hendekler açtılar. Bu gibi hendeklere göre madenler çok derinlerde kalınca, onlar pompaları, sonra su dolaplarını ve en sonunda buhar vakumlu pompaları yukarıya kaldırmak üzere atları işe koşmaya çalıştılar.

Aynı zamanda, değirmenlerin büyük bölümünün su gücüyle çalıştırılmasına devam edildi. Toprak kıtlaştıkça yün fiyatı yükseldi. Çok geçmeden, Hindistan'dan pamuk dışalımı yapmak İngiltere'de koyun yetiştirmekten daha ucuz hale geldi. Pamuklu bez fabrikalarını işletmek için daha çok su gücüne gerek duyuldu. Ama su dolabı kurulacak elverişli yerler kısa zamanda azaldı.

İşte o zaman ve ancak o zamandır ki Watt ve Boulton iplik eğirme makinaları için gerekli dönel devinimi üretmeyi amaçlayan ilk buhar makinasını meydana getirdiler.

Yapım genişledikçe, tecim oylumu (hacmi) büyüdü. Yük hayvanları artık yükleri taşıyamaz oldular. Tecimenler (tacirler) vagon ve yük arabaları kullanımını arttırdılar. Ama tekerlekler yolları harap ettiler, içinde çukurlar açarak yolları bataklığa çevirdiler. Bundan dolayı alternatif taşıma biçimleri sağlamak üzere ortaklıklar kuruldu. Bunlar kanal ağları kurdular ve vagonları atla çekilen demiryollarını denediler. Kanal gemilerini, vagon ve yük arabalarını çekmek için çok büyük sayıda hayvanlara gerek duyuldu ama saman yetiştirmeye ayrılan işlenebilir toprak gittikçe daraldı. Çok geçmeden atları samanla beslemenin maliyeti lokomotifleri kömürle beslemenin maliyetini aştı. İşte o zaman ve ancak o zamandır ki – 1830'da– buharlı lokomotif çağı başladı.

Wilkinson'un sözcükleriyle, bütün bunların özü "aslında genişleyen bir toplumun karşılaştığı artan üretim güçlüklerine ayak uydurma girişimiydi". İngiltere'nin en büyük beyinlerinden bazılarının güçlü becerisiyle biçimlenmiş bulunan teknoloji gerçek halde 1830'dan önce hiç bir zaman sistemin doğal kaynaklara yönelik o doymak bilmez iştahının önüne geçmedi. Ve Kara Veba'dan sonraki 500 yıl boyunca İngiliz işçi sınıflarının yoksulluğu ve acıları aslında değişikliğe uğramadan devam etti.

Onsekizinci yüzyıldaki yaşam standardına değgin basmakalıp değerlendirmeler kentsel bir orta sınıfın gelişmesini vurgulayarak daha pembe bir tablo çizerler. Kuşkusuz, 1500 yılından bu yana saltık (mutlak) rakamlarla orta sınıf düzenli olarak büyümüştür, ama ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinden önce Avrupalı nüfusun önemli yüzdesini oluşturmuş değildir. O zamandan önceki servet dağılımı bir çok az gelişmiş ülkelerdeki durumun hemen hemen aynıydı. Nasıl ki bugün insan Mexico City ya da Bombay'daki gökdelenlere bakıp kolayca aldanabilirse, onsekizinci yüzyılın Londra ya da Paris yaşamının coşkulu etkinliklerine, hoş ve konforlu yönlerine bakıp gene kolayca aldana-

biliyordu. Ama nüfusun yüzde 10'unun yararlandığı parıltının altında, nüfusun geri kalan yüzde 90'ının geçimini ancak sağlayan bir yaşam ve yoksulluk vardı.

Birleşik Devletlerde orta sınıfın oluşumu bizim tarih anlayışımızı çarpıtmaya yöneliktir, çünkü bu sınıf Avrupa'dakinden daha hızlı büyümüştür. Ama Amerikan sömürge deneyimi bir (anomali) kuraldışı örnektir. Amerikalılar daha önce içinde yoğun bir nüfus bulunmamış olan bir kıtayı ele geçirdiler. Bir bronz çağının insanları bile böylesine zengin topraklara, ormanlara ve minerallere sahip bulunan el değmemiş bir bölgeden yararlanıp yükselen yaşam standartlarını bir yüz yıl sürdürebilirdi. Hızlı teknolojik değişmenin ilk üç yüz yılının ürünlerinin gerçek anlamda bir sınavdan geçmesi yalnızca Avrupa'da meydana geldi, öyle ki bu kıtada bilimin ilerlemesi köylülerin acılarını azaltmakta başarısızlığa uğramakla kalmadı, ama bu ayrıca aşırı kentsel yoksulluğun ve bozulmanın yeni biçimlerini de yarattı.

Bazı olgular apaçık bir görünümdedirler. Makineler ne denli büyüdülerse, bunları işleten insanlar da o denli uzun süre ve çok çalışmak zorunda kaldılar. 1800'lerde fabrika işçileri ve madenciler onurlu Bushman'ların, Trobriander, Cherokee ya da Iroquois'lerin hoş karşılamayacakları koşullar altında günde on iki saat çalışıyorlardı. Günün sonunda, çarkların ve şaftların çıkardığı sürekli zırıltı ve titreşimle, toz, duman ve pis kokularla boğuştuktan sonra, işgücü tasarrufu yapan yeni aygıtların ustaları bitler ve pirelerle dolu kir pas içindeki ahır benzeri evlerine çekilirlerdi. Önceleri olduğu gibi, gene yalnızca zenginler et yiyebiliyorlardı. Güneş ışığının ve D vitaminli besin kaynaklarının yokluğundan ileri gelen raşitizm denen sakat bırakan yeni bir kemik hastalığı kentlerde ve fabrika bölgelerinde endemik (sürekli) hale geldi. Düşük değerli beslenmelere özgü veremin ve öteki hastalıkların ortaya çıkma oranları da arttı.

Dolaysız ve dolaylı bebek öldürmeleri uygulaması belki de ortaçağlardaki kadar geniş çapta sürdürüldü. Yasanın savsama sonucu ya da bile bile çocuk öldürme olarak niteleyebileceği olayların büyük bölümü kaza diye geçiştirildi. "Örtbas etme" olayı

listenin başlarında yer almakla birlikte, istenmeyen çocuklar ayrıca ardıç suyu ya da uyuşturucuyla zehirlenerek ya da bile bile aç bırakılarak öldürülüyorlardı. William Langer'e göre, 18. yüzyılda Londra'nın ve öteki büyük kentlerin caddelerinde ya da fışkılıklarında çocuk cesetleri görmek seyrek rastlanan bir görünüm değildi". Bebeğin bir kilisenin kapısına bırakılması yeğlenirdi, ama bunun ortaya çıkarılma olasılığı çok büyüktü. Sonunda Parlamento işe karışmayı ve çocuk veren kişiyi risk altına sokmadan istenmeyen çocukları toplamak üzere değişik sistemlerle çalışan buluntu hastaneleri kurulmasını kararlaştırdı. Kıta'da, bebek çocuklar buluntu hastanelerinin duvarları içine yerleştirilmiş döner sandıkların içinden geçirilirlerdi.

Ama devlet çocukları erginlik yaşına değin besleyip büyütmenin bedelini karşılayacak güçte değildi ve buluntu hastaneleri hızla de facto mezbahalar halini aldılar, öyle ki bunların temel işlevi devletin öldürme hakkı üzerinde bir tekele sahip çıkma savının doğru olduğunu ispatlamak idi. 1756 ile 1760 arasında Londra'nın ilk buluntu hastanesine 15.000 bebek kabul edildi; bunlardan ergenlik çağına dek yaşayanların sayısı yalnızca 4.400 idi. Dinsel bölgelerin düşkünlerevlerinde çalıştırılan süt ninelerin ellerinde daha binlerce buluntu bebeklerin yokolmaları sürüp gitti. Tasarruf yapmak amacıyla, dinsel bölge memurları tarafından bu bebek çocuklar "hiç bir çocuk hiç bir zaman ellerinden sağ kurtulamadıkları" için, "öldüren dadılar" ya da "dişikasaplar" takma adlarıyla anılan kadınların ellerine bırakıldılar. Kıta'da buluntu bebek kurumlarına yapılan kabuller ondokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında bile artış gösterdi. Fransa'da bu kabuller 1784 yılında 40.000'den 1822'de 138.000'e yükseldi. 1830'da bütün Fransa'da 270 döner sandık kullanılmaktaydı. Bu ülkede 1824-1833 arası on yıl boyunca yasal olarak terkedilen bebek sayısı 336.297 idi. "Bebeklerini sandığa bırakan anneler nerdeyse onları ırmağa atmışcasına ölüme gönderdiklerini biliyorlardı". Bu kurumlardaki çocukların yüzde 80 ile 90 arasındaki bir oranı yaşamlarının ilk yılı içinde ölüyorlardı.

Daha 1770'lerde Avrupa demografların deyişiyle "modern-

öncesi" bir nüfusa sahipti: yüksek doğum ve ölüm oranları (sırasıyla yaklaşık binde kırkbeş ve binde kırk), yılda yüzde .5'lik bir artış oranı ve her doğanın yaklaşık otuz yıllık bir yaşam beklentisi vardı. İnsanların yarıdan az bir bölümünün yaşam süresi onbeş yıl olmuştur. Nüfus sayımlarının başka yerlerden daha güvenilir olduğu İsveç'te, doğumları kayıtlara geçmiş olan bebeklerin yüzde 21'i yaşamlarının ilk yılı içinde ölmüşlerdir.

Avrupa'nın bazı kesimleri 1770'den sonra demografların deyişiyle bir "erken geçiş" aşamasına girdiler. Ölüm oranında belli bir düşme oldu, oysa doğum oranı aşağı yukarı aynı düzeyde kaldı. Bu durum mutlaka yaşam standardında iyileşme olduğu anlamına gelmez. Çağımızın azgelişmiş ülkelerindeki nüfusların "erken geçiş" aşamasının incelenmesi ölüm oranlarındaki düşmelerin ve bunun sonucu olarak nüfus artışındaki büyümelerin değişmeyen ya da hatta bozulan sağlık ve gönenç standartlarıyla bağdaşır olduklarını ortaya koymuştur. Örneğin, Benjamin White, yoksullaşmış orta Cava köylülerine ilişkin yeni bir araştırmasında şu sonuca varmıştır: anababalar maliyetlerine göre ancak küçük bir kazanç da sağlasalar çocukların sayısını arttırmaktadırlar. Çocukların sayısı ile gelir arasındaki bu ilişki azgelişmiş bir çok ülkenin gönüllü aile planlaması yöntemleriyle nüfus kontroluna neden bu denli kayıtsız olduklarını açıklamaya yardımcı olur. Çocuklar yetiştirmenin sağladığı net kazançların maliyetleri aştığı durumlarda, bir bütün olarak nüfusun yaşam standardı o arada düşebilir olsa bile, her nasılsa daha çok çocuk yetiştirmeyi başaran bir ailenin durumu komşularından biraz daha iyi olacaktır.

Avrupa'da onsekizinci yüzyılın son yılları çocuk emeğine duyulan istemin büyük olduğu bir zamandı. Aile içinde, çocuklar çeşitli "ev sanayileri"ne katılıyorlar, hizmet akdine göre yün taramakta, pamuk eğirmekte, giysi ve başka şeylerin yapımında girişimcilere yardım ediyorlardı. Yapım yerleri fabrikalara dönüştüğünden dolayı, çocuklar genellikle emeğin başlıca kaynağı haline geldiler, çünkü onlara yetişkinlerden daha az ücret ödenebilirdi ve bir de onlar daha uysal olurlardı. Bu nedenle, şu

sonuca güvenle varılabilirdi: sanayi devriminin ilk yıllarında ölüm oranının düşmesi bütünüyle beslenme, barınma ya da sağlıkta genellikle önemli bir iyileşme olmasından değil, en azından kısmen çocuk emeğine olan istemin artmasından ileri geliyordu. Önceleri küçük çocukluk yıllarında savsaklanan, terkedilen ya da öldürülen çocuklara artık veremden dolayı ölmelerinden önceki bir kaç yıl için bir fabrikada çalışmaya başlayabilecekleri yaşa değin kuşkulu bir yaşama ayrıcalığı tanınıyordu.

Feodalite sonrası makineleşmenin ve bilimsel mühendisliğin ilk üçyüz yılının başarısızlığı herkesçe görülüyordu. Buna karşın, Kıta'daki yaygın yoksulluk ve acılar Fransız Devrimi'ni ateşleyen kıvılcımı sağladı. 1810'da İngiltere'nin fabrika bölgelerindeki işçiler "ya ekmek ya kan" şarkısını söylüyorlardı. Yoksullaşan kitleler karınlarını doyurmak için gittikçe artan bir ölçüde hırsızlık yapmak zorunda kaldılar. İngiltere'de 1805 ile 1833 arasında hüküm giyenlerin yıllık sayısı yüzde 540 oranında arttı; 1806 ile 1833 arasında büyük çoğunluğunu küçük miktarlarda para çalanların oluşturduğu 26.500 kişi idam edildi. 1798'de gerek devrim korkusu gerekse teknik ilerleme ve ekonomik büyümenin ortasında kalan işçi sınıfının korkunç kertede kötüleşen durumu İngiliz rahibi Thomas Malthus'un yoksulluk ve yıkımın kaçınılmaz olduğu yolundaki ünlü öğretisini ileri sürmesine yolaçtı. Geçim araçları daha da hızlı artmaktaydı. Malthus nüfusun mevcut besinle asla dengelenmeyeceği savında değildi; tersine, nüfusun besini azaltma yoluyla çoğalması sınırlanmazsa savaşlar, çocuk öldürmeleri, kıtlıklar, vebalar, düşük yapmalar ve gebeliğin sakıncalı biçimlerde önlenmesi yollarıyla artışın durdurulacağı uyarısında bulundu. Geçmişe bakıldığında Malthus kesinlikle haklıydı. Onun yanlışı gebeliği önleyen yeni yollarla birlikte sanayi üretiminin kısa zamanda nasıl yaşam standardında hızlı ve benzeri görülmemiş bir yükselişi yaratacağını öngörmekte başarısız olmasıydı.

Önsezileri "karanlık bilim"* olarak bilinegelen Malthus ile

* "Karanlık Bilim" (The dismal science) T. Carlyle'in siyasal ekonomiye verdiği ad (ç.n.).

öteki ondokuzuncu yüzyıl iktisatçılarının karşısına, Avrupa'nın köylü ve işçilerinin içine battıkları yoksulluk ve sefilliğin genellikle insansal varlığın bir sonucu değil kapitalizmin siyasal ekonomisine özgü yasaların bir sonucu olduğu gerekçesiyle Karl Marx ve öteki reformcular ve radikaller çıktılar. Marx'a göre, kapitalistler kârlarını emeği sömürerek elde ettiler; kapitalist sistemde ücretler nüfus ister artmakta ister azalmakta olsun her zaman geçimlik düzeylere doğru aşağı çekilirdi. Marx kapitalizmin içsel yasalarının zenginliğin kaçınılmaz biçimde az sayıdaki plütokratların ellerinde toplanmasına ve geriye kalanların da yoksullaşmasına yol açacağını ısrarla belirtmiştir. Malthus gibi, o da yaşam standardında kısa zamanda gerçekleşecek olan hızlı ve benzersiz yükselişi öngörmeyi başaramadı.

Ne Malthus ne de Marx –ki biri aklını üreme yasasına, öteki de aklını üretim yasasına takmıştı– sanayi devriminin üretim ile üreme arasında tamamıyla yeni bir ilişki yaratmakta bulunduğu gerçeğini kavramış değillerdi. Üretim biçimlerinde daha önce görülen belli başlı bütün değişmelerden farklı olarak ondokuzuncu yüzyılın sanayi devrimi emeğin verimindeki çok büyük bir yükselişle sonuçlandı, öyle ki bu yükselişe nüfusun büyüme oranında bir artış değil ama bir düşüş eşlik ediyordu. Kişi başına düşen besin miktarı ve öteki temel geçim maddeleri çok daha hızlı arttığı halde 1800'lerin başlarında nüfusun artış oranı yılda yaklaşık yüzde 1.0'lik bir doruktan bir yüzyıl sonra yüzde 0.5'e düştü. Her ne kadar Amerika'lara yönelen göçler Avrupa nüfusunun genel artış oranının düşmesine yardımcı olmuşsa da, nüfus gerilemesini büyük ölçüde açıklayan olgu doğum oranının binde 45'ten binde 20'nin altına düşmesidir.

Bu olaya demografik geçiş adı verilir. Dünya çevresinde, iktisatçılar ve devlet adamları ekonomik gelişme umutlarını şu beklentiye bağlarlar: doğum oranlarındaki bir düşme daha verimli teknolojileri kullanmanın olağan bir karşılığıdır. Ama antropolojik açıdan bakınca, bundan daha anormal bir şey olamaz. Bugüne değin emek verimliliğindeki belli başlı her değişmeye ya nüfus yoğunluğundaki hızlı bir artış eşlik etmiş ya da anılan

değişmeyi nüfus yoğunluğunun hızlı artışı izlemiştir. Bu durumun paleolithic'den neolithic'e, Yanomamo'nun taş aletlerinden çelik aletlere, Ortaamerikalıların kes-ve-yak yönteminden chinampa'lara, Çinliler'de yağmurdan sulama düzenine yönelen geçişlerde doğru olduğu görünüyor. Ve aynı durumun özellikle Avrupa'nın bronz çağı sonrasında; erken ortaçağ zamanlarından ondokuzuncu yüzyılın başlangıcına değin kesinlikle doğru olduğu görünüyor. Ve her hızlı teknolojik değişme dönemi aynı zamanda hızlı bir nüfus artışı dönemi de olmuştur.

Demografik geçişin niçin meydana geldiğini açıklamaya çalışayım. Bana göre bu üç olağanüstü kültür olayının bir araya gelmesinden kaynaklanmıştır: yakıt devrimi, gebeliği önleme devrimi ve iş devrimi. Bunları ayrı ayrı ele alacağım. Yakıt devrimiyle belirtmek istediğim şey buhar, dizel, benzin, elektrik ve jet motorlarının tarıma, sanayiye, madenciliğe ve taşımacılığa uygulanmasıyla emek verimliliğinde yüz kez, bin kez, hatta milyon kez artış olmasıdır. Bu motorların geçmiş 100 yıl boyunca nüfusun görece yavaş olan artış hızını dengelemek için de olsa yeterince geniş ölçüde kullanılması, toprak altında kömür ve petrol biçiminde depo edilmiş bulunan ve daha önce hiç çıkarılmamış çok büyük miktarlardaki enerjinin birdenbire ele alınmasına doğrudan bağlıydı. Böylesine kısa bir zaman içinde bu denli büyük miktarda enerjinin kullanılmasının önemli sayıda insanların yaşam standartlarında nasıl olup da hiç olmazsa mütevazi kazançlara yol açmamış olduğunu anlamakta ben güçlük çekiyorum. (Önceki kuşakların kendilerine bağlı oldukları araçlardan, sudan, rüzgârdan ve hayvansal adale gücünden farklı olarak) kömür ve petrolün yenilenmez enerji kaynakları olma durumu az sonra ele alacağım önemli bir olgudur.

Gebeliği önleme devrimiyle anlatmak istediğim mekanik ve kimyasal aletler kullanarak doğurganlığı azaltmanın güvenli ve ucuz araçlarının bulunmasıdır. Onsekizinci yüzyılda prezervatifin reklâmı yaygındı, ama o koyun bağırsağından yapılıyor ve aslında frengi'ye karşı bir koruyucu olarak kullanılıyordu. 1843'te ebonitleştirme sürecinin bulunmasıyla, sanayi teknolojisi, "kau-

çuklar"ın kitlesel üretimi için kullanılabiliyordu. Bunların yanı sıra, ondokuzuncu yüzyılın sonuna doğru orta sınıf vajinal şırıngalar ve vajinal tıkaçlar kullanmaya başladı ve yirminci yüzyılın başlarında işçi sınıfı aileleri de aynı şeyi yapar oldular. Çocuk ölülerindeki çarpıcı azalmadan da anlaşılabileceği gibi, çocuk öldürmelerinde birdenbire düşme oldu. Ve doğum oranı da düştü. 1830'dan önce İngiliz doğum oranı binde 40'a yaklaştı, bu yaklaşık olarak Hindistan ve Brezilya gibi çağdaş azgelişmiş ülkelerde görülen bir orandı. Doğum oranı 1900'de binde 30'un altına ve 1970'de binde 20'nin altına düştü.

Mahmood Mandani'nin Hindistan'da gebeliği önleyici aletlerin kullanılmasına ilişkin incelemesinde ispatladığı gibi, yalnızca etkili ve görece ağrısız ve ucuz gebeliği önleyici aletlerin varolması kendi başına doğum oranında öylesine dramatik düşmeleri meydana getirmez. Çağımızın gebeliği önleme yöntemi üreme sürecine müdahale etmenin maliyetini azaltıyor. Ama aileler gene de doğal eğilimi frenleme yolunda güdülenmeli; daha az çocuk yetiştirme isteğinde olmalıdırlar. İşte, o zaman, iş devrimi önümüze çıkar. Daha önce ileri sürdüğüm gibi, doğurganlığı sınırlamanın güdülenmesi aslında anababaların kazançları ile maliyetleri arasındaki bir denge sorunudur. Sanayileşmeyle birlikte –özellikle çocuk emeği yasalarının ve zorunlu eğitim düzenlemelerinin uygulamaya sokulmasından sonra – çocukları yetiştirmenin maliyeti artıyor, çünkü bir çocuğun geçimini sağlaması ve anababasına yararlı olması için gerekli becerileri elde etmesi zorunluğu öğrenim süresini uzatıyor. Aynı zamanda, insanların içinde geçimlerini sağladıkları bütün bağlam ve biçim değişime uğruyor. Aile (yemek pişirme ve çocuk yapma yeri olmanın dışında) üretim etkinliğinin herhangi anlamlı bir biçiminin yeri olmaktan çıkıyor. İş artık aile çiftliğinin ya da işyerinin içinde ya da yakınında aile üyelerince yapılmış bir iş değildir. Tersine, iş bir ofiste, mağazada, ya da fabrikada öteki insanların aile üyeleriyle bir arada yapılan bir çalışmadır. Bundan dolayı çocuklar yetiştirmekten kaynaklanan kazançların aileye dönüşü gittikçe artan ölçüde onların ücretli işçi olarak sağladıkları

ekonomik başarıya ve düşkün yıllarında karşılaşabilecekleri sağlık ve para bunalımlarında anababalarına yardım etmeğe istekli olmalarına bağlı kalıyor.

Gebelikten ağrısız korunma olanağı ve ekonomik hizmetlerin değişen yapısı –gebeliği önleme devrimi ve iş devrimi– çağımızın toplumsal yaşamının şaşırtıcı bir çok yönlerinin anahtarını veriyor. Daha uzun yaşam süreleri ve durmadan artan tedavi masrafları çocukların yaşlı anababalarına gönenç ve güvenlik sağlamalarını gittikçe olanaksız bir hale getiriyor. Bu nedenle biz artık çocukların yaşlı anababalarına baktıkları o sanayi öncesi sistemin yerine yaşlılık ve sağlık sigortası programlarını koyma sürecine girmiş bulunuyoruz. Bu süreç tamamlandığında, anababa-çocuk öyküsünün ters yöndeki anlamlı akışının son izi de silinmiş olacaktır.

Birleşik Devletlerde orta sınıftan bir çocuğu kolej yaşına değin yetiştirmenin anababalara maliyeti halen 80.000 dolardır, bunun da ancak önemsiz bir bölümü para, mal ya da hizmet biçiminde geri döner. (Ben çocukların yetişmelerini izlemenin verdiği sevinçler gibi tinsel değerlerin de davranışı etkilediğini yadsıyor değilim. Ama on çocuğunun arabalar arasında sürücülere yemek taşıyan el ulakları olarak yetiştiğini izleme sevincinin bir çocuğun bir cerrah olarak yetiştiğini izleme sevincinden daha büyük olduğunu kim dile getirir? Ya da bir kadının bir cerrah yetiştirmesinin hiç cerrah yetiştirmeden kendisinin bir cerrah olmasından daha ödüllendirici olduğunu kim söyler?) İşte bu nedenledir ki Birleşik Devletlerin doğum oranındaki düşme sürüyor ve boşanmalar, tarafların anlaşmasıyla yapılan nikâhsız birleşmeler, çocuksuz evlilikler, eşcinsellik ve eşcinsel evlenmeler hep artışlar gösteriyor. Ve işte gene bu nedenle aile yaşamının deneysel biçimleri, cinsel "özgürlük" ve "kuşak çatışmaları" da birdenbire haber konusu haline geliyor.

Özetle: Biz artık teknolojinin, üretsel yoğunlaşmaya, çevresel tüketmeye ve azalan verimliliğe karşı yarışta nasıl üstünlük sağladığını görebiliyoruz. Sanayi dünyası muazzam bir yeni, ucuz enerji kaynağının yolunu açtı ve aynı zamanda bu kaynağı

kendi üreme gizilgücünün çok altında çoğalan bir nüfus arasında bölüştürmeyi başardı. Ama yarış sona ermiş olmaktan uzaktır. Bu avantaj ancak geçici olabilir. Biz yavaş yavaş şunu anlamaya başlıyoruz ki fosil yakıtlarla çalışan makinelere fazla bağlılık olası en yüksek düzeyde çevresel tükenmelere, azalan verimliliğe ve azalan kâr oranlarına razı olma demektir. Kömür ve yakıt kullanıldıktan sonra yeniden işlenip değerlendirilemez; bunlar ancak ya daha hızlı ya da daha yavaş tüketilebilirler.

Uzmanlar kullanılabilir kömür ve yakıt kaynaklarının bugünkü tüketim hızlarına ne süre dayanacağı konusunda kuşkusuz anlaşmazlık halindedirler. Shell Oil Company'den Dr. M. King Hubert'in ve Birleşik Devletler Jeolojik Araştırma Kurumunun hesaplarına göre yakıt üretimi doruk noktasına 1995'te ve kömür üretimi doruk noktasına 2100'de ulaşacaktır. Asıl sorun ne son yakıt damlasının ne zaman kullanılacağı ne de son bir ton kömürün ne zaman çıkarılacağı değildir. Çevre, tükenmenin yaşam standardı üzerindeki etkisi son çayır yaprağının ya da son atın veya ren geyiğinin yok olmasının çok öncesinde dayanılmaz hale gelir. Biz kömürü ve yakıtı ne denli uzaklarda ve derinlerde ararsak bütün sanayi operasyonlarının maliyeti de o denli yüksek olur. Bu koşullar altında besinin ve öteki enerji kaynaklarının üretilmesinde enerjinin kullanılma oranı yalnızca mal ve hizmetlerin artan maliyetlerinde azalan verimlerin açığa vurulmasını hızlandırır. Kömürün ve yakıtın miktarı azaldıkça bunların maliyeti artacaktır. Ve sanayi toplumundaki her ürün ve hizmet gerçekte bu kaynaklardan çıkarılan enerji girdilerine bağımlı olduğuna göre, enflasyon orta gelirli kişinin günümüzde sağlık ve gönenç için çok önemli sayılan mal ve hizmetleri ödeme gücünü günden güne azaltacaktır.

Sanayileşmiş uluslardaki yaşam standartlarının ne denli hızlı ve ne denli aşağılara düşeceği alternatif enerji kaynaklarına geçişin ne denli gecikeceğine bağlıdır. Derin bir yoksullaşma olasılığı gözardı edilmemelidir. Fosil yakıtlarının kaçınılmaz ve korkutan yetersizliklerine karşın, biz bu kaynakları çar çur etme hızını hâlâ azaltmadan sürdürüyoruz. Gerçekte, biz hâlâ

fosil yakıtı teknolojilerinin alanını hızla genişletiyor ve fosil yakıtlarını artan bir cömertlikle "işgücü tasarrufu yapan" makina ve üretim süreçlerine akıtarak yükselen fiyatları karşılamaya girişiyoruz.

En kritik örnek olarak, besin üretimi artık tümüyle bizim yakıt sağlamamıza bağlı bulunmaktadır. Tarım alanında çekme, kaldırma, çekip götürme ve taşıma işleri bu konuda el konan ilk işler olmuştur. Şimdi içinde bulunduğumuz aşamada kimyasal gübreler yoluyla toprağın uygun hale getirilmesi ve zararlı ot ilaçları, böcek ilaçları, haşarat ilaçları ve mantar ilaçları yoluyla bitkilerin korunması da artık tümüyle petrokimya ürünlerinin durmadan artan bir oylumda sağlanmasına bağımlı hale gelmiş bulunmaktadır. Şu sözde "yeşil devrim" denilen petrol devriminde acre başına daha bol ürünler alınması petrokimya girdilerine duyarlı olabilsinler diye özellikle yetiştirilmiş bitki çeşitleri üretimine çok büyük miktarda fosil yakıtı enerjisinin sürekli uygulanmasıyla sağlanmıştır.

Cornell Üniversitesi'nden David Pimentel'in gösterdiği gibi, bugün Birleşik Devletlerde 270 kalori içeren bir kutu mısır üretip dağıtmak için 2790 kalorilik bir enerji harcanıyor. Sığır eti üretimi günümüzde daha da müthiş bir enerji açığını gerektiriyor: (mısır kutusunda olduğu gibi aynı 270 kaloriyi içeren) 100 gram sığır eti üretmek için 22.000 kalori harcanmakta. Bu üretim biçiminin düşsel niteliği şu olgudan anlaşılabilir: eğer dünyanın geri kalan bölümü de Birleşik Devletlerin tarımına özgü enerji oranlarını kabul etseydi, bilinen bütün petrol rezervleri on bir yıl içinde tüketilirdi. Ya da, bunu biraz değişik bir biçimde şöyle diyelim: az gelişmiş dünya ne denli hızlı sanayileşirse, sanayileşmiş dünya yeni bir üretim biçimini o denli erken geliştirmelidir.

Son Söz ve Kendimle Yaptığım Moral Konuşma

Yakıt devriminden önce, bitkiler ve hayvanlar toplumsal yaşam için kullanılan başlıca enerji kaynağı idiler. Dünya çevresine dağılmış milyonlarca çiftlik ve köylerde bitkiler ve hayvanlar güneşin enerjisini topluyorlar ve onu insanın kullanıp tüketmesi için elverişli biçimlere dönüştürüyorlardı. Rüzgâr ve yüksekten düşen su gibi öteki enerji kaynakları daha az yaygın değillerdi. Despotlar için halkı kendi enerji kaynağından uzaklaştırmanın tek yolu topraktan ya da okyanuslardan yararlanma yolunu halka kapatmaktı. Genellikle, veri iklim koşulları altında bunu gerçekleştirmek son kerte güç ve çok pahalı bir işti. Ama su üzerindeki denetim daha kolay yürütülüyordu. Ve nerede su kontrol edilebiliyorsa, orada bitkiler ve hayvanlar da kontrol edilebiliyordu. Ayrıca, bitkiler ve hayvanlar başlıca enerji kaynakları oldukları için, suyun kontrol edilmesi enerjinin kontrol edilmesi anlamına geliyordu. Bu anlamda hidrolik toplumun despotlukları enerji despotlukları oluyordu - ama bu çok dolaylı ve ilkel bir biçimde yapılıyordu.

Yakıt devrimi enerji despotluğunun daha dolaysız bir biçimi için yolu açmış bulunuyor. Enerjinin toplanıp dağıtılması artık az sayıdaki büroların ve anonim ortaklıkların denetimi altında yapılıyor. Enerji görece az sayıdaki maden ocaklarından ve kuyulardan geliyor. Yüz milyonlarca insan bir kaç vananın döndürülmesiyle ve birkaç şalterin indirilmesiyle teknik olarak bu maden

ocaklarından ve kuyulardan yoksun bırakılabilir, açlıktan öldürülebilir, soğuktan dondurulabilir, karanlığa atılabilir, hareketsiz bırakılabilir.

Sanki bütün bunlar alarm için yeterli neden değilmiş gibi, sanayi ulusları tükenmesi yakın olan kömür ve yakıtın yerini – fosil yakıtlarından çok daha yoğun bir enerji kanağı olan– nükleer gücü kullanarak doldurmaya başlamış bulunuyorlar. Merkezileştirilmiş gözetim ağları ve bilgisayarlar yoluyla bireysel davranışın izlenmesi için gerekli elektronik güç şimdiden elde mevcuttur. Nükleer enerji üretimine geçişin yeni ve sürekli bir despotluk biçimini kurmakta bilgisayarın gücünün kullanılması için en elverişli temel özdeksel (maddi) koşulları tam olarak sağlama olasılığı yüksektir. Biz ancak temel enerji üretim biçimimizi yerel merkezlere dağıtarak - günümüzün enerji üretim sistemini tekelleştiren kartelleri kırarak ve enerji teknolojisinin yerel merkezlere dağıtılmış yeni biçimlerini yaratarak - Avrupa'da siyasal demokrasinin doğmasına yol açmış bulunan ekolojik ve kültürel birliği yeniden kurabiliriz.

Bu durum olası evrimsel eğilimlerin yerine olasılık dışı seçenekleri bilinçle nasıl seçebiliriz sorusunu karşımıza çıkarır. Geçmişi antropolojik açıdan irdeleyince, sanırım şurası açıktır ki insanın toplumsal yaşamının temel dönüşümleri tarihsel katılımcıların bilinçle benimsedikleri ereklere bugüne değin asla uygun düşmemişlerdir. Çocuk öldürümünü ve savaşı band ve köy nüfuslarını düzenlemenin aracı haline getiren süreçler üzerinde bilinçliliğin pek bir etkisi olmadı: kadınlar erkeklere bağımlı oldular; en çok çalışıp en az kazananlar en az çalışıp en çok kazananlar oldular; "büyük sağlayıcılar" büyük inananlar oldular; yenen kurban eti yenmesi yasaklanan et oldu; hayvan kurban edenler vejetaryen oldular; işgücü tasarrufu yapan aygıtlar ağır ve güç işlerin aletleri oldular; sulamaya dayalı tarım hidrolik despotluğun tuzağı oldu.

Bizim atalarımız uyanık davranma, düşünce sahibi olma ve alternatif etkinlik tiplerinin dolaysız maliyet/kazançlarına dayalı kararlar alma anlamında kuşkusuz bizden daha az bi-

linçli değillerdi. Onların bilincinin kültürel evrimin akışını yönlendirmede hiçbir rol oynamadığını söylemek onların olup bitenlerin farkında olmadıkları anlamına gelmez. Ben derim ki onlar üretim biçimlerinin ve nüfusça çoğalmanın kendi tutum ve değerleri üzerindeki etkisinden habersizdiler ve kısa dönemli maliyet/kazançlarıençoklaştırmak üzere alınan kararların uzun dönemli birikimli etkileri hakkında hiçbir bilgileri yoktu. Dünyayı bilinçli bir biçimde değiştirmek için insanın önce dünyanın ne olduğu hakkında bilinçli bir kavrayışa sahip olması gerekir. İnsanların böyle bir kavrayıştan yoksun olmaları acıklı ve kötü bir belirtidir.

Bir kültürel belirlenimci (determinist) olarak, ben bazen insansal değerleri mekanik bir tepke'ye (refleks'e) indirgemekle ve bireyleri önemsiz kuklalar diye tanımlamakla suçlanmaktayım. Bu öğretiler benim kültürel süreçler anlayışıma yabancıdır. Ben şunu ısrarla belirtirim ki bireylerin düşünce ve davranışını her zaman kültürel ve ekolojik baskı ve fırsatlar kanalize etmişlerdir. Birbirini izleyen üretim ve üreme biçimleri geniş ölçüde bu kanalların yapısını belirlemektedir. Nerede üretim biçimi "büyük adam" denilen dağıtımcıları gerektirirse, orada zenginlikleriyle öğünecek ve tüm zenginliğini dağıtıp armağan edecek tutku dolu insanlar yetişecektir. Nerede üretim biçimi "girişimci büyük adamlar"ı gerektirirse, orada zenginlikleriyle öğünecek ve tüm zenginliklerini kendilerine saklayacak tutku dolu insanlar yetişecektir. Soni'nin neden büyük bir şölen verici ya da John D. Rockefeller'in neden büyük bir servet istifçisi olduklarını bildiğimi savlamıyorum. *Hamlet*'i neden şu değil bu bireyin yazdığını da biliyor değilim. Ben tamamıyla bu gibi sorunların sonsuz bir gizem içinde eriyip dağılmaya bırakılmasından yanayım.

Kültürel nedensellik bir başka konudur. Bir çok hümanist ve sanatçılar kültürel evrimin bugüne değin kişisel olmayan bilinçsiz güçlerce biçimlendirilmiş olduğu yolundaki önermeden irkilip geri çekilirler. Geçmişin belirlenmiş niteliği aynı ölçüde belirlenmiş bir geleceğin olasılığı konusunda onların içini korkuyla doldurur. Ama onların korkuları yersizdir. Biz ancak geçmişin

belirlenmiş niteliğinin ayrımına varma yoluyladır ki bilinçsiz ve kişiselsiz (impersonal) güçlere geleceği daha az bağımlı kılmayı umabiliriz. Başka bazı kimseler bir kültür biliminin doğuşunda moral inisiyatifin ölüşünü gördüklerini ileri sürüyorlar. Kendi payıma ben, bugüne değin işlemekte olan yasal süreçlere ilişkin bir zekâ eksikliğinin nasıl olup da üzerinde uygar bir geleceği taşıyacak bir platform olabileceğini anlayamıyorum.Ve bu nedenle ben bir kültür biliminin doğuşunda moral inisiyatifin sona ermesinin başlangıcını görüyor değilim. Tarihsel kendiliğinden oluşun (spontaneity) koruyucuları dikkatli olsunlar: Eğer kültürel evrim süreçleri benim anladığım süreçlerse, o koruyucular başkalarını bu süreçler sanki varolmamışlar gibi düşünüp davranmaya özendirdikleri için moral bir gaflet içindedirler.

Bütün kültürel biçimlerin aynı ölçüde olası olduklarını ve esinlenmiş bir bireyin sırf istenç gücüyle bütün bir kültürel sistemin yörüngesini herhangi bir felsefeye elverişli bir doğrultuda değiştirebileceğini öğretmenin tehlikeli bir yanlış olduğu kanısındayım. Kültürel evrim içinde birbirine yaklaşan ve koşut olan yörüngeler sayıca birbirinden uzaklaşan yörüngelerden daha fazladır. İnsanların büyük çoğunluğu konformisttir. Kültür kuralı ve modeline bireysel başeğişin sayısız olguları içinde tarih kendini yineler ve derin biçimde koşullanmış inanç ve uygulamaların kökten değişmesine gerek duyulan konularda bireysel istençlerin egemen olması seyrek görülür.

Bununla birlikte, benim bu kitapta yazdığım hiçbir şey şu görüşe destek vermez: tarihin amansız yürüyüşü karşısında birey çaresizdir ya da endüstriyel yönetim gücünün yoğunlaşmasına uygun düşen yanıtlar teslimiyet ve umutsuzluktur. Kültürel evrimi yönetmekte olan belirlenimcilik (determinism) hiçbir zaman kapalı bir fiziksel belirlenimcilikle eşdeğerde olmamıştır. Tersine, o bitki ve hayvan türlerinin evrimini açıklayan nedensel ardışıklıkları (sequences) andırır. Geçmişi değerlendirince, Darwin'in doğal ayıklanma ilkesinin kılavuzluğu altında, bilimadamları balıktan sürüngenlere ve kuşlara uzanan nedensel uyarlanmalar zincirini kolaylıkla yeniden meydana getirebilirler. Ama hangi

biyolog ilkel bir köpekbalığına bakarak bir güvercini önceden sezmiş olabilirdi? Hangi biyolog bir ağaç faresine bakarak *Homo Sapiens*'i önceden haber verebilirdi? Endüstriyel üretim biçiminin yoğunlaşması ve Malthus kuramının baskıları üzerindeki teknolojik utku kuşkusuz yeni kültürel biçimlerin evriminin habercisidirler. Bunların neler olacağını ben kesin olarak bilmiyorum, başkaları da bilmiyorlar.

Evrimsel değişmeler önceden tam olarak bilinmediklerinden, dünyada özgür istenç dediğimiz şey için bir yer bulunduğu açıktır. Yürürlükteki düzeni benimsemek, ona direnmek ya da onu değiştirmek için alınan her bireysel karar özel bir evrimsel sonucun ortaya çıkması olasılığı üzerinde değişiklik yapar. Kültürel evrimin akışı sistemsel etkiden asla bağımsız değilse de, bazı anların etkiye ötekilerden daha "açık" bulunmaları olasıdır. Bana kalırsa, bir üretim biçiminin büyüme sınırlarına dayandığı ve yeni bir üretim biçimini kabul etmenin gerekli olduğu anlar etkiye en açık olan anlardır. Böyle bir açılışa (opening) doğru biz hızla ilerliyoruz. Biz ancak onun içinden geçip geriye baktığımız zaman, insanların neden şu yeğlemeyi değil de bu yeğlemeyi yaptığını anlayacağız. Bununla birlikte, geleceğin bir imgesine (vision) kişilikleriyle derinden bağlanmış bulunanlar bekledikleri sonuç şu anda uzak ve olasız görünse bile amaçları doğrultusunda uğraş vermekte tamamıyla haklıdırlar. Sonucu hem şansa hem beceriye dayanan herhangi bir oyunda olduğu gibi, yaşamda da kötü olasılıklara verilecek ussal yanıt daha da çok çalışmaktır.

Başvuru Kaynakları Göndermeler ve Notlar

Ben alternatif paradigmalara ilişkin genel felsefel ve bilimsel öncüllerimi açıklamak üzere (Harris, 1979)* daha teknik bir kitap hazırlıyorum. Daha önceki bir çalışmam (Harris, 1968) 1960'lara değin kültürel materyalizmin gelişiminin öyküsünü anlatır. Bu kitabın özgün teması –kültürel evrim'in yoğun üretimle ve çevre tüketimleriyle ilgilendirilmesi– Michael Harner'in (1970) kuramsal düşüncesine yakın benzerlik gösterir. Yoğun üretim ile kültürel evrim arasındaki ilişkiyi benden önce vurgulayan bilginler şunlardır: Ester Boserup (1965), Robert Carneiro (1970), Brian Spooner (1972), Philip Smith (1972), Colin Renfrew (1974), Richard Wilkinson (1973), M.N. Cohen (1975) ve Malcolm Webb (1975). Tanımlama, vurgulama ve kapsamla ilgili büyük farklılıklar benim kendi yaklaşımımı bütün bu öncellerin yaklaşımından ayırır. Bununla birlikte, anılan yazarların herhangi biri ya da tümü benim yazdıklarımda kendilerine ait olduğunu ileri sürebilecekleri bir kuram'ın aynen yinelendiğini görüyorlarsa kuramın formülleştirilmesinde önceliğin kendilerine ait bulunduğunu doğrulamaktan mutlu olurum. Kültürel farklılıklar ve benzerliklere genel bir bakış için benim ders kitabıma bakınız (Harris, 1974).

* Tam bilgi için bibliyografyada yazar ve tarih sözcükleri altındaki kayıt'a bakınız.

Çağımızın avcı-toplayıcılarının bir betim'i için Lee ve De Vore'ye (1968) ve Bicchieri'ye (1972) bakınız. Geçimliği aşan artı kuramı için bkz. Steward (1955) ve Service (1968). Yukarı paleolitik'in başarıları için bkz. Prideaux (1973) ve Marshack (1972). Marshall Sahlins (1972) avcı-toplayıcıların "ilk bolluk toplumu" olduklarını söyler. Buz çağı ekolojisi ile kültür arasındaki ilişki için bkz. Butzer (1971). Çalışma modelleri hakkında bkz. Lee (1968, 1969), Johnson (1975) ve Edmondson (1976); Mehinacu'lar için bkz. Gregor (1969). Avcı-toplayıcıların tarıma ön uyarlanmaları Cohen (1975, s. 82 ff) tarafından tartışılıyor. Avcı-toplayıcı yoğunluk verileri için bkz. Kroeber (1939), Lee (1968) ve David (1973). Taş çağında demografi, hastalık ve sağlık konusunda bkz. Hassan (1973, 1975), Cockburn (1971), Wood (1975), Armelagos ve McArdle (1975), Black (1975), Livingstone (1968), Dumond (1975), Boyd (1972), Howell (baskıda), Birdsell (1968, 1972) ve Coale (1974). Düşükler ve mekanik ve kimyasal yoldan gebeliği önleyiciler üzerine bkz. Devereux (1955) ve Nurge (1975). Yaşlıların öldürülmesi üzerine bkz. Hoebel (1954, s. 76-79) ve Warner (1937). Çocuk öldürümü için bkz. Dickeman (1975 a), Balikci (1967), Chagnon (1968) ve Freeman (1971). Bebeklerin taşınmaları üzerine bkz. Lee (1972). Emzirme yöntemi için bkz. Frisch and McArthur (1974), Frisch (1975), Kolata (1974), Van-Ginneken (1974) ve Divale ve Harris (1976).

Tarımın Kökeni

Arkeologların büyük çoğunluğu Doğu Akdeniz ülkeleri (Levant), Mısır, Anadolu ve Mezopotamyayı Yakın Doğu olarak belirtirler. Bu bölgeyi anlatmak üzere ben jeopolitik kullanıma uygun olarak "Orta Doğu" terimini kullandım. Çöpçülük hakkında bkz. Shipman ve Phillips - Conroy (1977) ve Brain (baskıda). Buzul dönemi sonrası için bkz. Butzer (1971, 1975) ve Flannery (1969). Yeni Dünya'nın pleistosen megafauna sorunu için bkz. MacNeish

(baskıda); alıntı Mosimann ve Martin'den (1975, s. 308). *Eski Tehuacán'da Enerji ve Kültür* adlı çalışmasının taslağını kullanmama izin verdiği için Richard MacNeish'e minnettarım. Ayrıca bkz. MacNeish (1972) ve Peabody Arkeoloji Müzesinin Tehuacán Vadisi Projesi raporları. Erken Ortadoğu evcilleştirmeleri konusunda dayandığım kaynaklar: Flannery (1973), David Harris (baskıda), Harlan (baskıda), Zohary ve Hopf (1973), Ducos (1969) ve Chaplin (1969). Flannery (1973, s. 284) gizemli değişmeler olduğuna inanır. Neolithic nüfus artış hızları için bkz. Carneiro ve Hilse (1966), Smith ve Young (1972) ve Butzer (1976). And dağları hayvanlarının evcilleştirilmeleri için bkz. Pires-Ferreira et al. (1976). Pirinç, kök ürünleri ve ağaç ürünlerini içeren tarımın Güneydoğu Asya'da bağımsız olarak ortaya çıkmış olabileceğinin ayrımındayım. Eğer durum böyle ise, benim kullanmakta olduğum özgün modelin üzerinde biraz değişiklik yapılması gerekecek – ama modelin terkedilmesi gerekmeyecektir. Bkz. Solheim (1970), Vishnu-Mittre (baskıda), Harlan (baskıda), David Harris (baskıda). Çin bağımsız bir tarım kökeni olarak olası görünüyor, ama bu durum eğer kanıtlanırsa modele güç kazandıracaktır.

Savaşın Kökeni

Barışçıl kültürler için bkz. Lesser (1968); şiddetin arkeolojisi üzerine bkz. Roper (1969, 1975). Avcı-toplayıcı savaşı için bkz. Divale (1972). Savaş antropolojisi için bkz. Fried et al. (1968) ve Nettleship et al. (1975). Tiwi'ler Hart ve Pilling (1960) tarafından; Murngin'ler Warner tarafından (1930); Dani'ler Heider (1972) tarafından betimlenmişlerdir. Savaşın toplumsal dayanışma işlevi için bkz. Wright(1965) ve Wedgwood (1930). *Oyun olarak savaş* için bkz. Lowie (1954). Robert Andrey *İnsan doğası olarak savaş*'ın popüler savunucusudur. Bu tutumun kapsamlı bir eleştirisi ve çürütülmesi için bkz. Montagu (1976). Dağıtım sonuçları için bkz. Vayda (1961, 1971). Bu alıntı Birdsell'dendir (1972, s. 357-58). Modern savaşın nüfus üzerindeki etkileri için bkz. Li-

vingstone (1968). Savaş ile kız çocukların öldürülmesi arasındaki bağlantılara ilişkin kanıtlar için bkz. Divale ve Harris (1976). Üretimde kadınların rolü için bkz. Morren (1974) ve Lee (1969).

Protein'ler ve Yabanıl İnsanlar

Alıntı'lar Chagnon'dandır (1974, s. 127, 194-195).Yerleşmenin boyutu için bkz. Lathrap (1973) ve Meggers (1971). Cinsellik oranları için bkz. Chagnon (1973, s. 135), Lizot (1971) ve Smole (1976). Kadınlar için savaşa ilişkin alıntı Chagnon'dan (1968 b, s. 151); çevre köylerine ilişkin alıntı (1968 b, s. 114). Sonraki alıntı Lizot'dan (1971, s. 34-35). Bkz. Neel ve Weiss (1975) ve Chagnon (1975). Yanomamo'ların Avrupalılarla ilişkilerinin tarihi için bkz. Smole (1976). Daha önceki alıntı Chagnon'dan (1968, s. 33). Tropikal ormanda hayvansal protein tartışması için Daniel Gross'a (1975), Eric Ross'a (1976) ve Jane Ross'a (1971) çok minnettarım. Birleşik Devletler'in hayvansal proteini için dayandığım kaynak Pimentel et al. (1975, s. 754). Alıntı Smole'dan (1976, s. 175). Helena Valero'nun öyküsü Biocca'dadır (1970). Ayrıca bkz. Siskind (1973).

Erkek Egemenliğinin ve Oedipus Kompleksinin Kökeni

Mezar'dan çıkarma için bkz. Reed (1975). Kadınların bağımlılığının aşırı biçimde vurgulanmakta olduğunu gösterme girişimleri için bkz. Friedl (1967), Sweet (1967), Lamphere (1975), Hoffer (1975) ve Reiter (1975). Erkek anlayışsızlıklarına saldırılar için bkz. Kaberry (1970) ve Linton (1973). Murdock'dan alınan istatistikler *Etnografik Atlas*'ın kompüter delgi kart uyarlamasıyla ilgilidir. Ayrıca bkz. Murdock (1967). Murdock (1949) hısımlık ve evlilik üzerine standart bir çalışmadır. Nagovisi üzerine bkz. Nash (1974). "Çeyiz" deyimi bazen bir kadının evliliğinde kalıt olarak kendisine verilen akrabalık payına da uygulanır. Buna çeyiz değil de beklenen kalıt adı verilmelidir.

Bkz. Lévi-Strauss (1969). Asimetrik kurumlar üzerine daha çok bilgi için Rosaldo ve Lamphere (1974) ve Friedl'a (1975) girişe bakınız. Iroquois savaşı için ben Scheele (1950) ve Morgan'a (1962) dayandım. Anaerkil yerleşim ve dış savaş için bkz. Divale (1975) ve Divale et al. (1976). Iroquois evliliğine ilişkin alıntı Morgan'dan (1962, s. 325). Iroquois kadınları üzerine bkz. Brown (1975). Pastoralism üzerine bkz. Salzman (1971). Serüvenci feminist alıntısını yapan Scheele'dir (1950,s. 48). Sonraki alıntı Morgan'dan (1962, s. 324). Sonraki alıntı Brown'dan (1975, s. 240-41). Oedipus kompleksi üzerine bkz. Hall ve Lindzey (1967), Barnouw (1973) ve Malinowski (1927). Freud'çuluğun tersyüz edilmiş nedensel önceliklerinin iyi bir örneği için bkz. Walsh ve Scandalis (1975).

İlk Devletlerin Kökeni

Devletin kökenini irdeleyerek yaptıkları uzun-dönemli yardımları için Morton Fried'a (özellikle bkz. Fried, 1967) ve Barbara Price'a (özellikle Price, 1977) minnettarım. İçinde ilk devletlerin gelişmiş olabilecekleri bölgelere ilişkin bir tartışma için bkz. Webb (1975). Bir değiştokuş biçimi olarak yeniden dağıtım ilk kez iktisatçı Karl Polanyi tarafından tanımlanmış ve Polanyi et al. tarafından da antropolojiye sokulmuştur (1957). Yeniden dağıtım ilé toplumsal katmanlaşma arasındaki bağlantı ilk kez Marshall Sahlins (1958) tarafından ileri sürülmüştür (1958). *Mumi*'lere ilişkin alıntılar için bkz. Oliver (1955, s. 439, 411, 399, 421). Kaoka'nın "büyük adamlar"ı için bkz. Hogbin(1964). Trobriander'ler hakkında bkz. Malinowski (1920, 1922, 1935) ve Uberoi (1962). Cherokee ve Avrupa "henge"* kültürleri arasındaki karşılaştırmalar için bkz. Renfrew (1973). Bunyoro'ya ilişkin alıntılar Beattie'den (1960,s. 34, 36). Benim ilk devletlerin evrimine ilişkin senaryom Carneiro'ya (1970) dayanır ama ekolojik çev-

* Henge: Britanya ve İrlanda'da bir parmaklıkla ya da hendekle çevrili tarihöncesi anıt. (ç.n.)

reye bir seçenek olarak "toplumsal" çevreyi almayı reddeder. Webb'in (1975) senaryosu benimkine en yakın olanıdır. Nüfus kestirimleri için bkz. Butzer (1976) ve Sanders (1972). Anaerkil soy tartışması için bkz. Briffault (1963). "Tombul hanımlar" için bkz. Renfrew (1973).

Orta Amerika'nın Kolomb-Öncesi Devletleri

Romantik yaklaşım örnekleri için bkz. Morley ve Brainerd (1956), Thompson (1954), Coe (1968) ve Coverrubias (1957). Orta Amerika'nın tarihöncesine ilişkin temel olgular için Willey'den (1966) ve Weaver'den (1972) yararlandım. William Sanders ve Barbara Price (1968) tarafından önerilen sentezden yararlanmasaydım ben ekolojik yorumlarımı yapamazdım. Bkz. Grenes-Ravitz ve Coleman (1966) ve Hammond (1974). Maya nüfus kestirimleri için bkz. Haviland (1969), Sanders (1972) ve Cook (1972). Maya'nın tecim kuramı için bkz. Rathje (1971) ve bunun reddi için bkz. Price (1977). Lundell'in (1937) Petén'e ilişkin incelemesi hâlâ varolanların en iyisidir. En erken Maya yerleşimleri için bkz. Gifford (1972) ve Grove et al. (1976). Kes-ve-yak için bkz. Cowgill (1962), Boserup (1965), Meggers et al. (1973) ve Conklin (1963). Ormanları tüketen insanlar için bkz. Condominas (1957). Bkz. Puleston (1974), Turner (1974) ve Cook (1972). Breadnut ağaçları için bkz. Puleston ve Puleston (1971). Bkz. Mathenay (1976). Maya'nın yıkılışı için bkz. Culbert (1973). Teotihuacán'ın yükselişi için bkz. Sanders (1972) ve Sanders ve Price (1968). Bkz. Milton (1973) ama onun çevrebilimcilere yaptığı isterik saldırıyı bilmezlikten geliniz. *Chinampa*'lar için bkz. Palerm (1967). Mexico Vadisindeki demografik modeller için bkz. Parsons ve Blanton (1969).

Yamyam Krallık

Aztec yamyamlığının bulgulanmasının (ya da yeniden bulgulanmasının) ve benim bu bölümde Aztec yamyamlığı için sundu-

ğum açıklamanın onuruna (ya da suçluluğuna) müstahak olan tek kişi Michael Harner'dir. Bkz. Harner (1975, 1977 a, b). Bununla birlikte, belli başlı kaynakları, özellikle Diaz'ı (1956, s. 217-20). De Sahagún'u (1950, s. 4, 589), Durán'ı (1964, s. 121) ve Tápia'yı (1971) bağımsız olarak inceledim. Iroquois'ların yürek-yemeleri için bkz. Scheele (1950, s. 101). Colomb-öncesi yamyamlık için bkz. Flinn et al. (1976). Staden'in öyküsünün bir özeti için bkz. Métraux (1945). Cizvit misyoneri Thwaites'deki Le Mercier idi (1959, Vol. 13, s. 59-79). Bkz. Sagan (1974). İnsan vücudundaki direnç için bk. Dornstreich ve Morren (1974). Bkz. Cook (1946), Diaz (1965, s. 119), Tápia (1971, s. 583), Soustelle (1962, s. 101), Cook (1946, s. 283), De Sahagún (1950, s. 24, 29) ve Durán (1964, s. 122)

Merhamet Peygamberi

Eski Dünya'daki yamyamlık incelemeleri için bkz. Tannahill (1975) ve Sagan (1974). Hastings'in (1921) *Din ve Ahlâk Ansiklopedisi*'ndeki insan kurban etmeye değgin özet açıklamalardan yararlandım. Ayrıca bkz. Lévi (1966), Rosengarten (1966) ve Yerkes 1952). "Kesilmiş baş tutkusu" için bkz. Piggott (1965, s. 230); Druid'ler için bkz. Piggott (1975). Bkz. Gelb (1973). Alıntılar Hastings'den (1921). Bkz. W. Smith (1956), Schneider (1957) ve Dyson-Hudson ve Dyson-Hudson (1969). Alıntı Smith'den (1956). Harris'deki (1974) son akşam yemeğini çevreleyen olaylar hakkında benim anlattıklarıma bakınız. "Aşağılık" hayvanlar için bkz. Tannahill (1975,s. 84). Hammurabi'nin sözleri Driver ve Miles'dan (1955, s. 7-13). Bkz. Mencius (1970, s. 483, 135-36). Inca'lar hakkında bkz. Rowe (1947) ve Mason (1957). Bkz. Pires-Ferreira (1976).

Et'in Yasaklanması

Hayvanlara karşı bitkilerin verimliliğine ilişkin veriler Ulusal Araştırma Konseyi'nden (National Research Concil) (1975, s. III ff) alınmıştır. Protein'in besleyici rolüne değgin tartışma

için bkz. Taylor ve Pye (1966) ve FAO/WHO (1973). Domuz'un verimliliği ve fizyolojisi için bkz. Ulusal Araştırma Konseyi (1975), Pond ve Manes (1974) ve Mount (1968). Evcilleştirilmiş domuzun arkeolojik kanıtları için bkz. Epstein (1971, Vol. 2, s. 349-50), Ducos (1969) ve Zeuner (1963). Avlanmış hayvanlara ilişkin tabuların genel kuramı için bkz. E. Ross (1976). Yoğun üretimin Orta Doğu üzerindeki çevresel etkisi için bkz. Zeuner (1963,s. 134-35), Whyte (1961, s. 69-76) ve Reinfenberg (1955). Domuz kuramının eleştirisi için bkz. Alland (1974, s. 67). Mısır'daki domuz için bkz. Epstein (1971, s. 342). Mezopotamya'daki domuz için bkz. Epstein (1971, s. 354) ve Hawkes (1973, s. 101). Lığ (alüvyon) ve tuz sorunu hakkında bkz. Whyte (1971) ve Jacobsen ve Adams (1958). Erken Mezopotamya'daki yoğunlaşma için bkz. Young (1972).

Kutsal İneğin Kökeni

Bkz. Allchin (1968, s. 321), Allchin ve Allchin (1968, s. 114, 259), Hawkes (1973), Marshall (1931) ve Thapar (1966).Bkz. Prakash (1961, s. 15, 16) ve Bose (1961, s. 109). Kembriç'in Hindistan Tarihi (The Cambridge History of India) standart bir kaynaktır. Gupta dönemi için bkz. Prakash (1961, s. 175-76) ve Maitz (1957, s. 94-95). Tarihsel demografi için bkz. Davis (1951), Spengler (1971) ve Nath (1929). Ormansızlaştırma ve Mahabbarata kuraklığı için bkz. Bose (1961, s. 131 ff). Hindistan'da sığırların kültürel ekolojisi hakkında bkz. M. Harris (1974, 1971, 1966), Raj (1971, 1969), Heston (1971), Dandekar (1969), Odend'hal (1972) ve Hindistan Elçiliği (1975). Bkz Gandhi (1954). Lactase (bir bağırsak enzimi ve bazı mayalar, ç.n.) tartışması için bkz. Harrison (1975). Bkz. Gandhi (1954). Lactase tartışması için bkz. Harrison (1975). Hint ve Çin ekosistemlerinin karşılaştırılması için bkz. Buck (1964), Raj (1969), Singh (1971), Gavan ve Dixon (1975), Shen (1951, s. 290), Phillips (1945) ve Sprague (1975). Mao alıntısı Raj'dan (1971, s. 717). Modern Ganj Vadisi için bkz. Varma (1967).

Dünya nüfus eğilimleri için bkz. Spengler (1974). Bkz. David (1951), Butzer (1976) ve Bielenstein (1947). Bu bölümün geriye kalanında Karl Wittfogel'in *Doğu Despotizmi*'nden geniş ölçüde yararlandım. Ayrıca bkz. Wittfogel (1931, 1960, 1970, 1972). Marx alıntısı "Hindistan'da Britanya Egemenliği" adlı makaleden (New York Daily Tribune, 1853). Bkz. Wittfogel (1972, s. 62). Bkz. Adams (1966, s. 68) ve Butzer (1976). Perkins (1968) aynı hatayı Çin konusunda yapıyor. Sarı Irmak taşkınları için bkz. Bielenstein (1947). Sinolog-antropolog-meslektaş-dost Myron Cohen'in öğüt ve eleştirisi için minnettarım. Hidrolik kuramın araştırma üzerindeki etkisinin incelenmesi için bkz. Wittfogel (1972) ve Ulmen (1975). Ayrıca bkz. M. Harris (1968) ve Price (1971). Hidrolik kuramın açıklığa kavuşturulması için bkz. Mitchell (1973). Tehuacán'daki sulama için bkz. Woodburgy ve Neely (1972).

Kapitalizmin Kökeni

Bkz. Piggott (1965, s. 229, 235, 140). Roma için bkz. Africa (1974). Bkz. Bloch (1961, 1966). Bkz. Wittfogel (1957, s. 44). Avrupa ortaçağ demografi ve ekonomisi için bkz. Wolf (1966, s. 30 ff) ve Van Bath (1963). Saban'ın tarihi için bkz. Wailes (1972). Bkz. Wallerstein (1975, s. 20) ve Lopez (1974). "Feodalizmin bunalımı" için bkz. Wallerstein (1975, s. 21 ff) ve Postan (1972). Bkz. Wilkinson (1973, s. 76-77). Çocuk öldürümleri hakkında bkz. Russel (1948), Kellum (1974), Langer (1974), Trexler (1973 a, b), Shorter (1975, s. 168 ff) ve Dickeman (1975). Büyücülük, messianism ve köylü ayaklanmaları, 1300-1500, için bkz. M. Harris (1974). Kara Veba ile feodalizmin çevresel bunalımı arasındaki ilişki için bkz. Russel ve Russel (1973). Ayrıca Nohl (1961). Çin teknoloisi için bkz. Needham (1970), Needham ve Ling (1959), Elvin (1974) ve Wittfogel (1957, s. 78, 329).

Wilkinson (1973, s. 76 ff, s. 112 ff). Avrupa'da yaşama koşulları için bkz. Braudel (1972, 1973), Engels (1958), Eden (1928), Pinchbeck (1969), Polanyi (1944) ve Langer (1972, s. 96, 98). İsveç'te ölüm oranı ve demografik geçiş için bkz. Llewellyn-Jones (1974). Ayrıca Ehrlich ve Ehrlich (1970) ve Ford ve Delong (1970). Onsekizinci yüzyılda ölüm oranındaki düşüş için bkz. Langer (1963) ve Glass ve Eversley (1965). Bkz. White (1973, 1975). Ev sanayileri için bkz. Landes (1966). Suç istatistikleri Rusche ve Kircheimer'den (1939) alınmıştır. Malthus'cülerin toplumsal koşulları için bkz. Holgar (1975) ve Beales (1959). Marx-Malthus çatışması için bkz. Meek (1971). Gebelikten korunmanın tarihi için bkz. Himes (1963) ve Llewellyn-Jones (1974). Doğurganlığın düşmesi için bkz. Banks (1953) ve Coale (1969). Çocuk yetiştirmenin artan maliyetlerinin doruğa çıkan etkileri ve kestirimleri için bkz. Minge-Kalman (1977). Kömür ve petrol tüketimi için bkz. National Petroleum Council (1973), Penner ve Icerman (1974), Hubert (1976) ve Commener (1976). Besin'in "oilification"u için bkz. M. Harris (1973), Jennings (1976), Wade (1973), Pimentel et al. (1973, 1975), Pimentel (1976), Borgstrom (1973), Steinhart ve Steinhart (1974) ve Leach (1975).

Bibliyografya

Adams, Robert McC., 1966
The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico. (Kent Toplumunun Evrimi: Erken Mezopotamya ve İspanyaöncesi Mexico). Chicago: Aldine.
Africa, Thomas W., 1974
The Immense Majesty: A History of Rome and the Roman Empire. (Engin Görkem: Roma'nın ve Roma İmparatorluğunun Tarihi). New York: Thomas Y. Crowell.
Alland, Alexander, 1974
"Adaptation" (Uyarlanma). Annual Review of Anthropology, 4: 59-73.
Allchin, Bridget and Raymond Allchin, 1968
The Birth of Indian Civilization (Hint Uygarlığının Doğuşu). Baltimore: Penguin.
Allchin, F.R., 1968
"Early Domestic Animals in India and Pakistan". (Hindistan ve Pakistan'da İlk Evcil Hayvanlar). Ucko ve Dimbleby (eds.), s. 317-21.
Angel, J. Lawrence, 1975
"Paleoecology, Paleodemography and Health". (Eski-

zamanekolojisi, Eskizamandemografisi ve Sağlık). Polgar (ed.) s. 167-90.

Armelagos, George and Allan McArdle, 1975
"Population, Disease, and Evolution". (Nüfus, Hastalık ve Evrim) American Antiquity 40, 2: 1-10.

Balikci, Asen, 1967
"Female Infanticide on the Arctic Coast". (Kuzey Kutbu Kıyılarında Kız Çocuğu Öldürmeleri) Man 2: 615-25.

Banks, J.A., 1953
Prosperity and Parenthood. (Gönenç ve Anababalık) London: Routledge.

Barnouw, Victor, 1973
Culture and Personality (Kültür ve Kişilik) Homewood, III.: Dorsey Press.

Beales, H.L., 1959
"The Historical Context of the Essay on Population". (Nüfus Üzerine Denemenin Tarihsel Bağlamı) Bkz. D.V. Glass, ed., Introduction to Malthus (Malthus'a Giriş), s. 1-24. London: Frank Case.

Beattie, John, 1960
Bunyoro: An African Kingdom (Bunyoro: Bir Afrika Krallığı). New York: Holt, Rinehart & Winston.

Bicchieri, M.G. (ed.), 1972
Hunters and Gatherers Today (Avcılar ve Bugünkü Toplayıcılar). New York. Holt, Rineharts & Winston.

Bielenstein, Hans, 1947
"The Census of China During the Period 2-742 A.D." Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities 19:125-65 (İ.S. 2-742 Döneminde Çin'in Nüfus Sayımı. Uzak Doğu Eski Zamanlar Müzesi Bülteni 19: 125-65).

Biocca, Ettore, 1970
Yanomama: The Narrative of a White Girl Kidnaped by Amazonian Indians (Yanomama: Amazon Hintlileri Tarafından Kaçırılan Beyaz Bir Kızın Anlattıkları). New York: Dutton.

Birdsell, Joseph, 1968
"Some Predictions for the Pleistocene Based on Equilibrium Systems Among Recent Hunter-Gatherers". (Son Zamanların Avcı-Toplayıcıları Arasındaki Denge Sistemlerine Dayalı Bazı Pleistocene Öngörüleri). Bkz. Lee ve De Vore (eds.), s. 229-49.
1972
Human Evolution: An Introduction to the New Physical Anthropology. (İnsanın Evrimi: Yeni Fiziksel Antropolojiye Bir Giriş). Chicago: Rand McNally.
Black, Francis, 1975
"Infectious Diseases in Primitive Societies". (İlkel Toplumlarda Bulaşıcı Hastalıklar) Science 187: 515-18.
Bloch, Marc, 1961
Feudal Society (Feodal Toplum). Chicago: University of Chicago Press.
1966
"The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions". (Bağımlı Tarımın Ortaya Çıkışı ve Derebeysel Kurumlar). Bkz. M.M. Postan, ed., The Agrarian Life of the Middle Ages (Ortaçağların Tarımsal Yaşamı) s. 235-90. London: Cambridge University Press.
Borgstrom, Georg, 1973
The Food and People Dilemma (Besin ve İnsanlar İkilemi). North Scituate, Mass.: Duxbury Press.
Bose, A.N., 1961
Social and Rural Economy of Norther India, 600 B.C.-200 A.D. (İ.Ö. 600-İ.S. 200, Kuzey Hindistan'ın Toplumsal ve Kırsal Ekonomisi). Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay.
Boserup, E. 1965
The Conditions of Agricultural Growth (Tarımsal Büyümenin Koşulları). Chicago: Aldine.
Boyd, R., 1972
"Urbanization, Morbidity, and Natality". (Kentleşme,

Hastalanma Oranı ve Doğum Oranı) Bkz. Ucko, Dimbleby, and Tringham (eds.), s. 345-52.

Brain, C.K., (baskıda)
"Some Aspects of he South African Australopithecine Sites and Their Bone Accumulations". (Güney Afrika'nın Australopithecine Yerlerinin ve Bunların Kemik Birikimlerinin Bazı Yönleri.) Bkz. C. Jolly, ed., Early Man in Africa (Afrika'nın İlkel İnsanı). London: Duckworth.

Braudel, Fernand, 1973
Capitalism and Material Life 1400-1800. (Kapitalizm ve Özdeksel Yaşam 1400-1800). New York: Harper & Row.

1972
The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II (Philip II Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası). New York: Harper and Row.

Briffault, Robert, 1963
The Mothers (Anneler). New York: Grosset & Dunlap.

Brown, Judith, 1975
"Iroquois Women: An Ethnohistoric Note". (Iroquois Kadınları: Bir Etnotarihsel Not). Bkz. Reiter (ed.), s. 235-51.

Buck, John, 1964 (1937)
Land Utilization in China (Çin'de Toprak Kullanımı). New York: Praeger (Vol. 1), Vol. 2 (Statistics) ve Vol. 3 (Atlas). Chicago: University of Chicago Press.

Butzer, Karl, 1971
Environment and Archeology: An Ecological Approach to Prehistory (Çevre ve Arkeoloji: Tarihöncesine Ekolojik Bir Yaklaşım). Chicago: Aldine.

1975
"Patterns of Environmental Change in the Near East During Late Pleistocene and Early Holocene Times". (Geç Pleistocene ve Erken Holocene Zamanlarında Yakın Doğu'da Çevresel Değişme Modelleri). Bkz. Fred Wendorf

ve A. Marks, eds. Problems in Prehistory: North Africa and the Levant (Tarihöncesi Sorunları: Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz Ülkeleri), s. 389-411, Dallas: Souther Methodist University.

1976

Early Hydraulic Civilization in Egypt: A Study in Cultural Ecology (Mısır'da Erken Hidrolik Uygarlığı: Bir Kültürel Ekoloji İncelemesi). Chicago: University of Chicago Press.

1923-1927

Cambridge History of India (Cambridge'in Hindistan Tarihi). Cambridge: Cambridge University Press.

Carneiro, Robert, 1970

"A Theory of the Origin of the State". (Devletin Kökenine Değgin Bir Kuram). Science 169:733-38.

Carneiro, Robert and D. Hilse, 1966

"On Determining the Probable Rate of Population Growth During the Neolithic". (Neolithic Dönemdeki Nüfus Artışının Olası Hızını Belirleme Üzerine). American Anthropologist 68: 177 : 81.

Chagnon, Napoleón, 1968 a

Yanomamö: The Fierce People (Yanomamö: Yabanıl İnsanlar). New York: Holt, Rinehart & Winston.

1968 b

"Yanomamö Social Organization and Warfare". (Yanomamö Toplumsal Örgütlenmesi ve Savaşı". Bkz. Fried, Harris ve Murphy (eds.), s. 109-59.

1974

Studying the Yanomamö (Yanomamö İncelemesi). New York: Holt, Rinehart & Winston.

1975

"Genealogy, Solidarity, and Relatedness: Limits to Local Group Size and Patterns of Fissioning in an Expanding Population". (Soy İncelemesi, Dayanışma ve Hısımlık: Yerel Grup Boyutunun ve Genişleyen Bir Nüfusun Bölün-

me Modellerinin Sınırları). Yearbook of Physical Anthropology 19: 95-110.

Chaplin, Raymond, 1969

"The Use of Non-morphological Criteria in the Study of Animal Domestication from Bones Found on Archaelogical Sites". (Arkeolojik Yörelerde Bulunan Kemiklere Göre Hayvan Evcilleştirmenin İncelemesinde Morfolojik Olmayan Ölçütlerin Kullanılması). Bkz. Ucko ve Dimbleby (eds.), s. 231-46.

Coale, Ansley, 1970

"The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II". (Fransız İhtilâlinden II. Dünya Savaşına Değin Avrupa'da Doğurganlığın Azalışı). Bkz. S.J. Behrman, L. Corsa ve R. Freedman, eds., Fertility and Family Planning: A World View (Doğurganlık ve Aile Planlaması: Bir Dünya Görüşü). Ann Arbor: University of Michigan Press.

1974

"The History of Human Population" (İnsan Nüfusunun Tarihi). Scientific American 231: 41-51 (September).

Cockburn, T.A., 1971

"Infectious Diseases in Ancient Populations". (Eski Topluluklarda Bulaşıcı Hastalıklar) Current Anthropology 12: 45-62.

Coe, Michael, 1968

America's First Civilization: Discovering the Olmec. (Amerika'nın İlk Uygarlığı: Olmec'in Bulunuşu). New York: American Heritage

Cohen, Mark N., 1975

"Population Pressure and the Origins of Agriculture". (Nüfus Baskısı ve Tarımın Kökenleri). Bkz. Polgar (ed.), s. 79-121.

Commoner, Barry, 1976

The Poverty of Power: Energy and the Economic Crisis (İktidarın Yoksulluğu: Enerji ve Ekonomik Bunalım).

New York: Alfred A. Knopf.
Condominas, George, 1957
Nous avons mangé la forêt de la Pérre-Genie Goo (Biz Pérre-Genie Goo ormanını yedik) Paris: Plon.
Conklin, Harold, 1963
The Study of Shifting Cultivation (Tarımı Değiştirmenin İncelenmesi). Washington: Pan american Union.
Cook, Sherburne, 1946
"Human Sacrifice and Warfare as Factors in the Demography of Pre-Colonial Mexico." (Sömürge-öncesi Meksika Demografisinde İnsan Kurban Etme ve Savaş Faktörleri) Human Biology 18: 81-102.
1972
Prehistoric Demography (Tarih-öncesi Demografi). Reading (Mass): Addison-Wesley.
Coverrubias, Miguel, 1957
Indian Art of Mexico and Central America. (Meksika'nın Hint Sanatı ve Orta Amerika). New York: Alfred A. Knopf.
Cowgill, Ursula, 1962
"An Agricultural Study of the Southern Maya Lowlands". (Güney Maya Ovalarının Tarım Yönünden İncelenmesi). American Anthropologist 64: 273-86.
Culbert, T.P. (ed) 1973
The Classic Maya Collapse (Klasik Maya Yıkılım'ı). Albuquerque: University of New Mexico Press.
Dandekar, V.M., 1969
"Cow Dung Models" (İnek Gübresi Modelleri.) Economic and Political Weekly (Bombay) 2: 1267-71 (August).
David, Nicholas, 1973
"On Upper Paleolithic Society, Ecology and Technological Change". (Yukarı Paleoilitik Toplum, Ekoloji ve Teknolojik Değişme Üzerine." Bkz. Renfrew (ed.), s. 275-303.
Davis, Kingsley, 1951
The Population of India and Pakistan (Hindistan ve Pa-

kistan'ın Nüfusu). Princeton: Princeton University Press.
De Sahagún, Bernadino, 1950-63
General History of the Things of New Spain (Yeni İspanya'nın Nesnelerinin Genel Tarihi) Santa Fe, N.M.; School of American Research.
Deveureux, George, 1955
A. Study of Abortion in Primitive Societies (İlkel Toplumlarda Çocuk Düşürmenin İncelenmesi) New York: Julian Press.
Diaz, Bernal, 1956
The Discovery of Conquest of Mexico 1517-1521. (Meksika'nın Fethinin Meydana Çıkarılması 1517-1521). New York: Farrar, Strauss & Giroux.
Dickeman, Mildred, 1975 a
"Demographic Consequences of Infanticide in Man". (Çocuk Öldürümlerinin İnsan Türündeki Demografik Sonuçları.) Annual Rewiew of Ecology and Systematics 6: 100-37.
1975 b
"Female Infanticide and Hypergyny: A Neglected Relationship". Paper presented at the meeting of the American Anthropological Association, San Francisco (Kız Çocuğu Öldürümleri ve Hypergyny: Savsanmış Bir İlişki". Amerikan Antropoloji Derneğinin toplantısında sunulan çalışma, San Francisco.)
Divale, William, 1972
"Systematic Population Control in the Middle and Upper Paleolithic". (Orta ve Yukarı Paleolitik'de Sistemli Nüfus Kontrolu) World Archaeology 42, 2: 222-41.
1975
"An Explanation for Matrilocal Residence". (Anaerkil Konut için Bir Açıklama). Bkz. Raphael (ed.), s. 99-108.
Divale, W.T., Chamberis ve D. Gangloff, 1976
"War, Peace and Marital Residence in Pre-Industrial Societies". (Sanayi-öncesi Toplumlarda Savaş, Barış ve

Evliliğin Konutu.) Journal of Conflict Resolution 20: 57-78.
Divale, William and M. Harris, 1976
"Population, Warfare, and the Male Supremacist Complex." (Nüfus, Savaş ve Erkek Üstünlük Kompleksi) American Anthropologist 78: 521-38.
Dornstreich, Mark and G. Morren, 1974
"Does New Guinea Cannibalism Have Nutritional Value?" (Yeni Gine Yamyamlığının Beslensel Değeri Var mı?) Human Ecology 2: 1-12.
Driver, G.R. and J.C. Miles (eds.), 1955
The Babylonian Laws, Vol. 2 (Babil Yasaları, Vol. 2) Oxford: Clarendon Press.
Ducos, P., 1969
"Methodology and Results of the Study of the Earliest Domesticated Animals in the Near East (Palestine)." (Yöntem Bilim ve Yakın Doğuda En Erken Evcilleştirilmiş Hayvanların İncelenmesinin Sonuçları) Bkz. Ucko ve Dimbleby (eds.), s. 265-76.
Dumond, Don E. 1975
"The Limitation of Human Population: A Natural History." (İnsan Nüfusunun Sınırı: Bir Doğal Tarih) Science 187: 713-20.
Durán, Diego, 1964
The Aztecs: The History of the Indies of New Spain (Yeni İspanya Hint Adalarının Tarihi) New York: Orion.
Dyson-Hudson, Rada and N. Dyson-Hudson, 1969
"Subsistence Herding in Uganda". (Uganda'da Geçim Çobanlığı) Scientific American 220 (2): 76-89.
Eden, Frederick, 1928
The State of the Poor (Yoksulların Devleti) London: G. Routledge & Sons
Edmonston, W.C., 1976
Land, Food and Work in East Java (Doğu Cava'da Toprak, Besin ve Çalışma). New England Monographs in Ge-

ography, 4. Armidale, N.S.W. Australia.
Ehrlich, Paul and A. Ehrlich, 1970
Population, Resources, Environment (Nüfus, Kaynaklar, Çevre) San Francisco: W.H. Reeman.
Elvin Mark,1974
The Pattern of the Chinese Past (Çin Geçmişinin Modeli) Stanford: Stanford University Press.
Embassy of India, 1975
"Indian Economy and Cattle Use". (Hint Ekonomisi ve Sığırların Kullanılması) India News, November 7.
Engels, Friedrich, 1958
The Condition of the Working Class in England (İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu) London: Oxford University Press.
Epstein, H., 1971
The Origin of the Domestic Animals of Afrika (Afrika'nın Evcil Hayvanlarının Kökeni) 2 Vols. New York: Africana Publishing Corporation.
FAO/WHO, 1973
Energy and Protein Requirements. FAO Nutrition Meetings Report Series, No. 52 (Enerji ve Protein Gereksinmeleri Rapor Serileri, No. 52) Rome: Food and Agricultural Organization of the United Nations.
Flannery, Kent, 1969
"Origins and Ecological Effects of Early Domestication in Iran and the Near East". (İran ve Yakın Doğuda Erken Evcilleştirmenin Kökenleri ve Etkileri), Bkz. Ucko and Dimbleby (eds.), s. 73-100.
1973
"The Origins of Agriculture". (Tarımın Kökenleri) Annual Review of Anthropology 2: 270-310.
Flinn, Lynn, C. Turner, and A. Brew, 1976
"Additional Evidence for Cannibalism in the Southwest: The Case of LA 4528'. (Güneybatı'da Yamyamlık Konusunda Ek Kanıtlar: LA 4528 Olayı) American Antiquity

41: 308-18.

Ford, T.R. and G.F. DeJong (eds.), 1970
Social Demography (Toplumsal Demografi) Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Freeman, M., 1971
"A Social and Economic Analysis of Systematic Female Infanticide". (Sistemli Kız Çocuğu Öldürülerinin Toplumsal ve Ekonomik Bir Çözümlemesi)

Fried, Morton H., 1967
The Evolution of Political Society: An Essay in Political Anthropology. (Siyasal Toplumun Evrimi: Bir Siyasal Antropoloji Denemesi) New York: Random House.

Fried, Mordon, M. Harris, and R. Murphy (eds.), 1968
War: The Anthropology of Armed Conflict and Aggression (Savaş: Silâhlı Çatışma ve Saldırının Antropolojisi) Garden City, N.Y.: Natural History Press.

Friedl, Ernestine, 1967
"The Position of Women: Appearance and Reality".(Kadınların Konumu: Görüntü ve Gerçek) Anthropological Quarterly 40: 97-108.

1975
Women and Men: An Anthropologist's View. (Kadınlar ve Erkekler: Bir Antropolog'un Görüşü) New York: Holt, Rinehart & Winston.

Frisch, Rome, 1975
"Critical Weights, A Critical Body Composition, Menarche and the Maintenance of Menstrual Cycles". (Kritik Ağırlıklar, Kritik Bir Beden Kompozisyonu, Menarche ve Kadının Adet Dönemlerinin Korunması). Bkz. Elizabeth Watts, F. Johnson, and G. Lasker, eds., Biosocial Interrelations in Population Adaptation (Nüfus Uyarlanmasında Biyososyal Karşılıklı İlişkiler) s. 319-52. The Hague: Mouton.

Frisch, Rose and J. McArthur, 1974
"Menstrual Cycles: Fatness as a Determinant of Mini-

mum Weight for Height Necessary for Their Maintenance or Onset". (Kadının Âdet Dönemleri: Korunmaları ya da Başlamaları İçin Boya göre Gerekli Enaz Ağırlığın Bir Belirleyicisi Olarak Şişmanlık) Science 185: 949-51.

Gandhi, M.K. 1954

How to Serve the Cow (İneğe Nasıl Hizmet Etmeli) Ahmedabad: Navajivan Publishing House.

Gavan, J.D. and J. Dixon, 1975

"India: A Perspective on the Food Situation". (Hindistan: Besin Durumuna İlişkin Bir Perspektiv) Science 188: 541-49.

Gelb, Ignace, 1972

"From Freedom to Slavery". (Özgürlükten Köleliğe). Bkz. D. O. Edzard (ed.), 18th Rencontre Asyriologique Internationale (18. Uluslararası Asur Bilimi Toplantısı) Munich: Bayerischen Academic Der Wissenschaften.

1973

"Prisoners of War in Early Mesopotamia". (Erken Mezopotamya'da Savaş Tutsakları) Journal of Near Eastern Studies 32: 70-98.

Gifford, James, 1974

"Recent Thoughts Concerning the Interpretation of Maya Prehistory". (Maya Tarih-öncesine İlişkin Son Düşünceler) Bkz. Hammond (ed.), s. 77-98.

Glass, D.V. and D. Eversley (eds.), 1965

Population in History (Tarihte Nüfus) Chicago: Aldine.

Gregor, Thomas A., 1969

"Social Relations in a Small Society: A Study of the Mehinacu Indians of Central Brazil". (Küçük Bir Toplumda Toplumsal İlişkiler. Orta Brezilya'nın Mehinacu Kızılderililerine İlişkin Bir İnceleme) Ph. D. Dissertation (Dostora tezi), Columbia University.

Grennes-Ravitz, Ronald and G. Coleman, 1976

"The Quintessential Role of Olmec in the Central Hih-

glands of Mexico". (Meksika'nın Orta Dağlık Bölgesinde Olmec'in Özlü Rolü.) American Antiquity 41: 196-205.

Gross, Daniel, 1975

"Protein Capture and Cultural Development in the Amazon Basin". (Amazon Havzasında Protein Alımı ve Kültürel Gelişme) American Anthropologist 77: 526-49.

Grove, David C. et al., 1976

"Settlement and Cultural Development at Chalcatzingo." (Chalcatzingo'da Yerleşim ve Kültürel Gelişme) Science 192: 1203-10.

Hall, Calvin and G. Lindzey, 1967

"Freud's Psychoanalytic Theory of Personality." (Freud'un Psikoanalitik Kişilik Kuramı). Bkz. Robert Hunt, ed., Personalities and Cultures: Readings in Psychological Anthropology (Kişilikler ve Kültürler: Psikolojik Antropoloji'de Okuma Parçaları) s. 3-29. Garden City: Natural History Press.

Hammond, Norman, 1974

"The Distribution of Late Classic Maya Major Ceremonial Centers". (Geç Klasik Maya'da Başlıca Tören Merkezlerinin Dağılımı) Bkz. Hammond (ed.), s. 313-34.

Hammond, Norman (ed.), 1974

Mesoamerican Archaeology: New Approaches. (Orta Amerika Arkeolojisi: Yeni Yaklaşımlar) Austin: University of Texas Press.

Harlan, Jack (baskıda)

"Origins of Cereal Agriculture in the Old World." (Eski Dünyada Tahıl Tarımının Kökenleri). Bkz. C. Reed, ed., Origins of Agriculture (Tarımın Kökenleri) The Hague: Mouton.

Harner, Michael, 1970

"Population Pressure and the Social Evolution of Agriculturists." (Nüfus Baskısı ve Tarımcıların Toplumsal Evrimi) Southwestern Journal of Anthropology 26: 67-80.

1975

"The Material Basis for Aztec Sacrifice". (Aztek'lerde Kurban Etmenin Özdeksel Temeli) Paper read at the Annual Meeting of the American Anthropohogical Association, San Francisco (Amerikan Antropoloji Kurumunun Yıllık Toplantısında Okunan Çalışma, San Francisco.)

1977

"The Ecological Basis for Aztec Sacrifice". (Aztek'lerde Kurban Etmenin Ekolojik Temeli) American Ethnologist 4: 117-35.

Harris, David (baskıda)

"The Origins of Agriculture: Alternate Pathways Toward Agriculture." (Tarımın Kökenleri: Tarıma Doğru Almaşık Yollar) Bkz. C. Reed, ed., Origins of Agriculture. (Tarımın Kökenleri.) The Hagule: Mouton.

Harris, Marvin, 1966

"The Cultural Ecology of India's Sacred Cattle." (Hindistan'ın Kutsal Sığırlarının Kültürel Ekolojisi.) Current Anthropology 7: 51-59.

1968

The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture. (Antropoloji Kuramının Doğuşu: Bir Kültür Kuramları Tarihi) New York: Thomas Y. Crowell.

1971

"Comments on Alan Heston's 'An Approach to the Sacred Cow of India'." (Alan Heton'un 'Hindistan'ın Kutsal İneğine Bir Yaklaşım'ı Üzerine Yorumlar). Current Anthropology 12: 199-201.

1973

"The Withering Green Revolution". (Kuruyan Yeşil Devrim) Natural History 82, 2: 20-22.

1974

Cows, Pigs, Wars and Witches: The Riddles of Culture. (İnekler, Domuzlar, Savaşlar ve Büyücü Kadınlar: Kültür Bilmeceleri) New York: Random House.

1975

Culture, People, Nature: An Introductionto General Anthropology. (Kültür, İnsanlar, Doğa: Genel Antropolojiye Bir Giriş) New York: Thomas Y. Crowell.

1979

Cultural Materialism: The Sruggle for a Science of Culture. (Kültürel Materyalizm: Bir Kültür Bilimi Savaşımı). New York: Random House (Hazırlanmakta).

Harrison, Gale, 1975

"Primary Adult Lactase Deficiency: A Problem in Anthropological Genetics." (Yetişkinlerde Başlıca Lactase Yetersizliği: Antropolojik Genetikte Bir Sorun) American Anthropologist 77: 812-35.

Hart, C.W. M. and A.R. Pilling, 1960

The Tiwi of North Australia. (Kuzey Avusturalya'nın Tiwi'leri) New York: Holt, Rinehart & Winston.

Hassan, Ferki, 1973

"On Mechanisms of Population Growth During the Neolithic." (Neolithic Dönemde Nüfus Artışı Mekanizmaları Üzerine) Current Anthropology, 14, 5: 535-42.

1975

"Size, Density and Growth Rate of Hunting Gathering-Populations." (Avcı-Toplayıcı Nüfusların Boyutu, Yoğunluğu ve Artış Hızı.) Bkz. Polgar (ed.), s. 27-52.

Hastings, James (ed.), 1921

Encyclopedia of Religion and Ethics. (Din ve Ahlâk Ansiklopedisi) New York: Charles Scribner & Sons.

Haviland, William, 1967

"Stature at Tikal, Guatemala: Implications for Ancient Maya Demography and Social Organization". (Tikal'da İnsan Boyu, Guatemala: Eski Maya Demografisi ve Toplumsal Örgütü İçin Çıkarım'lar). American Antiquity 34: 429-33.

1969

"A New Population Estimate for Tikal, Guatemala."

(Tikal İçin Yeni Bir Nüfus Kestirimi, Guatemala.) American Antiquity, 34: 429-33.

Hawkins, Jaquetta, 1973
The First Great Civilizations. (İlk Büyük Uygarlıklar) New York: Alfred A. Knopf.

Heider, Karl, 1972
The Dani of West Iran. (Batı İran'ın Dani'leri.) Okuma Parçası. Mass: Addison-Wesley.

Herskovits, Melville, 1952
Economic Anthropology. New York: Alfred A. Knopf.

Heston, Allan et al., 1971
"An Approach to the Sacred Cow of India". (Hindistan'ın Kutsal İneğine Bir Yaklaşım) Current Anthropology 12: 191-209.

Himes, N.E., 1963
Medical History of Contraception. (Hekimlikte Gebeliği Önlemenin Tarihi) New York: Gamut Press.

Hoebel, E. Adamson, 1954
The Law of Primitive Man. (İlkel İnsanın Yasası) Cambridge: Harvard University Press.

Hoffer, Carol, 1975
"Bundu: Political Implications of Female Solidarity in a Secret Society". (Bundu: Gizli Bir Toplumda Kadın Dayanışmasının Siyasal Anlamları) Bkz. Raphael (ed.), s. 155-64

Hogbin, H. Ian, 1964
A Guadalcanal Society: The Kaoka Speakers. (Bir Fuadalcanal Toplumu: Kaoka Sözcüleri) New York: Holt, Rinehart & Winston.

Howell, Nancy, 1976
"The Population of the Dobe Area Kung." (Dobe Bölgesi Kung'un Nüfusu). Bkz. Richard Lee ve And I. De Vore, eds. Kalahari Hunter-Gatherers: Studies of the Kung Sand and Their Neighbors. (Kalahari Avcı-Toplayıcıları: Kung San ve Komşuları Üzerine İncelemeler)

Cambridge: Harvard University Press, s. 137-51.

Hubert, M., 1976
"Scientist is Hopeful on World Resources". (Bilim Adamı Dünya Kaynakları Konusunda Umutludur.) New York Times, December 2.

Jacobsen, Thorkild and R. Adams, 1958
"Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture." (Eski Mezopotamya Tarımında Tuz ve Balçık) Science 128: 1251-58.

Jennings, Peter, 1976
"The Amplification of Agricultural Production". (Tarımsal Üretimin Arttırılması) Scientific American 235 (3): 180-95.

Johnson, Allen, 1975
"The Allocation of Time in a Machiguenga Community". (Bir Machiguenga Topluluğunda Zamanın Özgülenmesi) Ethnology 14: 301-10.

Kaberry, Phyllis, 1970
Aboriginal Woman, Sacred and Profane. (Yerli Kadın, Kutsal ve Zındık) London: Routledge. (Initially Published 1939) (İlk yayınlanışı, 1939)

Kellum, Barbara, 1974
"Infanticide in England in the Later Middle Ages." (Geç Orta Çağlarda İngiltere'de Çocuk Öldürümleri) History of Childhood Quarterly 1: 367-88.

Kolata, Gina, 1974
"Kung Hunter-Gatherers: Feminism, Diet and Birth Control. (Kung Avcı-Toplayıcıları: Feminizm, Diyet ve Doğum Kontrolu". Science 185: 932-34.

Kroeber, Alfred L., 1939
Cultural and Natural Areas of Native North Amerika (Yerli Kuzey Amerika'nın Kültürel ve Doğal Bölgeleri) Berkeley: University of Califorina Press.

Lamphere, Louise, 1975
"Women and Domestic Power: Political and Economic

Strategies in Domestic Groups." (Kadınlar ve Evsel İktidar: Evsel Gruplarda Siyasal ve Ekonomik Stratejiler) Bkz. Raphael (ed.), s. 117-30.

Landes, David (ed.), 1966
The Rise of Capitalism (Kapitalizmin Doğuşu) New York: Macmillan.

Langer, William, 1963
"Europe's Initial Population Explosion." (Avrupa'nın İlk Nüfus Patlaması) American Historical Review 69: 1-17.

1972
"Checks on Population Growth, 1750-1850". (Nüfus Artışı Üzerindeki Kontrollar 1750-1850) Scientific American: 92-99.

1974
"Infanticide: A Historical Survey" (Çocuk Öldürümleri: Bir Tarih İncelemesi) History of Childhood Quartely 1: 353-65.

Lathrap, Donald, 1973
"The 'Hunting' Economics of the Tropical Forest Zone of South Africa: An Attempt of Historical Perspective". (Güney Amerika'nın Tropikal Orman Bölgesinin 'Avcı' Ekonomileri: Bir Tarihsel Perspektiv Girişimi) Bkz. Daniel Gross ed. Peoples and Cultures of Native South America (Yerli Güney Amerika'nın Halkları ve Kültürleri) s. 83-95. New York: Natural History Press.

Leach, Gerald, 1975
Energy and Food Production (Enerji ve Besin Üretimi) Washington: Institute for Environment and Development.

Lee, Richard, 1968
"Problems in the Study of Hunters and Gatherers". (Avcı ve Toplayıcıların İncelenmesine İlişkin Sorunlar) Bkz. Lee and De Vore (eds.), s. 3-12.

1969
"Kung Bushmen Subsistence: An Input-Output Analysis."

(Kung Ormancılarının Geçimliği: Bir Girdi-Çıktı Çözümlemesi) Bkz. A. Vayda, ed., Environment and Cultural Behavior (Çevre ve Kültürel Davranış), s. 47-49. Garden City: Natural History Press.

1972

"Population Growth and the Beginning of Sedentary Life Among the Kung Bushmen." (Kung Ormancıları Arasında Nüfus Artışı ve Yerleşik Yaşamın Başlangıcı) Bkz. Spooner (ed.),s. 329-42.

Lee, Richard and I. De Vore (eds.), 1968

Man the Hunter (Avcı Adam) Chicago: Aldine.

Lesser, Alexander, 1968

"War and the State" (Savaş ve Devlet) Bkz. Fried, Harris ve Murphy (eds.), s. 92-96.

Lévi, Sylvain, 1966

La Doctrine du sacrifice dans les Brâhmanas. (Brahmana'larda Kurban Öğretisi) Paris: Presses Universitaires de France.

Lévi-Strauss, Claude, 1969

The Elementary Structures of Kindship. (Akrabalığın İlk Yapıları) Rev. ed. Çevirenler: J.H Bell, J.R. von Sturmer, and Rodney Needham, eds. Boston: Beacon.

Linton, Sally, 1973

"Women the Gatherer· Male Bias in Antropology."(Toplayıcı Kadınlar: Antropolojide Erkeğin Ön Yargısı) Bkz. Sue Ellen Jacobs, ed., Women in Perspective: A Guide for Cross Cultural Studies. (Perspektiv'deki Kadınlar: Çapraz Kültürel Araştırmalar İçin Bir Kılavuz) Urbana: University of Illinois Press.

Livingstone, Frank, 1968

"The Effect of War on the Biology of the Human Species". (İnsan Türünün Biyolojisi Üzerine Savaşın Etkisi) Bkz. Fried, Harris, and Murphy (eds.) s. 3-15.

Lizot, Jacques, 1971

"Aspects économiques et sociaux du changement culturel

chez les Yanomamis" (Yanomami'lerde Kültürel Değiş menin Ekonomik ve Toplumsal Yönleri) L'Homme 11: 2 51.

Llewellyn-Jones, Derek, 1974
Human Reproduction and Society. (İnsanın Üremesi ve Toplum) London: Faber & Faber.

Lopez, Robert S., 1974
The Commercial Revolution of the Middle Ages: 950-1350. (Orta Çağların Tecimsel Devrimi: 950-1350) Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.

Lowie, Robert, 1954
Indians of the Plains. (Ovaların Kızılderilileri) New York: McGraw-Hill.

Lundell, Cyrus, 1937
The Vegetation of Petén. (Petén'in Bitkileri) Washington, D.C.: Carnegie Institution.

MacNeish, Richard, 1972 a
"The Evolution of Community Patterns in the Tehuacán Valley of Mexico, and Speculation about the Cultural Processes" (Meksika'nın Tehuacán Vadisinde Topluluk Modellerinin Evrimi ve Kültürel Süreçlere İlişkin Spekülasyon) Bkz. P. J. Ucko, R. Tringham and G. W. Dimbleby, eds. Man, Settlement, and Urbanism (İnsan, Yerleşim ve Kentleşme) s. 67-93. Cambridge, Mass: Schenkman.

1972 b
The Prehistory of Tehuacán Valley. (Tehuacán Vadisinin Tarihöncesi) Vol. IV. Austin: University of Texas Press. (baskıda) "Speculations About the Discovery of the New World by Paleoindians" (Yeni Dünya'nın Eski Zaman Kızılderililerince Bulunduğuna İlişkin Spekülasyonlar) American Scientist.

n.d.
Energy and Culture in Ancient Tehuacán (Eski Tehuacán'da Enerji ve Kültür) Manuscript.

Maitz, S.K., 1957
Economic Life of Northern India in the Gupta Period. Cir. A.D. 300-500 (Gupta Döneminde Kuzey Hindistan'-da Ekonomik Yaşam. Cir. İ.S. 300-500) Calcutta: World Press Private.
Malinowski, Bronislaw, 1920
"War and Weapons Among the Natives of the Trobriand Islands". (Trobriand Adalarının Yerlileri Arasındaki Savaş ve Silâhlar) Man 20: 10-12
1922
Argonauts of the Western Pacific. (Batı Pasifik'in Argonaut'ları) New York: Dutton.
1927
Sex and Repression in Savage Society. (Yabanıl Toplumda Seks ve Baskı) London: Routledge and Kegan Paul.
1935
Coral Gardens and Their Magic (Mercan Bahçeleri ve Bunların Büyüleri) 2 Vols. London: Allen & Unwin.
Marshack, Alexander, 1972
The Roots of Civilization (Uygarlığın Kökleri) New York: McGraw-Hill.
Marshall, John 1931
Mohenjo-daro and the Indus Civilization (Mohenjo-Daro ve Indus Uygarlığı) 3 Vols. London.
Mason, J. Alden, 1957
The Ancient Civilizations of Peru (Peru'nun Eski Uygarlıkları) Harmonds-worth (England: Penguin)
Mathenay, Ray, 1976
"Maya Lowland Hydrolic Systems." (Maya Ovası Hidrolik Sistemleri) Science 193: 639-46.
Meek,Ronald, 1971
Marx and Engels on the Population Bomb. (Nüfus Bombası Üzerine Marx ve Engels) Berkeley: Ramparts Press.
Meggers, B., 1971
Amazonia: Man and Culture in a Counterfeit Paradise

(Bir sahte Cennette İnsan ve Kültür) Chicago: Aldine.

Meggers, Betty, E. Ayensu, and W. Duckworth, 1973
Tropical Forest Ecosystems in Africa and South America: A Comparative Review. (Afrika ve Güney Amerika'da Tropikal Orman Ekosistemleri: Karşılaştırmalı Bir İnceleme) Washington, D.C.: Smithsonian Institution-Press.

Mencius, 1970
The Works of Mencius (Mencius'un Yapıtları) Çeviren: James Legge. New York: Dover.

Métraux, Alfred, 1945
"Tribes of the Middle and Upper Amazon River" (Orta ve Yukarı Amazon Irmağı Kabileleri) Bkz. J.H. Steward, ed., Handbook of South American Indians (Güney Amerikalı Kızılderililer El Kitabı) s. 687-712. Washington, D.C.: Bureau of American Ethnology Bulletin 143 (3).

Millon, René, 1973
"The Study of Urbanism at Teotihuacan, Mexico" (Teotihuacan'da Kentleşmenin İncelenmesi, Meksika), Bkz. Hammond (ed.),s. 335-62.

Minge-Kalman, Wanda, 1977
The Evolution of Domestic Production: Changes During the Peasant to Worker Transition in Europe (Evsel Üretimin Evrimi: Avrupa'da Köylünün İşçiye Dönüşümü Sırasındaki Değişmeler) Doktora tezi, Columbia University.

Mitchell, William, 1973
"The Hydraulic Hypothesis: A Reappraisal" (Hidrolik Hipotez: Bir Yeniden Değerlendirme) Current Anthropology 4: 532-34.

Montagu, Ashley, 1976
The Nature of Human Aggression (İnsansal Saldırının Doğası) New York: Oxford University Press.

Morgan, Lewis H., 1962
League of the Iroquois (Iroquois'ların Birliği) New York:

Corinth Press.
Morley, S.G. and G. Brainerd, 1956
The Ancient Maya. (Eski Maya) Palo Alto: Stanford University Press.
Morren, George, 1974
"Settlement Strategies and Hunting in a New Guinea Society" (Bir Yeni Gine Toplumunda Yerleşim Stratejileri ve Avcılık" Doktora tezi, Columbia University.
Mosimann, James G. and PaulS. Martin, 1975
"Stimulating Overkill by Paleoindians". (Eski Kızılderililerce Aşırı Yoketmenin Kışkırtılması) American Scientist 63, 3.
Mount, Lawrence, 1968
The Climatic Physiology of the Pig (Domuzun İklim Fizyolojisi) London: Edward Arnold.
Murdock, George P., 1949
Social Structure (Toplumsal Yapı) New York: Macmillan.
1967
Ethnographic Atlas. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
Nag, Moni (ed.), 1975
Population and Social Organization (Nüfus ve Toplumsal Örgütlenme) The Hague: Mouton.
Nash, Jill, 1974
Matriliny and Modernization: The Nagovisi of South Bougainville. (Anaerkillik ve Çağdaşlaşma: Güney Bougainville'in Nagovisi'leri)
Nath, Pran, 1929
A Study in the Economic Condition of Ancient India. (Eski Hindistan'ın Ekonomik Durumunun İncelenmesi) London.
National Petroleum Council, 1973
U.S. Energy Outlook: Oil and Gas Availability (Birleşik Devletlerin Enerjiye Bakışı: Petrol ve Gazın

Varlığı). Washington, D.C.: National Petroleum Council.

National Research Council, 1974
Agricultural Production Efficiency. (Tarımsal Üretim Verimliliği) Washington, D.C.: National Academy of Sciencs.

Needham, Joseph, 1970
Clerks and Craftsmen in China and the West. (Çin'de ve Batıda Tezgahtarlar ve Zanaatçılar) Cambridge (England): Cambridge University Press.

Needham, Joseph and W. Ling, 1959
Science and Civilization in China (Çin'de Bilim ve Uygarlık) Vol. III. Cambridge (England): Cambridge University Press.

Neel, James and K. Weiss, 1975
"The Genetic Structure of a Tribal Population, the Yanomamo Indians". (Bir Kabile Topluluğunun, Yanomamo Kızılderililerinin Genetik Yapısı). American Journal of Physical Anthropology 42: 25-52.

Nettleship, Martin, R. Givens and A. Nettleship (eds.), 1975
War, Its Causes and Correlates (Savaş, Nedenleri ve Karşılıklı İlişkiler) The Hague: Mouton.

Nohl, Johannes (ed.), 1961
Black Death: A Chronicle of the Plague Compiled from Contemporary Sources. (Çağımızın Kaynaklarından Toplanan Veba Kayıtları) New York: Humanities Press.

Nurge, Ethel, 1975
"Spontaneous and Induced Abortion in Human and Non-Human Primates." (İnsan ve İnsan-Olmayan Primat'larda Kendiliğinden ve Uyarılmış Düşükler) Bkz. Raphael (ed.), s. 25-36.

Odend'hal, Steward, 1972
"Energetics of Indian Cattle in Their Environment" (Hindistan Sığırlarının Kendi Çevrelerindeki Dayanıklılıkları) Human Ecology: 1, 1: 3-32.

Oliver, Douglas, 1955
A Solomon Island Society: Kingship and Leadership Among the Siuai of Bougainville (Bir Solomon Adası Toplumu: Bougainville'in Siuai'leri Arasında Akrabalık ve Önderlik) Cambridge: Harvard University Press.
Palerm, Angel, 1967
"Agricultural Systems and Food Patterns". (Tarımsal Sistemler ve Besin Modelleri) Handbook of Middle American Indians (Orta Amerika Kızılderilileri El Kitabı) 6: 26-52
Parsons, Jeffrey and R. Blanton, 1969
Prehispanic Demography in the Eastern Valley of Mexico: The Texcoco, Ixtapalapa, and Chalco Areas (Meksika'nın Doğu Vadisinde İspanya-öncesi Demografi: Texcoco, Ixtapalapa ve Chalco Bölgeleri) Unpublished Manuscript.
Penner, S.S. and L. Icerman, 1974
Energy: Demands, Resources, Impact, Technology and Policy. (Enerji: İstemler, Kaynaklar, Çatışma,Teknoloji ve Politika) Reading, Mass: Addison-Wesley.
Perkins, Dwight, 1968
Agricultural Development in China 1368-1968 (Çin'de Tarımsal Gelişme 1368-1968) Chicago: Aldine
Phillips, Ralph et al., 1945
Livestock of China (Çin'in Çiftlik Hayvanları) U.S. Department of State Publication 2249. Far Eastern Series: 9. Washington, D.C.
Piggott, Stuart, 1965
Ancient Europe (Eski Avrupa) Edinburgh: The University Press.
1975
The Druids (Druid'ler)New York: Praeger.
Primentel, David, L. E. Hurd, A.C. Bellotti, et al., 1973
"Food Production and the Energy Crisis". (Besin Üretimi

ve Enerji Bunalımı" Science 182: 443-49.
Pimentel, David, W. Dritschilo, J. Krummel, and J. Krutzman, 1975
"Energy and Land Constraints in Food Protein Production". (Besin Protein Üretiminde Enerji ve Toprak Darlıkları) Science 190: 754-61.
Pimentel, David, 1976
"Expert Says Only Hope to Feed World Is With Food Production Unlike That in U.S." (Uzman diyor ki Dünyayı Beslemenin Tek Umudu Birleşik Devletlerdekine Benzemeyen Bir Besin Üretimi Yapmaktır.) New York Times, December 8.
Pinchbeck, Ivy, 1969
Women Workers and the Industrial Revolution 1750-1850. (Kadın İşçiler ve Sanayi Devrimi 1750-1850). New York: Kelley Reprints.
Ping-ti Ho, 1975
"The Indigenous Origins of Chinese Agriculture" (Çin Tarımının Yerli Kökenleri) Bkz. C. Reed, ed., Origins of Agriculture (Tarımın Kökenleri) The Hague: Mouton.
Pires-Ferreira, J., E.Pires-Ferreira, and P. Kaulicke, 1976
"Preceramic Animal Utilization in the Central Peruvian Andes". Orta Peru And Dağlarında Seramik-Öncesi Hayvan Kullanımı) Science 194: 483-90.
Polanyi, Karl, 1944
The Great Transformation (Büyük Dönüşüm) New York: Rinehart.
Polanyi, Karl, C. Arensberg, and H. Pearson (eds.), 1957
Trade and Marketing in the Early Empires. (İlk İmparatorluklarda Tecim ve Pazar) Glencoe, III: The Free Press.
Polgar, Steven, 1975
"Birth Planning: Between Neglect and Coercion." (Doğum Planlaması: Savsama ve Baskı Arasında) Bkz. Nag (ed.), s. 177-202.

Polgar, Steven (ed.), 1975
Population, Ecology and Social Evolution (Nüfus, Ekoloji ve Toplumsal Evrim) The Hague: Mouton.
Pond, W.G. and J. H. Manes, 1974
Swine Production in Temperate and Tropical Environments. (Ilıman ve Tropikal Çevrelerde Domuz Üretimi) San Francisco: Freeman.
Postan, Michael, 1972
The Medieval Economy and Society: An Economic History of Britain in the Middle Ages (Orta Çağlarda Britanya'nın Ekonomik Tarihi) London: Weidenfeld & Nicolson.
Prakash, Om, 1961
Food and Drinks in Ancient India: From Earliest Times to C. 1200 A.D. (Eski Hindistan'da Besin ve İçecekler: En Eski Zamanlardan İ.S. C. 1200'e) Delhi: Munshi Ram Manohar Lal.
Price, Barbara, 1971
"Prehispanic Irrigation Agriculture in Nuclear America. (Nükleer Amerika'da İspanya-öncesi Sulama Tarımı) Latin American Research Review 6: 3-60.
1977
"Turning States Evidence: Problems in the Theory of State Formation" (Devlet Kanıtı'nın Tersyüz Edilmesi: Devlet Oluşumu Kuramının Sorunları) Unpublished Paper.
Prideaux, Tom (ed.), 1973
Cro-Magnon Man (Cro-Magnon Adamı) New York: Time-Life.
Puleston, D.E., 1968
Brosimum Alicastrum as a Subsistence Alternative for the Classic Maya of he Central Southern Lowlands (Orta Güney Ovalarının Klasik Maya'sı İçin Bir Geçim Seçeneği Olarak Brosimum Alicastrum) Ann Arbor, Mich.: University Microfilms.

1974

"Intersite Areas in the Vicinity of Tikal and Uaxactum". (Tikal ve Uaxactum Çevresindeki Sitlerarası Bölgeler) Bkz. Hammond (ed.), s. 301-11.

Puleston, D.E., and O.S. Puleston, 1971

"An Ecological Approach to the Origin of Maya Civilization". (Maya Uygarlığının Kökenine Ekolojik Bir Yaklaşım) Archaeology 24: 330-37.

Raj, K.N., 1969

"Investment in Livestock in Agrarian Economies: An Analysis of Some Issues Concerning 'Sacred Cows' and 'Surplus Cattle' (Tarım Ekonomilerinde Çiftlik Hayvanlarına Yatırım: 'Kutsal İnekler'e ve 'Sığır Fazlası'na İlişkin Bazı Sorunlara Değgin Bir Çözümleme) Indian Economic Review 4: 1-33.

1971

"India's Sacred Cattle: Theories and Empirical Findings". (Hindistan'ın Kutsal Sığırları: Kuramlar ve Deneysel Bulgular) Economic and Political Weekly 6:717-722 (March 27)

Raphael, Dana (ed.), 1975

Being Female: Reproduction, Power, Change. (Kadın Olma: Üreme, İktidar, Değişme) The Hague: Mouton.

Rathje, William, 1970

"Socio-political Implications of Lowland Maya Burials: Methodology and Tentative Hypothesis" (Maya Ovası Gömme Törenlerinin Sosyo-politik Anlamları: Yöntembilim ve Geçici Hipotez) World Archaeology 1: 359-74.

1971

"The Origin and Development of Lowland Classic Maya Civilization" (Ovalık Klasik Maya Uygarlığının Kökeni ve Gelişmesi) American Antiquity 36: 275-85.

Reed, Evelyn, 1975

Women's Evolution (Kadınların Evrimi) New York:

Pathfinder Press.
Reifenberg, A. 1953
"The Struggle between the Desert and the Sown" (Çöl ve Ekili Topraklar arasındaki savaşım) Desert Research. Proceedings, International Symposium held in Jerusalem,May 1952 (Çöl Araştırması. Tutanaklar, Uluslararası Kudüs Sempozyumu, Mayıs 1952), s. 378-91. Jerusalem: Research Council of Israel Special Publication.
Reiter, Rayna (ed.), 1975
Toward an Anthropology of Women. (Bir Kadın Antropolojisine Doğru). New York: Monthly Review Press.
Renfew, Colin, 1973
Before Civilisation (Uygarlıktan Önce). New York: Alfred A. Knopf
Renfrew, Colin (ed.), 1974
The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory (Kültür Değişmesinin Açıklanması: Tarihöncesinde Modeller) Pittsburgh: University of Pittsburg Press.
Roper, Marilyn, 1969
"A Survey of the Evidence for Intrahuman Killing in the Pleistocene". (Buzul Döneminde İnsaniçi Öldürmenin Kanıtına İlişkin Bir Araştırma) Current Anthropology 10: 427-59.
1975
"Evidence of Warfare in the Near East from 10.000 to 4.000 B.C." (İ.Ö. 10.000'den İ.Ö. 4.000'e değin Yakın Doğu'da Savaş Kanıtları". Bkz. Nettleship, Givens, and Nettleship (eds), s. 299-344.
Rosaldo, M.Z. and L. Lamphere (eds.), 1974
Women, Culture, and Society. (Kadınlar, Kültür ve Toplum) Stanford: Stanford Üniversity Press.
Rosengarten, Yvonne, 1966
Le régime des offrandes dans la société sumérienne d'après les textes presargoniques de Lagas. (Lagas'ın presargonique metinlerine göre sümer toplumunda sungular reji-

mi) Paris: E. de Boccard.

Ross, Eric, (baskıda)

"Food Taboos, Diet and Hunting Strategy: The Adaptation to Animals in Amazon Cultural Ecology". (Besin Tabuları, Diyet ve Avlanma Stratejisi: Amazonun Kültürel Ekolojisinde Hayvanlara Uyarlanma) Current Anthropology.

Ross, Jane, 1971

"Aggression as Adaptation: The Yanomamo Case." (Uyarlanma Olarak Saldırı: Yanomamo Örnek Olayı) Mimeographed. Columbia University.

Rowe, John, 1947

"Inca Culture at the Time of the Spanish Conquest". (İspanyol Fethi Zamanında Inca Kültürü) Bkz. Julian Stward, ed., Handbook of South American Indians. (Güney Amerikalı Kızılderililer El Kitabı) Bureau of American Ethnology Bulletin 143: 183-330.

Rusche, Georg and O. Kirchheimer, 1939

Punishment and Social Structure. (Ceza ve Toplumsal Yapı) New York: Columbia University Press.

Russel, Josiah, 1948

British Medieval Population (İngiliz Orta Çağ Nüfusu) Albuquerque: University of New Mexico Press.

Russel, Claire and W.Russel, 1973

"The Natural History of Violence". (Şiddet'in Doğal Tarihi". Bkz. Charlotte Otten, ed. Agression and Evolution (Saldırı ve Evrim) s. 240-273. Lexington, Mass.: Xerox College Publishing.

Sagan, Eli, 1974

Human Agression, Cannibalism, and Cultural Form. (İnsan Saldırganlığı, Yamyamlık ve Kültür Biçimi) New York: Harper & Rew.

Sahlins, Marshall, 1958

Social Stratification in Polynesia (Polynesia'da Toplumsal Katmanlaşma) American Ethnological Society

Monographs. Seattle: University of Washington Press.
1972
Stone Age Economics (Taş Çağı Ekonomisi) Chicago: Aldine.
Salzman, Philip (ed.), 1971
"Comparative Studies of Nomadism and Pastoralism." (Göçebeliğin ve Kırsallığın Karşılaştırmalı Araştırmaları) Anthropological Quarterly 44, 3: 104-210.
Sanders, William, T., 1972
"Population, Agricultural History, and Societal Evolution in Mesoamerica" (Orta Amerika'da Nüfus, Tarımsal Tarih ve Toplumsal Evrim) Bkz. Spooner (ed.) s. 101-53.
Sanders, W. T. and B. Price, 1968
Mesoamerica: The Evolution of a Civilization (Bir Uygarlığın Evrimi) New York: Random House.
Scheele, Raymond, 1950
Warfare of the Iroquois and Their Northern Neighbors. (Iroquois'ların ve Kuzey Komşularının Savaşı). Doktora tezi, Columbia University.
Schneider, Harold, 1957
"The Subsistence Cattle Among the Pakot and in East Africa." (Pakot'lar Arasında ve Doğu Afrika'da Geçimlik Sığırlar) American Anthropologist 59: 278-300.
Service Eman , 1969
"The Prime-Mover of Cultural Evolution". (Kültürel Evrimin Temel-Devindiricisi) Southern Journal of Anthropology 24: 396-409.
Shen, T.H., 1951
Agricultural Resources of China (Çin'in Tarımsal Kaynakları) Ithaca: Cornell University Press.
Shipman, Pat and J. Phillips-Conroy, 1977
"Hominid Tool-making Versus Carnivore Scavenging" (Etçil Hayvanların Çöplükten Beslenmelerine Karşı Hominid'lerin Alet Yapmaları) American Journal of

Physical Anthropology 46: 77-86.

Shorter, Edward, 1975
The Making of the Modern Family. (Çağcıl Ailenin Kurulması) New York: Basic Books.

Singh, R.L. (ed.), 1971
India: A Regional Geography (Hindistan: Bir Bölgesel Coğrafya) Varanasi, National Geographic Society of India.

Siskind, Janet, 1973
To Hunt in the Morning (Sabahleyin Avlanmak) New York: Oxford University Press.

Smith, Philip E., 1972
"Land-use, Settlement Patterns and Subsistence Agriculture: A Demographic Perspective". (Toprak-kullanımı, Yerleşme Modelleri ve Geçimlik Tarım: Demografik Bir Perspektiv) Bkz. Ucko, Tringham, and Dimbleby (eds.), s. 409-25.

Smith, Philip and C. Young, Jr., 1972
"The Evolution of Early Agriculture and Culture in Greater Mesopotamia: A Trial Model." (Büyük Mezopotamya'da Erken Tarımın ve Kültürün Evrimi: Bir Deneme Modeli: Bkz. Spooner (ed.) s. 5-19.

Smith, William, 1956
The Religion of the Semites. (Samilerin Dini) New York: Meridan Books.

Smole, William J., 1976
The Yanomamo Indians: A Cultural Geography. (Yanomamo Kızılderilileri: Bir Kültür Coğrafyası) Austin: University of Texas Press.

Solheim, William, 1970
"Relics from Two Diggings Indicate the Thais were the First Agrarians" (İki Kazıdan Kalıntılar Taylandlıların İlk Çiftçiler Olduklarını Gösteriyor) New York Times, January 12.

Soustelle, Jacques, 1962
Daily Life of the Aztecs on the Eve of the Spainsh Conquest (İspanyol Fethinin Arifesinde Aztec'lerin Günlük Yaşamı) Stanford: Stanford University Press.
Spengler, Joseph, 1971
Indian Economic Thought: A Preface to Its History. (Hindistan Ekonomi Düşüncesi: Onun Tarihine Bir Önsöz) Durham, N.C.: Duke University Press.
1974.
Population Change, Modernization, and Welfare. (Nüfus Değişmesi, Çağcıllaşma ve Gönenç) Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
Spooner, Brian (ed.), 1972
Population Growth: Anthropological Implications. (Nüfus Artışı: Antropolojik Anlamları) Cambridge: M.I.T. Press.
Sprague, G.F., 1975
"Agriculture in China" (Çin'de Tarım) Science 188:549-55.
Steinhart, J. and C. Steinhart, 1974
"Energy Use in the U.S. Food System" (Birleşik Devletler Besin Sisteminde Enerji Kullanımı) Science 184-307-15.
Stevenson, Robert, 1968
Population and Political Systems in Tropical Africa (Tropikal Afrika'da Nüfus ve Siyasal Sistemler) New York: Columbia University Press.
Steward, Julian, 1955
Theory of Culture Change. (Kültür Değişmesi Kuramı) Urbana: University of Illinois.
Sweet, Louise, 1967
"The Women of 'Ain and Dayr'." (Ain ve Dayr'in Kadınları) Anthropological Quarterly 40.
Tannahill, Reay, 1975
Flesh and Blood: A History of the Cannibal Complex.

(Beden ve Kan: Yamyam Kompleksinin Tarihi) New York: Stein & Day.

Taylor, C.M. and O.F. Pye, 1966
Foundations of Nutrition (Beslenmenin Temelleri) 6th ed. New York: Macmillan

de Tápia, Andrés, 1971
"Relación Hecha por el Senor Andrés de Tápia sobre la Conquista de México." In j. G. Icazbalceta, ed. Colección de Documentos para latlistoria de México: Nendeln/ Liechtenstein: Krasu reprint, Vol. 2, s. 54-94.

Thapar, Romila, 1966
A History of India (Bir Hindistan Tarihi) Baltimore: Penguin.

Thompson, J.E., 1954
The Rise and Fall of Maya Civilization (Maya Uygarlığının Yükseliş ve Çöküşü) Norman: University of Oklahoma Press.

Thwaites, Reuben, 1959 (1637)
The Jesuit Relations and Allied Documents (Cizvit İlişkileri ve İlgili Belgeler) Vol. 13. New York: Pagean Book Co.

Trexler, Richard, 1973 a
"Infanticide in Florence: New Sources and First Results" (Florence'da Çocuk Öldürümleri: Yeni Kaynaklar ve İlk Sonuçlar) History of Childhood Quarterly, 1: 98-116.

1973 b
"The Foundlings of Florence, 1395-1455". (Florence'ın Buluntu 'Çocuk'ları, 1395-1455) History of Childhood Quarterly 1: 259-84.

Turner, B.L., II, 1974
"Prehistoric Intensive Agriculture in the Maya Lowlands" (Maya Ovalarında Tarihöncesi Yoğun Tarım) Science 185: 118-24.

Uberoi, J.P. Singh, 1962
Politics of the Kula Ring: An Analysis of the Findings of

Bronislaw Malinowski (Kula Ring'in politikası: Bronislaw Malinowski'nin Bulgularına Değgin Bir Çözümleme) Manchester: Manchester University Press.

Ucko, Peter and G. W. Dimbleby (eds.),1969
The Domestication and Exploitation of Plants and Animals (Bitkilerin ve Hayvanların Evcilleştirilmesi ve Kullanılması) Chicago: Aldine.

Ucko, Peter G.W. Dimbleby, and R. Tringham (eds.), 1972
Man, Settlement and Urbanism (İnsan, Yerleşim ve Kentleşme) London: Duckworth.

Ulmen, G.L., 1975
"Wittfogel's Science of Society" (Wittfogel'in Toplum Bilimi) Telos 24: 81-114.

Van Bath, B.H., 1963
The Agrarian History of Western Europe: A.D. 500-1850 (Batı Avrupa'nın Tarımsal Tarihi: İ.S. 500-1850)

Van Ginneken, J.K., 1974
"Prolonged Breast feeding as a Birth-Spacing Method." (Bir Doğumlar Arasını Açma Yöntemi Olarak Sürdürülen Emzirme) Studies in Family Planning (Aile Plânlaması Araştırmaları) 5: 210-08

Varma, K.N., 1967
Population Problem in the Ganges Valley (Ganj Vadisindeki Nüfus Sorunu) Agra: Shiva Lal Agarwala.

Vayda, Andrew P., 1961
"Expansion and Warfare Among Swidden Agriculturists." (Swidden Tarımcıları Arasında Yayılma ve Savaş) American Anthropologist 63: 346-58.

1971
"Phases of the Process of War and Peace Among the Marings of New Guinea" (Yeni Gine'nin Maring'leri Arasındaki Savaş ve Barış Sürecinin Aşamaları) Oceania 42: 1-24.

Vishnu-Mittre (baskıda)
"The Archaeobotanical and Palynological Evidences for

the Early Origin of Agriculture in South and Southeast Asia." (Güney ve Güneydoğu Asya'da Tarımın Erken Kökenine İlişkin Arkeobotanik ve Palinolojik Kanıtlar) (Not: Archaeobotanical: Bitkiarkeolojisine ilişkin. Palynology: Gerek Yaşayan Gerekse Fosilleşmiş Çiçektozu Zerrecikleri ve Sporlarının İncelenmesi, ç.n.), Bkz. M. Arnott, ed., Gastronomy: The Anthropology of Food and Food Habits. (Yemek Uzmanlığı: Besin ve Besin Alışkanlıkları Antropolojisi) The Hague: Mouton.

Wade, Nicholas, 1973
"The World Food Situation: Pessimism Comes Back Into Vogue" (Dünya Besin Durumu: Karamsarlık Geri Dönüp Moda Oluyor) Science 181: 634-38.

Wailes, Bernard, 1972
"Plow and Population in Temperate Europe". (Ilıman Avrupa'da Saban ve Nüfus) Bkz. Spooner (ed) s. 154-79.

Wallerstein, Immanuel, 1974
The Modern World-System (Çağdaş Dünya Sistemi) New York: Academic Press.

Walsh, Maurice and B. Scandalis, 1975
"Institutionalized Form of Intergenerational Male Agression" (Kuşaklararası Erkek Saldırganlığının Kurumlaşmış Biçimleri) Bkz. Nettleship, Givens, and Nettleship (eds.) s. 135-56.

Warner, W. Lloyd, 1930
"Murgin Warfare" (Murgin Savaşı) Oceania 1: 457-94.

1937 A Black Civilization (Bir Kara Uygarlık) New York: Harper & Bros.

Watt, Kenneth, 1968
Ecology and Resource Management: A Quantitative Approach. (Ekoloji ve Kaynak Yönetimi: Bir Nicel Yaklaşım) New York: McGraw-Hill.

Weaver, Muriel, 1972
The Aztecs, Maya, and Their Predecessors (Aztek'ler, Maya ve Onların Ata'ları) New York: Seminar Press.

Webb, Malcolm, 1975
"The Flag Follows Trade: An Essay on the Necessary Integration of Military and Commercial Factors in State Formation". (BayrakTecimi İzler: Devlet Oluşumunda Askersel ve Tecimsel Etmenlerin Gerekli Bütünleşmesi Üzerine Bir Deneme) Bkz. Jeremy Sabloff and C.C. Lamberg Karlowsky, eds. Ancient Civilization and Trade. (Eski Uygarlık ve Tecim) Albuquerque: University of New Mexico Press.
Webster, David, 1975
"Warfare and the Evolution of the State." (Savaş ve Devletin Evrimi) American Antiquity 40: 464-70.
Wedgwood, Camilla, 1930
"Some Aspects of Warfare in Melanesia" (Melanesia'da Savaşın Bazı Yönleri) Oceania 1: 15-33.
White, Benjamin, 1973
"Demand for Labor and Population Growth in Java" (Cava'da İşgücü İstemi ve Nüfus Artışı) Human Ecology 1, 3: 217-36.
1975
"The Economic Importance of Children in a Javanese Village" (Bir Cava Köyünde Çocukların Ekonomik Önemi) Bkz. Nag (ed.), s. 127-46.
Whyte, R.D., 1961
"Evalution of Land Use in Southwestern Asia." (Güneybatı Asya'da Toprak Kullanımının Evrimi) Bkz. L.D. Stamp, ed. A History of Land Use in Arid Regions. (Çorak Bölgelerde Toprak Kullanımının Tarihi). UNESCO Arid Zone Research 17:14. (UNESCO Çorak Bölge Araştırması, 17: 14)
Wilkinson, Richard, 1973
Poverty and Progress: An Ecological Perspective on Economic Development. (Ekonomik Gelişme Üzerine Ekolojik Bir Perspektiv) New York: Praeger.

Willey, Gordon, 1966
An Introduction to American Archaeology. (Amerikan Arkeolojisine Bir Giriş) Vol. I. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
Wittfogel, Karl, A. 1931
Wirtschaft und Gesellschaft Chinas. Leipzig: C.L. Hirschfeld.
1957
Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power. (Doğu Despotluğu: Topyekûn İktidar Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme) New Haven: Yale University Press.
1970
Agriculture: A Key to the Understanding of Chinese Society Past and Present. (Geçmişteki ve Şimdiki Çin Toplumunun Anlaşılması İçin Bir Anahtar) Canberra: Australian National University Press.
1972
"The Hydraulic Approach to Pre-Spanish Mesoamerica" (İspanyol-öncesi Orta Amerika'ya Hidrolik Yaklaşım) Bkz. R. MacNeish (ed.), s. 59-80
Wolf, Eric, 1966
Peasants (Köylüler). Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
Wood, Corinne, 1975
"New Evidence for the Late Introduction of Malaria into the New World" (Sıtmanın Yeni Dünyaya Geç Girişine İlişkin Yeni Kanıtlar) Current Anthropology 16: 93-104.
Woodbury, Richard and J. Neely, 1972
"Water Control Systems of the Tehuacan Valley" (Tehuacan Vadisinin Su Kontrol Sistemleri) Bkz. R. MacNeish (ed.), s. 81-153.
Wright, Quincy, 1965
A Study of War (Bir Savaş İncelemesi) Chicago: University of Chicago Press.

Wyon, John and J. Gordon, 1971
The Khanna Study: Population Problems in the Rural Punjab. (Kırsal Pencap'ta Nüfus Sorunları) Cambridge: Harvard University Press.
Yerkes, Royden, 1952
Sacrifice in Greek and Roman Religions and Early Judaism (Yunan ve Roma Dinlerinde ve Erken Yahudilikte Kurban) New York: Scribners.
Yougn, Cuyler, 1972
"Population Densities and Early Mesopotamian Origins." (Nüfus Yoğunlukları ve Erken Mezopotamya'nın Kökenleri) Bkz. Ucko, Dimbleby, and Tringham (eds.)
Zeuner, Frederic, 1963
A History of Domesticated Animals (Evcilleştirilmiş Hayvanların Bir Tarihi) New York: Harper & Row.
Zohary, Daniel and M.Hopf, 1973
"Domestication of Pulses in the Old World" (Eski Dünya'da Baklagillerin Evcilleştirilmesi) Science 182: 887-94.

İndeks

Abeja'lar dönemi (İ.Ö. 2300-1850), 43
Abiram (Bethel'den Hiel'in oğlu), 173
Abraham ve Issac'ın İncil'deki öyküsü, 173
Achilles, 172
Adams, Robert McC., 238
adam öldürme, 55-56, 199
ahimsa öğretisi (canlıların yaşamına kıymama öğretisi), 216, 222
Ajuereado dönemi (İ.Ö. 7000-5000), 43-44, 49
akraba ile cinsel ilişki, 199
Ali Kosh (İran), 49
Alill, Cruachan'ın başkanı, 176
Alpaca'ların evcilleştirilmesi, 50
Amaranth'ın evcilleştirilmesi, 44, 49
Amazon-Orinoco ırmakları, 136, 137, 138
Ambroni kabilesi, 249
amino asitler, 195
amitolocaliy, 91
anaerki, 89, 98
Andaman Adakları, 55
Ataerkil yerleşimden anaerkil yerleşime geçiş, 96-98
Angel, Lawrence, 30-31
antilop, 41
anthrax, 199
Arap'lar, 126
Arawak Kızılderilileri, 81
arpa, 45, 47
Aryan'lar, 211-12, 214-15
Asoka, İmparator, 216
Assiniboin Kızılderilileri, 29
astronomi, 133, 134
ataerkil soyluluk, 89, 98
ataerkil yerleşimden anaerkil yerleşime geçiş, 96-98
atlar, 40, 197
  atların evcilleştirilmesi, 51
  atnalı buluşu, 251
avocadoların evcilleştirilmesi, 44
  (avocado: perse ağacının meyvesi)
Avrupa yaban eşeğinin yokoluşu, 40
avundulocality, 91
Avusturalya yerlileri, yaşam biçimleri, 27
Aztec Kızılderilileri, 16, 145, 185, 188, 242
  insan kurban etme ve..., 149-53, 159-66
  yamyamlık, 162-66, 183
  nüfus artışı, 162-63
  savaş tutsakları, 151, 152, 154, 156-57, 160, 162
  protein, 166
  köleler, 153, 160
  gençler ve bakireler, 152

Babil İmparatorluğu, 186
Bacchus (şarap tanrısı), 177
bahçıvanlık, 44
band ve köy toplumu savaşı, 56-59, 62-64, 66-69

insanlar ve kaynaklar arasındaki denge, 59
kadınların dışlanması, 68-69
kız çocukların öldürülmesi ve..., 65, 67, 70
erkek egemenliği kurumları ve..., 90-104
1920'lerde (Avusturalya), 57-58
"insansız topraklar", 63
Yanomamo insanları, 75-76, 85, 94
Bartram, William, 116
Bathonga insanları, 90
Beattie, John, 118-20
Belgae kabilesi, 249
Beowulf, 249
Bering Boğazları Köprüsü, 41
Bethel'in Hiel'i, 173
Bielenstein, Hans, 232
Birdsell, Joseph, 32, 65
bitki ilaçları, 277
Bizans İmparatorluğu, 126
Bloch, Mars, 249
Bolşevik İhtilâli, 243
Borneo mezarları, 118
Bose, A.N., 213
Boulton, Matthew, 267
"bovicide", 221
Brahman'lar, 214, 216, 222-23
Brezilya, 274
breadnot ağaçları (Brosimum alicastrum), 140
Briffault, Robert, 141, 142
Briton'lar (eski), 171, 248
Brown, Judith, 100
brucellosis, 199
Buck, John Lasson, 224, 225
Budizm, 180, 215-16
buğday, 45, 47
buluntu (çocuk) hastaneleri (18. yüzyıl), 269
Bunyoro insanları, 118-20, 126, 248
Bushman'ın avcı-toplayıcıları, 25, 26, 33, 34, 35, 268
ortalama ömür, 31
"gezginci" yaşam biçimi, 27
Butzer, Karl, 41, 122, 231, 238, 246
büyücülük, 16, 85
Büyük Çin Duvarı, 234
Büyük Keops Piramidi, 234
"büyük adamlar", 109-113, 114, 133, 260
Caesar, Julius, 171
Cahokia toprak mezarı, 133
California Kızılderilileri, 28, 55
Calliea'lar, 175
Campeche köyü, 137
Carib Kızılderilileri, 81, 178
Carneiro, Robert, 120
Chagnon, Napoleon, 75, 76, 77, 80, 81, 82
Cherokee Kızılderilileri, 116-17, 119, 126, 248, 268
Cheyenne Kızılderilileri, 60
Chichen Itzi, 138
Ch'in Hanedanı, 175
Ch'in Shih Huang Ti, 175
çevresel tükenme (ve kapitalizm), 260
çeyiz, 92
çiçek hastalığı, 30
Çin, 16, 123, 125, 171, 184, 187-89, 231, 247, 257, 273
sütten tiksinme, 223, 224
düzeni korumak için güç ve terör, 234
insanın kurban edilmesi, 173, 174, 175
lactase yetersizliği, 223
nüfus artışı, 231, 232, 242
bilimsel ve teknolojik ilerlemeler, 257
toplumsal ve ekonomik yaşam, 233-34
yaşam standardı, 234
ayrıca bkz. hidrolik toplumlar.
chinampa'lar ("yüzen bahçeler"), 145, 273
cholera, 30
Chou Hanedanı, 175
chultuns (yapay sarnıçlar), 138
Cimbri kabilesi, 249
Coleman, G., 133, 134
Columbia Üniversitesi, 242
Columbus, Christopher, 51
Combutis (komutan), 175
Comintern, 265
Confucius'çuluk, 187
Confucius, 187, 189
Cook, Sherburne, 139, 160, 162-63, 206
Cortés, Hernando, 51, 149, 162
Covarrubias (arkeolog), 132
Coxcatlán dönemi (İ.Ö. 3400-2300), 44
Cree Kızılderilileri, 29

Crow Kızılderilileri, 60
Czechoslovakia, paleolithic kış konutları, 24

çocuk işgücü, 52
çocuk işgücü yasaları, 274

Dani insanları, 58, 64
Darwin, Charles, 284
Davis, Kinsley, 218, 231
De Sahagun, Bernardino, 151, 163, 164
"defne yaprağı" biçimli bıçaklar, 24
demirciliğin gelişimi, 252
demographic geçiş, 273
determinizm'in anlamı, 10-11
develerin evcilleştirilmesi, 51
dev geyiklerin yokoluşu, 40
Diaz, Bernal, 149, 150, 161, 165
diyet, 9, 19
Divale, William, 55, 66, 94, 95
Doğal ayıklanma ilkesi, 284-85
"Doğu despotizm'i", 243, 251
doğum oranı (U.S.), 275
Druid'ler, 172, 178, 213, 248
düşük, 10, 36, 43, 237
  kimyasal ve mekanik araçlar, 32
Dumond, Don, 31
Dünya Savaşı, I, II, 65
Duràn, Diego, 151, 163-64
dizanteri, 29

ekolojik denge, 40
El Riego Dönemi (İ.Ö. 5000-3400), 43
enerji kaynakları, 281
enflasyon, 275-76
Engels, Friedrich, 259
engizisyon, 255
Epstein, H., 203
ergenlik ayinleri, 69, 70
erkek egemenliği kurulması, 90-104
  soy grup'u (sülâle ya da klan), 90-91
  işbölümü, 93
  evlilik bağı, 90-93
  ana soyunun sürdürülmesi ve... 90, 91, 94-104
  militarizm, 94-95
  Oedipus kompleksi, 101-104, 159
  ataerkil yerleşimden ayrılma, 95, 96
  kadın hakları ve..., 89-90

Eskimo grupları:
  kız çocukların öldürülmesi, 68
  yaşlıların öldürülmesi, 33
  "gezginci" yaşam biçimi, 25-26
Eski Hindistan'da yiyecek ve içecekler (Prakash), 212
Eski Krallık (Mısır), 231-32, 235
eşeklerin evcilleştirilmesi, 51
Etnografik Atlas (Murdock), 90
et yemeye karşı oluş, inek kesimine karşı oluş (Hindistan), 211-28
  Aryan istilâları ve..., 211-12
  Braham Kast'ı, 213, 214-15
  Çin'le karşılatırma, 221-24, 224-28
  inek kutsallığı, 221-23
  çiftlikler ve..., 219-24
  Hinduizm, 211, 213-18
  geç Vedic-erken Hindu Ganj Vadisi Krallıkları, 212-14
  nüfus yoğunluğu ve..., 217-19
Eucharist (Hristiyanlıkta Aşai Rabbani) âyini, 180

fasulyenin evcilleştirilmesi, 44
feodalizm, 250-56
  çöküşü, 251-56
Flannery, Kent, 40-41
Florentine Codex, 152
Ford Vakfı, 90
fosil yakıt teknolojileri, 277
Frank'lar kabilesi, 248
Fransız İhtilâli, 271
Freud, Sigmund, 100-101
Fried, Morton, 108
Frisch, Rose, 34

Grandi, Mohandes, 222
Gauls kabilesi, 171, 175-76, 248
Gelb, Ignace, 173
gebelikten korunma, 10, 52, 273
gelin bedeli, 92, 94, 96, 98, 102
geniş spektrum'lu avlanma ve toplayıcılık, 41, 43, 44, 45, 47, 49
genital kötürümleştirmeler, 70
geronticide (yaşlıların öldürülmesi), 33, 64
Gregor, Thomas, 27
Grennes-Ravitz, Ronald, 133-34
Gross, Daniel, 83
güneş takvimi, 134

güvey-bedeli, 92, 98

Haida insanları, 133
hakkâk kalemleri, yaprak-biçimli, 41
Hammond, Norman, 174-76
Hammurabi, 186-87
Hammurabi yasası, 186
Han Hanedanı, 231, 232, 241
Harappo, 211-12
Harner, Michael, 162-63, 164, 165-66, 188
Hart, C.W., 57
Harvard Üniversitesi, 245
Hassan, Ferki, 32
hastalıklar:
  sanayileşme ve..., 268
  paleolithic dönem, 29-30
hayvanlar, ev hayvanları, 48
hayvan kurban etme, 189-282
  Hıristiyanlık ve..., 179-182
hayvansal protein:
  tarım ve..., 44, 45, 52
  (mesolithic dönemde)
  azalma, 44, 45, 52
  evcil hayvanlar ve..., 51
hayvan tabuları, bkz. besin tabuları
hayvan türlerinin yokoluşu (son buz çağı), 39-44
Heider, Karl, 59
Heisenberg, Werner, 11
Helvetii kabilesi, 249
Herodotus, 124, 125, 173, 203
Hıristiyanlık, 168, 216
  hayvan ve insan kurban etme, 179-180, 184
  trunsubstantiation öğretisi, 180
  (Kutsanan ekmek ve şarabın İsa'nın vücuduna ve kanına dönüşmesi, ç.n)
hıyarcıklı veba, 30
Hindistan, 16, 122, 171, 184, 231, 247, 274
  et yemeye karşı oluş, 212-28
  Aryan istilâları, 211-12
  Brahman kast'ı, 213-14, 216
  inek kutsallığı, 222-23
  Hindistan'da düzeni korumak için kaba güç ve terör, 233-34
  Hinduism, 211, 212-18
  Hindistan'da insan kurban etme, 175
  lactase (bir çeşit enzim) yetersizliği, 223-24
  geç Vedic-erken Hindu Ganj Vadisi kırallıkları, 213, 217-18
  neolithic dönem, 211
  nüfus (İ.Ö.300), 218
  toplumsal ve ekonomik yaşam, 233-34
  yaşam standardı, 233
  paryalar, 211
  gebelik önleyicilerin kullanılması, 273-74
  ayrıca bkz. hidrolik toplumlar.
Hinduism:
  besin tabuları, 211-17
  vejetaryenlik, 214-16, 228
Hogbin, H. Ian, 110
Homer, 249
homoseksüellik, 275
Howell, Nancy Lee, 31
Hubert, Dr. M. King, 276
Hun kabilesi, 126
Huron Kızılderilileri, 155, 158
Hutterite'ler (mezhep), 29
Hidrolik toplumlar, kuram'ı, 231-44, 281-282
  kapitalizm ve..., 247, 258, 259
  eleştirisi, 237-38
  sonuçları, 242-44
  Marx'ın görüşü, 237
  anlamı, 234
  siyasal yapılar ve ekolojik uyarlanması, 235-37
  nüfus yoğunluğu ve... 231-32, 236, 241
  üretim ve tarımsal yönetim despotluğu, 234-36

İç savaş, 94, 95
Iliad, 249
İlk devletler,
  kökeni ve..., 107-27
  "büyük adam" rolü statüsü, 110-15
  ekonomik ve siyasal özgürlükler, 107
  "büyük sağlayıcı" rolü, 115-16, 119-21
  hısımlık, 114, 121
  toplumsal örgütlenmenin anaerkil biçimleri, 123-27
  Eski ve Yeni Dünya bölgeleri, 108, 121-22
  "ilk" ve "ikincil" devletler, 108,

124-27
toplumsal yapının yeniden ayrılması, 115-17
devletin doğuşu, 107-109
savaş, 122-23
İnca Kızılderilileri, 16, 187-89, 247
incarnation, 16
incest (akraba ile zina), 199
İncil, 178, 179
besin tabuları, 199-203
İndus Vadisi, 108, 122
inek kutsallığı, 221-23
insan doğası olarak savaş, 61-62
insan kurban etme, 149, 189, 206
Eski Yunan'da, 171
Aztec. Kızılderilileri, 149-53, 160-67, 173, 181-82, 183
yamyamlık, 163-67, 183
nüfus artışı, 162
savaş tutsakları, 150-52, 154, 156, 160, 162
protein, 166
köleler, 152, 160
gençler ve evlenmemiş kızlar, 152
İncil ve..., 173
Brahman kayıtlarında, 173-74
yamyamlık ve..., 154-59
maliyet/kazanç, 183-89
Freudçu yorumlar, 156-58
işkence, 156-57
Kelt ayini, 171, 172, 176
Çin'de, 173, 174, 175
Hıristiyanlık ve..., 179-81
Mısır, 175
Kutsal savaşlar ve..., 162
Huron Kızılderilileri, 155, 158, 160, 164
Hindistan, 175
Iroquois Kızılderilileri, 153-54
Maya Kızılderilileri, 153
Mixtec Kızılderilileri, 151-53
nüfus artışı ve..., 163
Roma sonrası Avrupa'nın tutumu, 175
savaş tutsakları, 171-73, 183
protein ve..., 166
öldürme ayinleri, 158-59
Roma'da (eski), 171-72
kırallık hizmetlileri, 174
Toltec Kızılderilileri, 153
İskandinav Hakon the Good destanı, 175-76
İrlanda'lı (eski), 177
İskit'ler (eski), 173, 174, 249
Iroquois Kızılderilileri, 94, 95
İslâm, 180, 204-5, 216-17
İsraelite'ler (eski), 177, 179, 198
besin tabuları, 195-96, 199, 200-5
Ayrıca bkz. Yahudiler (Jews)

Jainism, 215-16
Jarmon alanı (Irak), 49
Java köylüleri, besin üretimi, 25
John the Baptist (Yahya Peygamber), 179
Johnson, Allen ve Orna, 25, 26

Kabak, 117
evcilleştirilmesi, 44
Kalahari Çöl Bölgesi, 25
Kali (ölüm tanrıçası), 173
Kalika Purana (Kutsal Kitap), 173-75
Kaminaljuyu, Maya Kenti, 135
Kaoka insanları, 110
Kapitalizm, köken ve..., 247-61
"büyük adam" girişimciler, 259-60
Çin, 257-58
mal ve hizmetlerin dağıtımı, 256
ekoloji ve üremenin baskıları, 256-57
çevre tükenmeleri, 266
feodalizm, 250-56
hidrolik kuramı, 247, 256, 260
çocuk öldürümleri, 253-54
üretim yoğunlaşması ve azalan verimler, 261
demir çağı, 248
Marx'ın görüşü, 272
Akdeniz'in imparatorlukları, 247-50
üretim modeli, 260, 261
parlamenter demokrasiler, 259
nüfus, 250, 251, 253, 254
bilim ve teknolojik yenilik, 257-58, 261
Karim Shahir, 46
Kâşifler (keşif çağı), 15-16
Kaulicke, Peter, 189
keçiler, 40, 193, 196, 200, 211
evcilleştirilmesi, 47, 51
kedilerin evcilleştirilmesi, 200
Kellum, Barbara, 253

Kelt'ler (eski), 171, 172, 175, 212, 213, 249
kes-ve-yak tarımı,136-37, 138-40, 143, 145, 273
Khayyam, Omar, 198
kılıçlar, yaprak biçimli, 41
kırmızı biberin evcilleştirilmesi, 35
kızamık, 29
kız çocukların öldürülmesi, 18
Eskimo, 66-67, 68, 254
savaşın kökeni ve... 67, 71
Yanomamo insanları, 76, 79, 253
kızıl hastalığı, 29
kişisel dokunulmazlık, 26
kobayların evcilleştirilmesi, 50
Kore savaşı, 66
koyunlar, 40, 193, 195, 197, 200, 211, 256
evcilleştirilmesi, 49, 51
kömür üretimi, 276
üretimin yoğunlaştırılması (onyedinci yüzyıl), 267
köpeklerin evcilleştirilmesi, 50, 200
Kroeber, Alfred, 29
Kuran, 205
Kutsal savaşlar, 161
Kwakiutl Kızılderilileri, 133
kültür ve doğa, 15-19
kâşifler ve (keşif çağı), 15-18
üretimin yoğunlaştırılması, 17-19
kültürel evrimin yolu, 283
kültürel formların korunması, 17

Laodicea Konseyi, 180
La Venta alanı, 132, 133
Labrador Naskapi, 29
Langer, William, 269
Lathrap, Donald, 76
Lee, Richard, 25, 26, 34
Lenin, Nikolai, 237, 243
Lévi-Strauss, Claude, 92
Leviticus'un Kitabı, 177
Livy, 124
Lizot, Jacques, 77, 78
Llma'ların evcilleştirilmesi, 50, 188-89
Lundell, C.L., 136, 140
Lycian (Likyalı)lar (eski), 124, 125

McArthur, Janet, 33
Machiguenga insanları, 25, 26
MacNeish, Richard, 43-44, 46, 49, 143, 242

Magna Carta, 251
Mahabbarata (epic), 219
Maitz, S.K., 217
malarya, 30, 81
Malinowski, Bronislaw, 102, 114-15
Mallaha alanı, 46
Malta'da anaerkil örgütler, 125
Malthus, Thomas, 19, 272
mamut'un ortadan kalkması, 40
Manchu insanları, 126
Mandami, Mahmood, 274
Mandiiumbula çetesi, 57-58
manioc, 81
manorial sistem, 255
mantarlar, 277
Manu insanları, 56
Mao Tse-Tung, 227
Marshaks, Alexander, 28
Martin, Paul C., 41-42
Marx, Karl, 237, 258, 259, 272
Massai insanları, 97
mastadon'lar, 41
Mathenay, Ray, 140
Maurya Hanedanı, 216
Maya Kızılderilileri, 134-143
tören merkezleri, 134-35
ilk Maya köyleri, 137
Maya Kızılderililerin hiyeroglif yazısı ve matematiksel numaralamaları, 134
insan kurban etme, 153-54
Petén bölgesi, kurak mevsim, 136-38
nüfus yoğunluğu, 135-38
tecim'i, 135-36
su kontrol sistemi, 141
Mehinacu Kızılderilileri, 27
Meksika Vadisi, Kolomb-öncesi devletler, 133-34, 143-46
memeli deniz hayvanı avcıları, 45
menarche'ın geciktirilmesi, 34
Mencius, 187-88
menstruation (adet), 93, 102
Mesoamerica, 45, 47, 166-67
tarımın kökeni, 47-51
devletin kökeni ve M..., 131-46
ekoloji ve üremenin baskısı, 131-32
Maya kültürü, 127, 134-43
Olmec kültürü, 127, 134
yeniden dağıtım süreci, 136
kes-ve-yak tarımı, 137-38

Teotihuacân imparatorluğu, 140-46
su kontrol sistemi, 141-46
mesolithic dönem (orta taş çağı), 40
Mezopotamya, 109, 122, 171, 173, 184, 204, 231, 247
M-'da düzeni korumak için güç ve terör, 234-35
toplumsal ve ekonomik yaşam, 233-35
yaşam standard'ı, 236
sığırlara saygı, 222-23
ayrıca bkz. hidrolik toplumlar.
Metropolitan Life Insurance Company, 31
mısır, 116
mısır'ın evcilleştirilmesi, 44
Mısır (eski), 109, 122, 171, 231-32, 247
düzeni korumak için kabagüç ve terör, 234-35
Mısır'da insan kurban etme, 175-76
Orta Krallık, 239-40
Eski Krallık, 232-34
domuza karşı önyargı, 203
toplumsal ve ekonomik yaşam, 232-35
yaşam standartları, 232
sığırlara saygı, 223
ayrıca bkz. hidrolik toplumlar.
Middle Kingdom (Mısır), 239
(Eski bir Mısır Krallığı, İ.Ö. 2400-1580, ç.n.)
Millon, René, 144
Missisipi mezarları, 117
Mixtec Kızılderilileri, insan kurban etme, 151-53
Moctezuma, İmparator, 51, 150, 167
Moğol'lar, 217
Mohammed (peygamber), 205
Mohenjo-Daro, 211-12
Mongol'lar, 126, 175
Montagu, Ashley, 62
Morgan, Lewis Henry, 97, 100
Mount Carmel, Natufian halkı, 45-46
mumi ("büyük adam") statüsü, 110-15, 138
Murdock, George P., 90
Murngin halkı, 33, 58
Murray, Gilbert, 124
Musevilerin fısıh şöleni, 177-79
Mutlakçılık (Avrupa'da), 258

Nagovisi halkı, 92
Nash, Jill, 92
Natufian'lar, 45-46
Nayar halkı, 97
Needham, Joseph, 257
Neel, James, 78
Neolithic kapalı tören alanları, 117
"no man's lands", (insansız topraklar), 63, 83
Nuer halkı, 98
nüfus ve nüfus kontrolu, 18, 242
İ.Ö. 4000'den önce (Orta Doğu), 52
(Kara Veba'dan sonra) nüfus azalması, 254, 256
diyet ve..., 17-18
gelişme ve..., 231-32, 254-55
insan kurban etme, 163
hidrolik toplumlar ve..., 231, 237
sanayileşme ve..., 265-67, 269-70
üretim ve üreme arasındaki ilişki, 273-77
kapitalizmin kökeni ve..., 250-55
paleolithic, 32-36
(sanayi-öncesi zamanlarda) nüfusun düzenlenmesi, 17
savaş ve..., 64-66
ayrıca bkz. gebeliğin önlenmesi.
Nükleer enerji üretimi, bu enerjiye dönüştürme, 281-82
Nunamoit Eskimoları, 29

Oedipus Kompleksi, 101-104, 159
Ohio mezarları, 117
Oliver, Douglas, 110-14
Olmec Kızılderilileri, 127-34
Orestorios (komutan), 175
Orta Doğuda (mesolithic dönem) geçim, 40
orta sınıfın (Birleşik Devletlerde) doğuşu, 268
oyun olarak savaş, 60-61

Paiute Kızılderilileri, 28
Pakot halkı, 178
paleolithic dönem (İ.Ö. 30.000-10.000), 23, 36
düşük, 32-33
tarım, başlangıçlar, 39-52
kuram, 23, 26
ortalama ölüm yaşı, 30-31
takvim kayıtları, 28

hastalıklar ve sağlık standartları, 29-30
besin üretimi, 24-26
yaşlıların ve çocukların öldürülmeleri, 32-33
nüfus kontrolu, 33-36
kadınların doğurganlık gizilgücü, 31-32
sığınaklar ve av alanları, 24
aletler ve teknoloji, 23-24
çiftlik ekonomisi öncesinde köyler, 28-29
savaş, 56, 57
parlamenter demokrasilerin ortaya çıkışı, 258-59
parya'lar (Kast), 211
Patroclus, 172
Pausanius (Lydia), 175
Pekin Adamı kafatasları, 56
Peru, memeli deniz hayvanı avlayan köyler, 45
Petén Maya, 134-40
P-M-'nın çöküşü, 141-43
Petén bölgesi, kurak mevsim, 136-38
Petrie, Flinders, 123
petrol üretimi, 276-77
Piggott, Stuart, 176-249
Pilling, Arnold, 57
Pimental, David, 277
Pires-Ferreira, J. ve E., 189
Plantain, 81 (muz ağacına benzer küçük bir ağaç, ç.n.).
Pleistocene Megafauna, 42, 44, 46, 193
Plutarch, 123, 171
politika olarak savaş, 62-63
polyandry, 92, 99 (çok kocalılık)
polygyny (çok karılılık), 75, 76, 78, 91, 93, 98
Polynesia mezarları, 127
Poverty and Progress (Wilkinson), 253
Powhatan, Başkan, 51
Prakash, Om, 212, 217
proletarya'nın diktatörlüğü, 243
Pueblo Kızılderilileri, 61-97
Puleston, Dennis, 139, 140
Pyramid of the Sun, 144

quinoa, 50

Religion of the Semites (Smith), 180
Renfrew, Colin, 115, 117
rickets (raşitizm), 268
Roma Katolik Kilisesi, 254
Roma (eski), 125, 171, 231, 232
R-'da insan kurban etme, 171-72
Ross, Eric, 196
Russel, Josiah, 254
Rusya, paleolithic hayvan derisinden barınaklar, 24

Sabine (Orta İtalya) kadınları, 123
Sagan, Eli, 156
Salamis Savaşı, 172
sanayileşme, 265-77
s- ve tarım, 277
doğum ve ölüm oranları (1770'lerde), 269
çocuk işçiler, 270, 274
cinayet oranı, 270
s- ve hastalık, 268-69
imalat'ın genişlemesi, 269-72
s- ve besin üretimi, 277
fosil yakıt teknolojileri, 277
çocuk öldürümleri (onsekizinci yüzyıl), 269
nüfus ve..., 265-66, 269-71
üretim ve üreme arasındaki ilişki, 272-77
orta sınıfın (Birleşik Devletler'de) doğuşu, 268
yaşam standardı, 267-68
çocuk öldürümleri, 43, 65-66, 67-68, 242, 273
doğrudan ve dolaylı, 269
onsekizinci yüzyıl, 274-75
kız çocukların öldürülmesi, 18, 65-66, 67-68, 71, 76, 79-80, 254, 255
"üzerine yatarak bebeği boğma" yoluyla, 254-55
paleolithic dönem, 32
Sanders, William, 122, 242
sarı humma, 30
Sarı Irmak, 109, 122
savaş, kökeni, 55-72
tarımsal gelişme, 58
band ve köy toplumları, 55, 59, 63, 64-65, 65-66, 70
"primitif" yolların aşağılanması, 55
demografik etkiler, 65-66
kadınların savaş dışında tutulması, 69-72

kız çocukların öldürülmesi, 65-66, 67-68, 72
erkeğin üstünlükçü seks rolü, 69, 70
kesip koparılan başlar, 56
ilk devletler, 122, 125
yukarı paleolithic dönem, 56
insan doğası olarak savaş, 61-62
oyun olarak savaş, 60-61
politika olarak savaş, 62-63
dayanışma olarak savaş, 59-60
Schneider, Harold, 178
Semai halkı, 55
Set (kötülük tanrısı), 203
sevgi (ya da sevgi şöleni), 180
Shang Hanedanı, 122
Shoshoni Kızılderilileri, 28, 55
sığırlar, 193, 195, 199, 211
evcilleştirilmesi, 51
sınıf savaşı, 258
Sibirya göçmenleri, 42
Siegfried balad'ı, 176
Sioux Kızılderilileri, 60
Siuai halkı, 110-14
Smith, W. Robertson, 178
Smole, William, 77, 81, 84
Solomon, King, 177
Solutré, France, paleolithic insanlar, 24
Soustelle, Jacques, 161-62
Sprague, G.F., 225
Städen, Hans, 154
Stalin, Joseph, 237
Step bizonu'nun yok oluşu, 40
Stonehenge, 133
Sui Hanedanı, 234
Sümer İmparatorluğu, 204
sünnet, 70

Tacitus, 123, 171, 176
tahıl'ın evcilleştirilmesi, 49
Tannahill, Reay, 181
tanrısal hak kuramı, 258
Tàpia, Andrés de, 160, 166
tarım:
benimsenmesi, 19
enerji oranları karakteristiği (ABD), 277
sanayileşme ve..., 277
t-'ın yoğunlaştırılması, 19, 109-10
kökenleri ve tarım, 39-52
hayvansal protein, 43, 44, 52
bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi, 47-51
hayvan türlerinin yokoluşu, 39-43
ürün düşüncesi, 47
Mesoamerica (Orta Amerika ve Meksika), 47-51
Orta Doğu, 40, 45, 47, 49, 52
Kuzey ve Güney Amerika, 31-49
nüfus artışları, 52
tekerlek teknolojisi, 51
kes-ve-yak, 137, 138, 140, 142, 143, 146, 273
savaş ve t-, 58
tarımsal yönetim despotluğu biçimi, 234-38, 241-44, 256, 257
tarihsel belirlenimcilik (determinizm), 10, 11
Tarxien tapınağı, 125
Tasaday halkı, 55
taşçağı diyeti, 9
Tatar'lar, 175
Tehuacán Vadisi, 42-47, 49, 50
T-Vadisinde hayvansal proteinin azalması, 43
Theuantepec, 122
tekerlek teknolojisi, 51
Tell Asmar, 204
Tell Mureybat, 46
Tenochtitlán, 159, 194
Teotihuacàn, 135, 141
T-'ın Kolomb öncesi devletleri, 143-46
Teuton'lar (eski), 171, 176, 212, 247
Themistocles, 172
tifo, 30
Tigris-Euphrates (Dicle-Fırat) Irmakları, 46, 122
Tikal alanı, 135, 137, 139
Tiklaula-Rangwila ban'ı, 57-58
Tlaloc tapınağı, 150, 159
Toltec Kızılderilileri, 144
insan kurban etme, 153
transubstantion öğretisi, 179-80
trişinoz, 199
Trobriand Adalıları, 102, 114-16, 119, 126, 248, 268
Troy savaşı, 171-72
Tüberküloz, 29, 269, 270
Tupinamba halkı, 154-55, 158, 159, 164
Türk'ler, 126

Uaxactun alanı, 139
Uitzilopochtli tapınağı, 150, 159
Uixtociualt (tanrıca), 150, 152
Ur'un Üçüncü Hanedanı, 204
Usumacinta Köyü, 137-138

Ürdün Irmağı Vadisi, 46

Valero, Helena, 84
Van Ginneken, J.K., 35
Veba (Kara Ölüm), 254, 256, 267
Veda'lı istilâcılar, 248
Veda dili, 212-13
vejetaryenlik, 9, 11, 195, 211, 215, 216, 282
  Hindu; 215, 216-17, 228
vicuna, 50
Vietnam savaşı, 65

Wallerstein, Immanuel, 251
Warner, W. Lloyd, 58
Watt, James, 267
Webb, Malcolm, 122, 123, 127
Weiss, Kennth, 78
White, Benjamin, 270
Whyte, R.D, 198
Wilkinson, Richard G., 253, 266
William the Conqueror, 120
Wittfogel, Karl A. 235-36, 237, 238, 242-44, 250, 257, 258
Wu-ti, İmparator, 241

Yahgan toplulukları, 55
Yahudiler, 175, 205, 254. Ayrıca bkz. İsrailliler (eski)
yakıt ihtilâli, 281-82
yamyamlık, 10, 15, 93, 206, 240
  Freud'çu yorumlar, 156-57
  insan kurban etme ve F-, 154-60, 163-67, 181-82, 183
  Aztec Kızılderilileri, 163-67, 183
  maliyet/kazançlar, 184-89
  kutsal savaşlar, 162
  nüfus artışı, 163
  protein, 167
  işkence, 157-59
  lezzetli beyinlere saygı, 56
Yang, İmparator, 234
Yanomamo toplulukları, 59, 61, 64, 75-85, 138, 273
  hayvansal proteinler, 84-85
  muz ve muz benzeri plantain ürünleri, 81
  kız çocukların öldürülmesi, 76-77, 79-80, 254
  av hayvanları, 82-83
  av seferleri, 84-85
  Y-T-'nın yerleşim alanı, 75-76
  erkek yabanıllığı kompleksi, 77
  nüfus yoğunluğu, 76, 77, 82, 254
  çelik aletlere güven, 81
  köyler, 76-77
    köylerin bölünmesi, 69
  savaş, 75-77, 83-84, 85, 94-95
yeşil devrim, 277
yiyecek tabuları, 193-228
  sığır, inek kesimine karşı oluş (Hindistan), 211-28
  Aryan istilâları ve..., 211-12
  Brahman kastı, 213-17
  Çin ile karşılaştırma, 223-28
  inek kutsallığı, 221-24
  çiftlikler ve..., 218-23
  Hinduizm, 211-17
  Geç Vedic-Erken Hindu Ganj Vadisi Krallıkları, 212-15, 217-19
  nüfus yoğunluğu ve..., 219-20
yönetsel despotizm, 237
Yucatàn Yarımadası, 134-37
Yunanistan (eski), 123, 124, 171-72, 247
  Y-'da insan kurban etme, 171-72
yünlü gerdenanın yokoluşu, 40
Yüzyıl Savaşı, 254

Zagros Dağları, 46, 197
Zawi Chemi Shanidar köyü, 46, 49
Zebu sığırları, 221, 226
Zulu toplulukları, 126

Amerikalı seçkin antropolog Marvin Harris, bu parlak ve derin araştırmasında, kültürel davranışın -ilk bakışta genellikle çok şaşırtıcı olan- o sonsuz çeşitliliğinin, özel ekolojik koşullara uyarlanmalar olarak nasıl açıklanabileceğini gösteriyor. Darwin nasıl biyolojik formların evrimini açıkladıysa, o da, kültürel formların evrimini açıklamayı, yani kültürlerin değişen ekolojik koşullara yanıt olmak üzere özgün formları nasıl elde ettiklerini göstermeyi amaçlıyor.

"İnsan kültürleri ve toplumların yükseliş ve çöküşlerinin üstün bir yorumu."

Robert Lekachman - The Washington Post Book World

"Yazarın, insan yaşamında genetik ya da psikolojik etmenlerin değil de kültürel etmenlerin ağır bastığını vurgulayan görüşleri, olası en geniş okuyucu kitlesine ulaşmayı hak eden bir değer taşıyor."

Gloria Levitas - The New Leader

"Gerek insan doğasının, gerekse insan kültürlerinin o denli değişik biçimler almasının nedenine ilişkin, özgün ve çok önemli bir kuram."

The New Yorker

ISBN 975-533-070-4

